ZAMANIN COĞRAFYASI

Kültürlerin Zaman Algısı Üzerine

"Özenle işlenmiş bir cevher."
Dr. Philip Zimbardo

Robert Levine

ZAMANIN COĞRAFYASI

Maya Kitap: 68 • Araştırma: 14

1. Baskı, İstanbul Ekim 2013

ISBN: 978-605-5675-78-3

Yayın Yönetmeni: Tahir Malkoç

Editör: Güneş Öztürk

Redaksiyon: Billur Aslan – Pınar Üstel

Mizanpaj: Mehmet Büyükturna

Kapak: Özlem Aslan

Maya Kitap • Sertifika: 14079

Merkez Mah. Kocamansur Sok. No: 6/4 Şişli / İstanbul Tel: 0212 296 97 12

e-mail: info@mayayayinlari.com • www.mayayayinlari.com

Kayhan Matbaacılık • Sertifika: 12156

Davutpaşa Cad. Güven Sanayi Sitesi C Blok No: 244

Topkapı/İstanbul Tel: 0212 576 01 36

ZAMANIN COĞRAFYASI

Kültürlerin Zaman Algısı Üzerine

ROBERT LEVINE

Çevirmen:
Özgür Umut Hoşafçı

Dr. Robert Levine’in çocukluğu Brooklyn, New York’ta geçmiş, 1963 yılında liseden mezun olunca Berkeley Ünivesitesi’nde okuyarak 60’lı yılları kendi deyimiyle hippiliğin merkezinde yaşama fırsatını bulmuştur. Berkeley’de okuduktan sonra 1969 yılında klinik psikoloji alanında yüksek lisansını Florida Eyalet Üniversitesi’nde, 1974 yılında da bireysel/toplumsal psikoloji üzerine doktorasını New York Üniversitesi’nde tamamlamıştır. Psikoloji profesörü olarak kuruluşundan itibaren çalıştığı Kaliforniya Eyalet Üniversitesi’nde bölüm başkanlığı ve fakülte dekanlığı yapmıştır. Ayrıca Brezilya, Japonya ve İsveç’teki çeşitli üniversitelerde misafir öğretim üyesi olarak bulunmuştur. Araştırmalarıyla birçok ödül almış olan Levine’in bilimsel makaleleri *Discover*, *The New York Times* ve *American Scientist* gibi önemli gazete ve dergilerde yayımlanmıştır. Zamanın Coğrafyası (*A Geography of Time*, Basic Books, 1997) dünya çapında altı farklı dile çevrilmiştir. Yazarın diğer kitapları ise şunlardır: *Reflections on 100 Years of Experimental Social Psychology* (Basic Books/Perseus, 1999); *The Power of Persuasion: How We’re Bought and Sold* (John Wiley & Sons, 2003); *Journeys in Social Psychology: Looking Back To Inspire the Future* (Psychology Press, 2008)

Trudi'ye, Andy'ye ve hiç şüphesiz ki Bay Zach'e

TEŞEKKÜRLER

Çevrem öylesine yardımsever ve bilgili öğrenci, meslektaş ve dostla dolu ki benim fikirlerimin nerede başladığını ve onlarınkinin nerede bittiğini kestirebilmek hiç de kolay değil. Hususi teşekkürlerim için bu insanlardan birkaçını öne çıkarmama izin verin. Bana cömertçe sundukları yorumları ve bu kitapta kullanılan hikâyeleri dolayısıyla aşağıda adı geçen kişilere minnettarım: Neil Altman, Stephen Buggie, Kris Eyssell, Alex Gonzalez, Eric Hickey, James Jones, merhum William Kir-Stimon, Shirley Kirsten, Todd Martinez, Kuni Miyake, Salvatore Niyonzima, Harry Reis, Suguru Sato, Jean Traore, Fred Turk ve Jyoti Verma.

Sergio Aguilar-Gaxiola, Jean Ritter, Aroldo Rodrigues ve Lynnette Zelezny, bilgi ve desteğin üniversitemdeki vazgeçilmez kaynakları oldular. Diğer pek çok yardımsever dostum arasından Rick Blok’a, Richard Brislin’e (öğretileri 9. Bölüm için ilham kaynağı oldu), zaman ve/veya kültür konularındaki öğretileri, bilgi ile veri konularındaki ricalarımı yanıtlamada gösterdikleri isteklilik için Edward Diener ve Harry Triandis’e teşekkür etmek istiyorum. Phil Zimbardo’nun bitmek bilmez desteği için ne söylesem az. O yalnızca sosyal psikolojinin en ilham verici hocası değil, aynı zamanda bu alanın belki de en yüce ve onurlu kişisidir. Üniversitelerindeki ikametimi başarılı deneyimlere dönüştürdükleri için Sapporo Tıp Fakültesi’nden Suguru Sato ve Yoshio Sugiyama’ya, Stockholm Üniversitesi’nden Lars Nystedt, Anna ve Hannes Eisler’e, ayrıca Brezilya’daki Universidade Federal Fluminense’nin yönetimine teşekkür ederim. Bu maceralarım kitabımın tam kalbinde yer almaktadır. Yıllar önce bu projeye başlamamı sağlayan Ellen Wolff’a teşekkür ederim. Eşim, Trudi

Thom, bu projenin birçok konusuna danışmanlık yaptı ve ona ne zaman ihtiyaç duysam yanımdaydı. Alex Gonzalez, meslektaşım, patronum ve zaman gezgini dostum, araştırma programımı hayata geçirirken rehberlik ve desteğini eksik etmemiştir. Bu yazının neredeyse her kelimesini okuyan meslektaşım Connie Jones, paha biçilmez bir yardımcı editör ve yaşam kaynağı olmuştur. Tom Breen'in ise her zaman olduğu gibi yeri ayrıdır.

ABD'deki bir ya da birden fazla şehirde veri toplama ve/veya analiz etme işindeki yardımlarından dolayı aşağıdaki isimlere müteşekkirim: Timothy Baker, Laura Barton, Karen Bassoni, Stephen Buggie, Brigette Chua, Andy Chuang, Holly Clark, Lori Conover, John Evans, Kris Eyssell, David Hennessey, Kim Khoo, Robert Lautner, Marta Lee, Royce Lee, Andy Levine, Martin Lucia, Thom Ludwig, Allen Miller, Michiko Moriyama, Walter Murphy, Carlos Navarette, Julie Parravano Karen Philbrick, Harry Reis, Aroldo Rodrigues, Michelle St. Peters, Anne Sluis, Kerry Sorenson, David Tan, Jyoti Verma, Karen Villerama, Sachiko Watanabe ve Laurie West. Philip Halpern'e de teknik girdileri için teşekkürler. Gary Brase, Karen Lynch, Todd Martinez, Kuni Miyake ve Ara Norenzayan da bu çalışmalarda özellikle önemli roller oynamışlardır ve onlara yardımları ve ilhamları için teşekkür ediyorum.

Temsilcim Kris Dahl bana var olduğundan bile haberdar olmadığım kapıları açtı. Elizabeth Kaplan bu çekici başlıkla çıkageldi. Basic Books'taki editörüm Gail Winston kusursuz bir iş çıkardı. Onun sabırlı, pozitif, uzman rehberliği benim bir dizi bölümü bir kitaba dönüştürebilmeme yardımcı olmuştur. Onunla çalıştığım için şanslıyım.

ÖNSÖZ

ZAMAN AKSANLI KONUŞUR

Her kültürün kendine ait bir dizi benzersiz zamansal parmak izi mevcuttur. Bir halkı tanımak onun içinde yaşadığı zamansal değerleri bilmektir.

Jeremy Rifkin, Time Wars

Zaman kendimi bildim bileli ilgimi çekmiştir. Çoğu genç Amerikalı gibi bana da ilk önce zamanın sadece saatle (saniyeler ve dakikalarla, saatler, günler, aylar ve yıllarla) ölçülebildiği öğretilmişti. Ama etrafımdaki büyüklere bakınca, sayıların asla aynı biçimde iki kez toplanamadığını anladım. Merak ettiğim şuydu; neden bazı yetişkinler gündüz saatlerinde sürekli iki ayakları bir pabuca girmiş görünürken, diğerleri dünya kadar vakitleri varmış gibi davranıyorlardı? Bu ikinci gruptaki insanların -şu mesai vaktinin ortasında sinemaya gidenlerin ya da altı aylık ücretli izinlerinde ailesini Güney Pasifik'e götürenlerin- zaman milyonerleri olduklarını düşünüyor ve ben de onlardan biri olmaya can atıyordum.

Meslek yaşantımı planlarken akranlarımın bir işten ne kadar kazanacaklarına dair değişmez kaygısını göz ardı ediyor ve onun yerine işin sunduğu yaşam tarzının zamansallığına odaklanıyordum. Kendi hızımı ayarlayabilmem ne ölçüde mümkün olabilirdi? Kendi zamanım üzerinde ne kadar söz sahibi olabilirdim? Gün içinde bisiklete binebilir miydim mesela? Thoreau, şu gözlemini aktarırken bana sesleniyordu sanki: "Günün

niteliğine etki edebilmek sanatların en yücesidir.” Bana aradığım zamansal devinim imkânını sunan bir meslek (üniversitede öğretim üyeliği) seçtim. Büyük bir şans eseri, beni çocukluğumdan beri büyüleyen zaman kavramının izini sürmeme olanak sağlayan bir uzmanlık dalı -sosyal psikoloji- ile karşılaştım.

Bilimsel yolculuğumun başlangıcını, meslek hayatımın başındaki bir tecrübeye dayandırıyorum. O zamana dek araştırmalarım sosyal psikolojide çok gözde olan bir başlığa odaklanıyordu; atıf kuramı. Deneylerimi daha ziyade, erkeklerle kadınların başarı ve başarısızlığı açıklamaktaki farkları insanları başarılarını dış etkenlere bağlamaya iten koşullar ve özgüvenin kişinin atıf tarzına etkisi gibi teknik sorularla sınırlı tutuyordum. Durumu anlıyorsunuzdur: Bunlar seçtiğim akademik alan için önemli konulardı, ancak araştırmalarımdan bahsederken arkadaşlarımın bakışlarının nasıl donuklaştığını da görmeden edemiyordum.

Bu tür teknik sorulara olan ilgim 1976 yazında aniden sona erdi. Brezilya’da, Rio de Janeiro’nun karşı kıyısında yer alan körfezde, orta büyüklükteki Niteroi şehrindeki Federal Üniversite’de konuk psikoloji hocası olarak göreve yeni başlamıştım. Oraya varır varmaz, bu yabancı çevrenin hangi özellikleri dolayısıyla benden epey büyük değişimler talep edeceğini ilk elden görerek tedirgin oldum. Geçmişteki seyahat deneyimlerim sayesinde dil, mahremiyet ve temizlik standartları gibi konularda zorlukların beni beklediğini öngörebiliyordum. Ancak bunların Brezilyalıların zaman ve dakiklik konularındaki fikirlerinin bende yarattığı sıkıntıların yanında çocuk oyuncağı gibi kalacağı ortaya çıktı.

Brezilyalıların *amanhã*[1] (*a manana* kavramının Portekizce versiyonu) tavrına dair stereotipten oraya gitmeden önce de haberdardım elbette. Bu stereotip, bugünün işinin -eğer mümkünse- mutlaka yarına bırakılacağını söylerdi. Yavaşlamam ve bir işin tamamlanması yönündeki beklentilerimi azaltmam gerektiğinin farkındaydım. Ancak Brooklyn’den geliyordum ve orada insana ya acele etmesi ya da yoldan çekilmesi gerektiği daha çocuk yaşta öğretilirdi. Yıllar önce Kaliforniya’da, Fresno şehrinin yabancı

kültüründe hayatta kalmayı öğrenebilmiştim; keyfine düşkün Los Angeleslıların bile yavaşlamayı öğrenmesi gereken bir şehirdi bu. Brezilya’daki yaşamın hızına ayak uydurmanın da biraz ince ayardan fazlasını gerektirmeyeceğini düşünmüştüm. Ancak bunun yerine, düşmanıma bile dilemeyeceğim boyutta bir kültür şokuyla karşılaştım.

Brezilya’ya gittikten kısa bir süre sonra derslerim başladı. Öğretim döneminin ilk günü için evden çıkarken yoldan geçen birine saati sordum. Saat 09.05 idi, yani 10.00’daki dersime yetişmek için bolca vaktim vardı. Aradan aşağı yukarı yarım saat geçtiğini düşünürken gözüm önünden geçtiğim bir saate ilişti. Saat 10.20 idi! Panik içinde kendi öğrencilerim olduğunu sonradan anladığım telaşsız öğrencilerin arasından “*Alô, Professor*” ve “*Tudo bem, professor?*”[2] sesleri eşliğinde hızla geçerek sınıfa koştum. Nefes nefese oraya vardığımda boş bir derslikle karşılaştım.

Yoldan geçen birine saati sormak üzere sınıftan çıktığımda çıldırmış gibiydim. “Ona çeyrek var” dedi biri. Hayır, bu imkânsızdı. Başka birine daha sordum. “Ona beş var.” Bir diğeri gözlerini kısarak saatine baktı ve gururla “Tam dokuz kırk üç” dedi. Yakın bir odada ise saat 03.15 olarak görünüyordu. İlk iki dersimi almıştım: Brezilya’da saatler sürekli yanlıştı ve bunu benden başkası umursamıyordu.

Dersim saat ondan öğleye kadardı. Birçok öğrenci geç kaldı. Çoğu 10.30’dan sonra ortaya çıktı. Birkaçı on bire doğru çıkageldi, iki tanesi ise daha da sonra. Geç kalanların hepsinin yüzünde, sonradan benim de hoşuma gitmeye başlayan o rahat gülümseme vardı. Hepsi beni selamladı ve içlerinden birkaçı kısaca özür dilese de hiçbiri geç kalmalarından dolayı endişeli görünmüyordu. Anladığımı varsayıyorlardı.

Zaten iki saatlik olan derse rahatça bir saatten fazla gecikebilmelerini izlemek kesinlikle yeni bir kişisel deneyim olsa da, Brezilyalıların geç kalmaları çok da sürpriz sayılmazdı. Asıl sürpriz ise o gün öğlen dersi bitirirken geldi.

Kaliforniya’dayken dersin ne zaman sona erdiğini öğrenmek için saate bakmaya asla ihtiyaç duymazdım. Kitap sayfalarının gelişi güzel

çevrilmesine “Acıktım/Susadım/Tuvalete gitmeliyim/Bizi bir saniye daha tutarsanız boğulacağım” gibi gergin çıkışlar eşlik ederdi. (Anladığım kadarıyla bu sıkıntının katlanılmaz hale gelmesi, lisans öğrencileri için 1 saatin dolmasına iki dakika kala, yüksek lisans öğrencileri için ise 5 dakika kala oluyordu.)

Ama Brezilya’daki ilk dersimde öğle vakti geldiğinde, sadece birkaç öğrenci sınıfı hemen terk etti. Diğerleri sonraki on beş dakika içinde yavaş yavaş çıktı ve bazıları bundan sonra bile bana sorular sormayı sürdürdü. 12.30’da, en sona kalan birkaç kişinin daha da kalmaya niyetli olduğu anlaşıldığında, susuzluk/açlık/tuvalet/boğulma bahanelerine başlama sırası bendeydi. (Dürüstçe söylemek gerekirse, onların sınıfta kalmasını muhteşem öğretim tarzıma bağlayamıyordum. İki saat boyunca yarım yamalak Portekizcemle istatistik üzerine ders vermekten başka bir şey yapmamıştım. Beni affedin, *meus pobres estudantes*.[E])

Öğrencilerimin davranışlarını anlama umuduyla, ertesi sabah saat 11:00’de yeni *chefe*’im ya da bölüm başkanımdan bir randevu aldım. Ofise zamanında gittim, ama ne bölüm başkanı oradaydı ne de sekreteri. Bekleme odasındaki dergileri okumak için ışıkları bile ben açmak zorunda kaldım: *Time* dergisinin bir yıl önceki bir sayısıyla *Sports Illustrated*’in üç yıl önceki bir sayısı.

Saat 11.30’da sekreter geldi, *alô* dedi. Bana *cafézinho* isteyip istemediğimi sordu (yarım kaşık koyu kahve ve yarım kaşık şekerden oluşan bu geleneksel Brezilya içeceği insanı öylesine uyarır ki, en iyi anlatımla, hareket etmek dert olmaktan çıkar) ve çıktı. Saat 11.45’te yeni *chefe*’im geldi, o da bana *cafézinho* teklif etti ve gitti. On dakika sonra geri döndü, masasına oturup e-postalarını okumaya başladı. Nihayet saat 12.20’de beni odasına çağırdı, beklettiği için şöyle bir özür diledikten sonra birkaç dakika daha sohbet edip geç kaldığı bir başka randevuya yetişmek için “acele etmesi” gerektiğini söyleyerek kendisini mazur görmemi istedi. Sonradan bunun yalan olmadığını öğrendim. Aynı saate birden çok randevu vermek ve hepsine geç kalmak âdetiydi. Anlaşılan randevuları pek

seviyordu.

Günün ilerleyen saatlerinde sınıfımdan birkaç öğrenciyle planlanmış bir görüşmem vardı. “Odama” vardığımda ikisi zaten oradaydı ve kendi evlerindeymiş gibi davranıyorlardı. Birkaç dakika geç kalmamdan rahatsız olmuşa benzemiyorlardı, aslında başlamak için aceleleri de yok gibiydi. İçlerinden biri ayaklarını masamın üzerinde uzatmış *Sports Illustrated* dergisini (sadece üç ay öncesine ait olduğunu fark etmiştim) okuyordu.

Randevunun önceden kararlaştırılmış bitişinden yaklaşık on beş dakika sonra ayaklandım ve beni bekleyen başka randevularım olduğunu söyledim. Öğrenciler kılını kıpırdatmadı ve nazikçe “Kiminle?” diye sordular. İki arkadaşlarının adını vermem üzerine, içlerinden biri heyecanla ikisini de tanıdığını belirtti. Kapıya koşup bekleme odasından aldığı bir tanesine – diğeri henüz gelmemişti- ofisime kadar eşlik etti. Sonra aralarında sohbet etmeye ve *Sports Illustrated*’i karıştırmaya başladılar. Diğer öğrenci randevunun planlanan bitişinden beş dakika önce ayaklarını sürüye sürüye geldiğinde kimin geç kimin erken geldiğine dair anlayışımı kaybetmek üzereydim, sonradan farkına varacağım üzere almam gereken esas ders de buydu. O an içinse henüz sadece aklım karışmıştı.

O günkü son randevum kiralamak istediğim bir dairenin sahibiyleydi. Bu defa gardımı almıştım ve oraya varır varmaz adamın sekreterine ne kadar beklemem gerekeceğini sordum. Patronunun geç kalacağını söyledi. “Ne kadar geç?” diye sordum. “Yarım saat kadar, *mais ou menos*” diye yanıtladı. Bir *cafézinho* ister miydim? Reddettim ve yirmi dakika içinde geri döneceğimi söyledim. Döndükten sonra sekreter gecikmenin biraz daha fazla süreceğini söyledi. Tekrar dışarı çıktım. On dakika sonra geri döndüğümde patronunun beni beklemekten yorulduğunu ve bugün artık gelmeyeceğini söyledi. “Sayın Ev Sahibi”ne iletilmek üzere öfkeli bir not karalıyordum ki sekreter patronuna beni beklemeden gitmekten başka seçenek bırakmadığımı açıklayıverdi: “Anlamıyor musunuz, ev sahibi olan o, siz değilsiniz. Siz kibirli bir adamsınız Dr. Levine.” Bu, bir Brezilyalıyı bekleme oyununda köşeye sıkıştırmak için ilk ve son girişimim oldu.

Brezilya’da geçirdiğim bir yıl boyunca, Brezilyalıların önüme çıkardığı

sosyal zamana dair adet ve görüşler yüzünden defalarca şaşırdım, sinirlerim bozuldu, hayranlık duydum ve bunları takıntı haline getirdim. Brezilyalıların dakiklik konusundaki kurallarının beni şaşırtmasının nedeni, bunların kültürel değerlerle ayrılmaz biçimde iç içe geçmesiydi. Kültürün ağları arasına daldığınızda cevaplar ne basit, ne de berraktır. Kültürel inançlar tıpkı soluduğumuz hava gibidir, yani öylesine olduğu gibi kabul görürler ki nadiren tartışılır ve dile getirilirler. Ancak bu yazısız kurallar ihlal edildiğinde verilen geçici bir tepki vardır. Benim gibi saf yabancılar kültürel bir mayın tarlasına gözünü kırpmadan dalabilirler.

Hiçbir inanç zamanla ilgili olanlar kadar yerleşik ve gizlenmiş değildir. Otuz yıl kadar önce antropolog Edward Hall sosyal zamanın kurallarını “sessiz dil”[1] olarak adlandırmıştır. Evrensel olarak çocuklar, kendi toplumlarının erken veya geç, bekleme ve acele etme, geçmiş, şimdi ve gelecek kavramlarını benimserler. Zamanın bu kurallarını onlar için ya da yanlarında getirdikleri zaman algısıyla yeni geldikleri topraklarda karşılaştıkları alışkanlıklar arasındaki çıldırtıcı uyumsuzluk nedeniyle tökezleyen yabancılar için tanımlayan bir sözlük mevcut değildir.

Brezilya, zamanın konuştuğunu bana açıkça gösterdi. Ancak ne söylediğini anlamak çok da kolay bir mesele değildi. Zamana dair gaflarla geçen birkaç aydan sonra Brezilyalıların dakiklik konusundaki düşünce ve kurallarını anlama girişimiyle, zamanla ilgili ilk sistematik deneylerimi tasarladım. Bu çalışmanın ortaya cevapladığından daha fazla soru çıkarması beni önce hayal kırıklığına sürükledi, sonra memnun etti. Bulduklarım ilgimi öylesine çekti ki, son yirmi yılımın çoğunu hem zamanın hem de mekânın psikolojisi üzerine araştırmalar yaparak geçirdim. Araştırmalarım dakiklik üzerine çalışmalardan hayatın hızı ile ilgili çalışmalara evrildi; daha ayrıntılı çalışmalar, yaşam hızının insanların ve topluluklarının fiziksel ve psikolojik refahı üzerinde yarattığı sonuçlar hakkında pek çok soruyu beraberinde getirdi. Bu çalışma beni ABD’deki şehirlerin pek çoğuna ve dünyanın geri kalanına götürdü. En baştaki sezgilerimi onayladı: İnsanların hayatlarındaki zaman olgusunu yorumlama biçimleri pek çok çeşitliliği barındırır. Her seviyede köklü farklılıklar vardır: Kültürden kültüre,

şehirden şehre ve komşudan komşuya. Ayrıca hepsinden önemlisi, saatin gösterdiği zaman, hikâyenin başlangıcıdır yalnızca.

MEKANIN PSİKOLOJİSİ

Bir sosyal psikolog olarak genel anlamda zaman, daha dar anlamda ise yaşam hızı üzerine çalışmanın değerini keşfettim. Sosyal psikoloji disiplini geniş bir ağa yayılır. Kişilik psikolojisi ve sosyoloji alanlarındaki –ilki insanların özel, içsel işlevlerine; ikincisi ise sosyal gruplara odaklanma eğilimindedir– meslektaşlarımızdan farklı olarak sosyal psikologlar, bireyler ve onların davranışlarına yön veren gruplar arasındaki etkileşimle ilgilenir. Kurucu babamız Kurt Lewin'in "yaşam alanı" adını verdiği şeyi azımsanamayacak bir kibirle inceleriz, bireylerin –tamamı yaklaşık dokuz metre olan– ortamlarında var olurken sergiledikleri davranışların toplamıdır bu.

Sonraki bölümlerde anlatılan çalışma, mekânların da insanlar gibi kişilikleri olduğu varsayımı ile başlıyor. "Kentsel yaşamın tüm yapısı, özgün bir mekândan ziyade bir insanın yapısı gibi düşünülebilir ve şehir de kendine ait bir kişiliğe sahip olabilir"[2] diyen sosyolog Anselm Strauss ile bütünüyle hemfikirim. Mekânlar, her biri kendi eşsiz zamansal parmak izlerine sahip olan kültürleri ve alt-kültürleri tarafından açıkça etkilenmiştir.

Coğrafi mahallerin zaman algısı üzerine yapılan çalışmalar vasıtasıyla bu parmak izlerinin peşine düştüm. Amacım mekânların yaşam hızları bakımından nasıl farklılıklar gösterdiğini ve bu farklılıkların ne denli büyük olduğunu sistematik olarak incelemekti. Mekânların sosyal psikolojisini sınıflandırmak doğası itibarıyla karmaşık bir girişim. Benim vazifemin gürültüyü mümkün olduğunca azaltmak olduğuna inanıyorum. Hedef mekânlar arasındaki değişmez farklılıkları keşfetmek değil, var olan farklılıkları olabildiğince dikkatli biçimde açıklamaktır. Bu çalışmalar bir anlamda, popüler stereotiplerin hammaddesi üzerinde objektif, deneye dayalı testlerdir.

Ampirik çalışmalar yapan bir araştırmacı için "yaşamın hızı" kavramının

büyüklüğü ve yaygınlığı sorunlu olabilir; çoğunlukla insanı göz korkutan belirsiz yollara yönlendirir. Konu, zamanın birden fazla yönü hakkında -örneğin, fiziğin, biyolojinin, sağlığın, kişisel ilişkilerin, müziğin, sanatın zamanı- çağrışım ve teğetlik zincirleri başlatır ki bizzat deneyimin kendisi hakkında bile bir dizi serbest çağrışım oluşturur. Zaman deneyimi hakkında soru sormak biraz “Sanat nedir?” sorusuna benzemektedir. Her iki tema da kişisel deneyimin içine öyle derinlemesine dalar ki, çoğunlukla, “Hayatımı nasıl yaşamalıyım?” ya da onun kardeşi olan “Hayatın anlamı nedir?” sorularına doğru evrilirler. Bunların ilginç konular olduğu muhakkak, ama yöntembilimsel hassasiyet için çabalayan bir araştırmacı için biraz kullanışsızdır.

Yerlerin nitelikleriyle ilgili, özellikle de orada yaşayan halkların kolektif “kişilikleri”ne atfederek genelleme yapmanın tehlikeleri vardır. Bütün bir nüfusa ya da belli bir gruba aynı türde bir dizi karakteristiği yakıştırma fikri baştan savma bir düşünme biçimidir. Gerçekte herhangi bir ortamdaki kişiler arasında büyük farklılıklar bulunur. Küresel etiketleri belli bir şehir veya ülke halkına atfetmek aşırı ölçüde stereotipleştirmedir ve bu haliyle içinde potansiyel bir kötü niyet taşır.

Ama nasıl ki tek bir yerden insanlar hakkında fazla genelleme yapmak dikkatsizceyse, yerler ve kültürler arasındaki önemli genel farklılıkların varlığını inkar etmek de saflık olur. Tabii ki pek çok İtalyan, Marcello Mastroianni’den ziyade (sadece Milanolulara sormak yeterli) zaman-odaklı İsviçrelilere benzemektedir; kimi Brezilyalılar ise ortalama bir New Yorkludan çok daha azimlidir. Ama bir bütün olarak ele alındığında, İsviçrelilerin İtalyanlara göre saat konusunda daha bilinçli olma eğiliminde ve Riolu Cariocaların da genellikle New Yorklulardan çok daha rahat olduklarına dair kanıtlar vardır. Herhangi bir durumda, en azimli A tipi, en yüksek puanı alan B tipinden daha rahat davranabilir. Yine de diğer koşullar sabitken bu durumun tersinin gerçekleşmesi daha olasıdır.

Bir kültürdeki çeşitliliğin derecesi, tek başına önemli bir özellik olarak görülebilir. Örneğin, Japonya’da başkalarına benzemek bir erdem olarak düşünülür. Epey kabul görmüş bir Japon deyişi vardır: “Sivrilen çiviye

çekiç tez gelir." Sonuç olarak Japonya'da, "ağlayan çocuğa meme verilen" Amerika gibi bireysel bir kültürden çok daha fazla kamusal tekdüzelik vardır. Kültürel katılığın ölçüsü, bu iki ülke arasındaki belirgin bir farklılıktır.

Çalışmalarım farklı yerlerdeki yaşam hızını karşılaştırıyor; Brezilya ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki ilk deneylerden yenilere uzanarak otuz bir farklı ülkeyi kıyaslıyor. Bu araştırmanın amaçlarından biri, farklı şehir ve ülkelerin hızını sıralamak, yaşanacak en hızlı ve en yavaş yerler için bir tür "sosyal psikoloğun mekanlar rehberi"ni oluşturmaktır. Bu listeler eski bir Amerikan geleneğini takip eder. 17. yüzyıl gibi erken bir tarihte, Maryland'in kurucuları, sömürgecileri Virginia yerine kendi eyaletlerini seçmeleri konusunda onları ikna etmek için daha tombul hindiler, daha çok geyik ve korkunç yaz felaketleri ile yerli katliamı kaynaklı ölümlerin daha az meydana geldiğini gösteren istatistikler derlemişti. Onların bütün çabası Chesapeake Körfezi'nin kuzey kıyılarında yerleşimi sağlamak içindi. Bugünkü yer değerlendirmeleri ise her zamankinden daha fazla tartışma yaratmaktadır. Time dergisi muhabirlerinden birinin de söylediği gibi "konu ister en etli burger, ister en büyük şirket olsun, Amerikalıların en iyi ve en kötü listelerini hazırlama ve sonrasında sonuçları hakkında tartışma gibi bir tutkusu var. Hiçbir puanlama 'evim güzel evim' hakkında olanından daha fazla anlaşmazlık yaratmamıştır."[3]

Ancak çoğu yere-göre-sıralama çalışması nesnel yaşam koşulları (konut, sağlık, suç oranı, ulaşım, eğitim, sanat, dinlenme tesisleri, iş) ile ilgili istatistiklere dayanırken benim araştırmam insan hayatlarının sosyal-psikolojik niteliğini incelemektedir. Güney Kaliforniyalılara dair klişemiz ne kadar doğrudur? Ya da A tipi New Yorklulara? Japonya'daki yaşamın hızı Endonezya'daki ile nasıl kıyaslanabilir? Peki ya Suriye'dekine karşı Brezilya'daki? Hangi şehirlerdeki insanların bir yabancıya yardım etmek için zaman ayırması muhtemeldir? Bunlar, meslektaşlarımla birlikte sorduğumuz sorulardan bazılarıdır.

Benim yere-göre-sıralama konusundaki ağır basan hedefim "iyi" veya "kötü" şehirlere karar vermekten fazlası olmuştur. Amacım daha ziyade

yaşam hızının insanların yaşam kalitesi üzerinde oluşturduğu sonuçları anlamaktır. Daha yavaş yerlerde yaşayanlar A tipi muadillerine göre daha mı mutlu? Daha mı sağlıklılar? Sosyal sorumluluklarına daha fazla zaman mı ayırıyorlar? Meslektaşlarım ve ben yaşam hızının sonuçlarını kentlerin ekonomik ve sosyal özelliklerinden, yardım etme davranışına ve koroner kalp hastalıklarına bağlı ölüm oranlarına uzanan farklı düzeylerde inceledik.

Göreceğimiz gibi yaşam hızındaki farklılıklar geniş kapsamlı sonuçlara varmaktadır. Bu şaşırtıcı olmamalı. Sonuçta hayatımızın hızı ve zamanın ilerlemesi algımızı da yönetmektedir. Ayrıca zaman içinde nasıl gezindiğimiz eninde sonunda hayatımızı yaşama yolumuzdur. Uluslararası Zaman Çalışmaları Topluluğu'nun kurucusu J. T. Fraser'in de yazdığı gibi "Bana zaman hakkında ne düşünmem gerektiğini söyleyin, ben de sizin hakkınızda ne düşünmem gerektiğini bileyim."

Bu kitap "aşırı çalışan Amerikalı" veya "zaman yoksulluğu" ya da "acele bağımlılığı"nın bir başka açıklaması olmayı -her ne kadar bu konulara değinecek olsam da- hedeflemiyor. Dahası kesinlikle bir zaman yönetimi veya kişisel gelişim kitabı olmak için de tasarlanmadı ama burada yine çalışmamın ortaya çıkardığı birkaç fikri de sunmaya çalışacağım. Bu konularda hali hazırda birçok iyi kitap mevcut.[4] Benim ilgimse daha geniş. *Zamanın Coğrafyası*'nda kültürler, şehirler ve dünyada bulunan halklar arasındaki zaman ve yaşam hızı üzerine görüşlerin zenginliği ve karmaşıklığını anlamaya çalışıyorum. Zaman sosyal hayatın köşe taşı olduğundan, bir halkın zamansal yapıları üzerine yapılacak çalışma kendimizinki de dâhil çeşitli kültürlerin ruhuna doğru kıymetli bir pencere açıyor.

Başka yerleri araştırırken kendi kültürüm hakkında en az başka kültürler kadar çok şey öğrendim. Buradan bakıldığında, sosyal bilimcinin başka halklar ve yerleri keşfi diğer türde bir gezi yazısından çok da farklı değil. Her ikisi de, eğer iyilerse, eninde sonunda kişinin bulunduğu çevredeki hayata da ışık tutacaktır. Yazar Russell Banks'in seyahatnameler üzerine bir sempozyumda söylediği gibi:

> Kalıcı bir ilgiye mazhar olan tüm gezi yazıları -yazarlık yapan

yolcular tarafından değil, yolculuk yapan yazarlar tarafından kaleme alınan yazılar- aslında eve dair bir şeyler söylemek için yazılmış olanlardır. Ötekini özen ve cesaretle gözlemlemenin temel amacı, benliğin doğasını ve sınırlarını aydınlatmaktır; bu da bizi en iyi seyahatnameleri aslında evin doğası, sınırları ve evle ilişkileri konusunda şüpheleri olanların yazdıkları sonucuna götürür. Evin dışına çıkarlar; böylece tıpkı Hawthorne'un Wakefield eserinde[4] olduğu gibi geriye bakabilir ve orada neyin gerçek olduğunu görebilirler.[5]

İyi bir iş çıkardıysam, bu kitap kendi hayatlarımızın hızı üzerine olduğu kadar başkalarınınkine de belirgin bir odaklanma sağlayacaktır. Zamanımızı nasıl kullanırız? Bu kullanım şehirlerimizi nasıl etkiler? Peki, ilişkilerimizi? Kendi beden ve ruhlarımızı? Bilinçli olarak seçim yapmadan aldığımız kararlar var mıdır? Tercih edebileceğimiz alternatif tempolar bulunabilir mi? Belki, tıpkı Hawthorne'un Wakefield'i gibi geriye bakıp orada neyin gerçek olduğunu görmeye ve zamansal zenginliğe -kendi yöntemlerimizle- kavuşmaya yönelebiliriz.

1 Portekizcede "Yarına kadar" anlamında (ç.n.)

2 Cümleler Portekizcede sırasıyla "Merhaba, profesör" ve "Nasılsınız, profesör" anlamında (ç.n.)

3 Portekizcede "Benim zavallı öğrencilerim" anlamında (ç.n.)

4 Nathaniel Hawthorne'un (1804-1864) Wakefield adlı hikâyesi kısa bir yolculuğa çıkacağını söyleyerek evinden ayrılan bir adamın öyküsünü anlatır. Öykünün Wakefield adlı başkahramanı, evinden ayrıldıktan sonra bir sokak ötede bir ev kiralayarak yirmi yıl boyunca ailesinden saklanarak yaşar. (ç.n.)

5 The New York Times Book Review (18 Ağustos 1991). Itchy feet and pencils: A symposium. *The New York Times Book Review*, 3, 23.

1. BÖLÜM

SOSYAL ZAMAN

Kültürün Nabzı

I

TEMPO

Hayatın Hızı

Tempo meselesi sadece zevk ve yetenek faktörlerine değil, kullanılan enstrümanın kendisine ve performansın sergilendiği oda veya salona da bağlıdır.

Willard Palmer, *Chopin: An Introduction to His Piano Works*

Yaşamın hızı, zamanın insanların deneyimlediği akışı ya da hareketidir. Bu hız, ritimler, (Çalışılan zamanının çalışılmayan zamana oranı nedir? Sosyal faaliyetlerde bir düzenlilik var mıdır?) sekanslar (Oyundan önce çalışma mı, tam tersi mi?) ve senkronlarla (İnsanlar ve faaliyetleri birbirine ne ölçüde uyum sağlamıştır?) tanımlanır. Ama yaşamın hızı her şeyden önce bir tempo meselesidir.

"Tempo" bir parçanın icra edilme hızını ifade eden, müzik kuramından ödünç alınmış bir kavramdır. Müzikal tempo, tıpkı kişisel deneyimin zamanı gibi son derece özneldir. Hemen hemen her klasik partisyon üzerine besteci tarafından tempoyu değiştirmek için nicel-olmayan bir işaret koyulur: Yavaş bir tempoyu göstermek için *largo* ya da *adacio*, hızlı tempolar için *allegro* ya da *presto,* değişen tempolar içinse *accelerando* veya *ritardando*. Hatta *tempo rubato* adı verilen -birebir tercümesi "çalınmış zaman"- iki el arasındaki tempo alışverişini gerektiren bir direktif de mevcuttur. Ancak besteci bir metronom ölçüsü belirtmedikçe (metronom 1816 yılına kadar yaygın olmadığından klasik bestecilerin çoğu

bunu yapmadı ya da yapamadı), notasyonun kesin metrik tercümesi farklı yorumlara açıktır. İcracının metronomu ayarladığı hıza bağlı olarak, Chopin'in *Minute Waltz* parçasını çalmak iki dakika kadar sürebilir.

Aynısı beşeri zaman için de geçerlidir. Notaları aynı sırayla çalıyor olabiliriz ancak tempo meselesi her zaman var olacaktır. Tempo kişiye, göreve ve ortama göre değişiklik gösterir. Bir öğrencinin, daha yetenekli arkadaşının bir akşamda özümsediği dersi anlaması için tüm gece boyunca uyanık kalması gerekebilir. Romancı, bir sonraki kahramanını oluşturmak üzere sabırla beklerken, gazetede yazar olarak çalışan arkadaşı yazıların teslim tarihleri arasında koşuşturuyor olabilir. Çocuklarına ayırdıkları zamanda ebeveynlerden biri bu süreyi çocuğa kitap okuyarak geçirirken, diğeri zorlu bir bilgisayar oyununda ona eşlik eder. Üniversite öğrencisi olan kuzenim Avrupa'yı iki ayda dolaşırken, işadamı olan babası aynı güzergahı iki hafta içinde aceleyle kateder.

Hız, kişinin karşı yönden gelen trafiği ya da yaklaşan bir teslim tarihini algıladığında olduğu gibi kısa ve sık zaman periyotlarıyla veya 20. yüzyılda yaşamanın hızlanan temposundan bahsederken yaptığımız gibi daha uzun ve sürekli aralıklarla ölçülebilir. Alvin Toffler, *Future Shock* adlı popüler kitabında, çok kısa süre içinde gerçekleşen çok fazla değişimin yol açtığı psişik bozulmadan bahsederken tempo konusuna değinir. Travmaya yalnızca değişimin şoku değil, değişimin hızı da neden olur. İster uzun ister kısa vadede düşünülsün ve nasıl ölçülürse ölçülsün, hayatın temposunda büyük kültürel, tarihsel ve kişisel farklılıklar bulunur.

ZAMANIN DÜNYADAKİ İMZALARI

Doğuya doğru yol aldıkça zaman algısı da gevşek bir hal alır. Bu durum beni Polonya'da rahatsız ediyor, SSCB'de ise tam anlamıyla çılgına çeviriyor.

Bir İngiliz Gezgin

abancı bir tempoya uyum göstermek, en az yabancı bir dil öğrenmek kadar

Yzor olabilir. Kültür şokunun kökleri üzerine yapılmış etkileyici bir çalışmada sosyolog James Spradley ve Mark Phillips, ülkelerine dönen bir grup Barış Gönüllüsü'nden, bir listede bulunan otuz üç maddenin her birini, gerektirdiği kültürel intibak düzeyine göre değerlendirmelerini istedi. Listede seyahat paranoyaklarına tanıdık gelecek birçok başlık vardı: "Tüketilen gıdaların türü", "insanların genelinin kişisel temizliği", "sizin ırkınızdan olanların sayısı" ve "genel yaşam standartları" gibi. Ama yabancı dile hakim olmak bir yana bırakılırsa, gönüllüler için en büyük iki güçlük sosyal zamanla ilgiliydi: "Yaşamın genel hızı" ve onu takip eden en önemli bileşenlerinden biri, "insanların ne derece dakik olduğu."[1]

Neil Altman bu zamansal şaşkınlığı yaşayan Barış Gönüllüleri'nden biriydi. Şimdilerde New York'ta klinik psikolog olan Altman, Güney Hindistan'ın köylerinden birinde bir dönem boyunca tarım danışmanı olarak görev yapmıştı. "Hindistan'a ilk gidişimizde" diye anlatıyor, "Tohum gibi şeyler almak üzere yerel bahçecilik ofisine uğrardım. İstediklerimi almak için başkanın ofisine gider, ancak bir masanın etrafında, her birinin de -hesapta- yapacak işi olan altı ya da sekiz kişi bulurdum. Sabırsızca orada bulunma sebebimi söylerdim: "Günaydın, Bay Khan, biraz domates tohumu alabilir miyim lütfen?" "Günaydın, Gönüllü *sahip*, bir çayımızı içmez misiniz?" Oturup bir hizmetkârın bana çay getirmesini beklemekten başka çarem kalmazdı. Bay Khan, eşim ve benzeri konular hakkında sorular sormaya başlar ve sonrasında orada toplanmış insanların milyonlarca sorusu olurdu: Hayatım, Amerika, vesaire, vesaire, vesaire. Domates tohumu isteğimi kabalaşmadan nasıl yineleyebileceğimi bulmak zordu. Nihayet birkaç saat sonra, kabalaşma riskini göze almaya karar verirdim. Tohumlarımı alır, masanın etrafında oturan insanların hiçbirinin işleriyle ilgilenmediğini fark ederek kendi işimin başına dönerdim."[2]

Üçüncü dünyaya yaptığım seyahatler, benim de tempo ile benzer yüzleşmeler yaşamama yol açmıştır. Bazen bu ülkelerdeki yaşam upuzun bir bekleyiş gibi görünür: Otobüs ve trenler için, ülkeye giriş ve çıkış işlemleri için, akşam yemeği için, tuvaletler için. Bir keresinde, Yeni Delhi

tren istasyonuna ulaşmaya çabalarken bir otobüs için kırk beş dakika beklemiştim. Gelen otobüs öylesine kalabalıktı ki güç bela inmeye çalışırken fazladan iki durak daha gitmem gerekmişti. Oradan, tren biletimi almak için yaklaşık bir saat daha bekleyeceğim istasyona geri yürümüştüm. Bilet gişesine ulaştığımda görevli beni geleneksel “*Namaste*” sözüyle selamlamış ve üzerinde “Öğle yemeği nedeniyle kapalı” yazan (yazının İngilizce olduğunu da ekleyeyim) tabelayı bana doğru çevirivermişti. Tansiyonum fırlamış vaziyette, kendi meselem için destek toplamak üzere etrafta dolandım. Ancak etraftakilerin hepsi çoktan yere oturmuş, örtülerini yayıp öğle yemeği için piknik yapmaya başlamıştı bile. Hemen yanımdaki bir çifte “Ne yapabilirim?” diye sordum. “Öğle yemeği için bize katılabilirsiniz” diye yanıtladılar. Birkaç nafile girişimden sonra nihayet dediklerini yaptım.

Gişe yeniden açıldığında, kuyruktaki yerimin altı kişilik bir aile tarafından kapılmış olduğunu gördüm. Fıstık ikram edip benim için Hintçe dua ettiler. Yerimi geri vermelerini istediğimde aralarındaki en yaşlı erkek kibarca gülümsedi ve “Shiva, Miami Beach’e uçtuğunda” şeklinde duyduğuma yemin edebileceğim bir şeyler mırıldandı. Bilet gişesine ulaştığımda binmek istediğim trene hiç bilet kalmadığını öğrendim. Tüm emeklerim, hareket etmesine daha üç gün olan bir tren içindi. Sonunda bir bilet alabildim (ah, ufak bir *baksheesh*’in [rüşvet] yarattığı mucizeler işte). Biletim olmasına karşın istasyona bir saat öncesinde gelmem söylenmişti; oraya vardığımda ise kalabalığı yararak önceden ayırttığım koltukta oturan kişiden kalkmasını istemem gerekecekti. Söylemeye gerek bile yok; tren geç kalktı, varması iyice gecikti. Yine de bunların hiçbiri sorun değildi çünkü buluşacağım beyefendi benden bile geç gelmişti.

Dar hatlı Daijeeling Himalaya Ekpresi’ndeki bir tabela şöyle diyordu: “Yavaş” beş harfli bir kelimedir, “hayat” da öyle. “Acil” dört harfle yazılır, “ecel” de öyle.” Ciddiyim.

Tempo üzerine kültürlerarası mücadeleler tüm dünyada görülür. Örneğin, meslektaşım Alan Button, bir defasında Rusya’da seyahat ederken randevusuna geç kalışını anlatır. Rehberi taksi şoförüne bağırarak “Dün

oraya git" ya da birebir karşılığıyla "Haydi gittik" anlamına gelen Rusça bir deyimi (*Pah yeh kaly*) haykırıyormuş. Rehber ona "acele et" ve "çabuk ol" gibi kelimelerin birebir tercümesinin Rusçada İngilizcede yaptığı aciliyet etkisini taşımadığını açıklamış. Eğer taksiciye "Oraya mümkün olduğunca çabuk ulaş" demiş olsaymış, diye anlatmış Button'a, oraya iyice geç kalırmış. Oraya yine geç varmıştı tabii, ama buna rağmen görüşeceği kişiden yirmi dakika daha erken gidebilmişti.

Edebiyat dünyası süratle ilgili anlatılarla, yarışları yavaş dünyaların sakinlerini şaşkına çeviren vakit-nakittir seyahatçileri ile doludur. Brezilya'da geçirdiğim bir yıl boyunca rahat ev sahiplerimden ricayla karışık "*Calma, Bobby, calma*" tavsiyesinden daha sık duyduğum bir cümle yoktu. Ne kadar yavaşlamaya çalışırsam çalışayım, bunu her zaman o soluksuz söylenen "*Calma, por favor*"[3] takip ederdi; bazen bir çağrı olarak, bazense başını iki yana sallayan bir acımayla. Üstelik ben Fresno'dan -yani Amerika'nın acelecilik prototipi sayılmaktan hayli uzak bir yerden- gelen bir üniversite profesörünün temposuyla hareket ediyordum.

Rhode Island Üniversitesi'nden dostum olan sosyal psikolog James Jones, birkaç yıl önce Trinidad'da bulunurken benzer bir deneyim yaşamış. Trinidad'a oradaki halkın mizahını incelemek üzere Guggenheim Araştırma Bursu ile gitmiş. Ama asıl öğrendiği, oraya kesinlikle ayak uyduramadığı olmuş. Anlattığına göre randevularına geç kalanlar onun sabırsızlığını şu sözlerle karşılıyormuş: "Arkadaşım, acelen ne yani? Denizin bir yere kaçmıyor ya! Rahat ol arkadaşım, geliyorum şimdi." "Böylece bekliyorum" diyordu Jones. Belki de onun ve benim deneyimlerimiz arasındaki en çarpıcı benzerlik, bu deneyimlerin mesleki ilerleyişimizde yarattığı derin sonuçlar oldu. Her ne kadar projelerimizin başlangıç hedeflerine ulaşma konusunda -onun hedefi Trinidad'daki mizahı, benimse Brezilya'daki sosyal algıydı- sınırlı başarılar kazanmış olsak da bir süre sonra bu meraklar geri planda kaldı. İkimizin de içindeki gezgin ve sosyal psikolog için daha zorlayıcı olan bulmaca, karşılaştığımız sosyal zamanın zenginliği ve bundan dolayı yaşadığımız kafa karışıklığıydı. Sonuç olarak, zaman üzerine çalışma

her ikimizin de araştırma programının odak noktası haline geldi. Jones zaman perspektifi psikolojisi üzerinde uluslararası bir otorite olmak üzere yoluna devam etti, bense yaşamın hızı üzerine incelemelerimi saplantılı bir şekilde sürdürdüm.

TEMPO UNSURLARI

Bir yerin ya da kültürün hangi özellikleri onu diğerlerinden daha yavaş ya da hızlı yapar? Bu soruyu cevaplandırmak için, dünya genelinde otuz bir farklı ülkedeki yaşam hızını karşılaştıran bir dizi çalışmayı araştırma grubumla yakın zamanda tamamladık. Bu deneylerin sonuçları, diğer sosyal bilimcilerin araştırma bulgularıyla birlikte, tempo normlarının oluşmasında belirleyici etkiye sahip birkaç faktör bulunduğunu ortaya koydu.

İzin verirseniz çalışmaların nasıl yürütüldüğünü kısaca (bir sonraki bölümde buna daha ayrıntılı olarak döneceğim) tarif edeyim. Yaşamın temposunun üç göstergesini ölçmek amacıyla her ülkede birden fazla büyük şehre gittik.[4] (Karışıklık çıkmaması için, Hong Kong bugünkü sömürge durumuna karşın burada bir ülke olarak adlandırılmıştır.)[5] Öncelikle, rastgele seçilen yayaların ortalama yürüyüş hızlarını, altmış metrelik bir mesafe boyunca ölçtük. Ölçümler şehrin ana caddelerinde en az iki noktada, genellikle sabah işe yetişme telaşı sırasında, havanın açık olduğu yaz günlerinde yapıldı. Seçilen düz, engelsiz bölgelerin geniş kaldırımları vardı ve fazla kalabalık olmayan, yayaların tercih edecekleri maksimum hızda yürüyüş için uygun yerlerdi. Sosyalleşme etkilerini kontrol edebilmek için sadece tek başına yürüyen yayalar kullanıldı. Belirgin fiziksel sakatlıkları olan ya da vitrinlere bakarak yürüyen denekler için süre tutulmadı. Her şehirde, her iki cinsiyetten en az otuz beş yaya için süre ölçümü yapıldı.

İkinci deneyde işyerinde hız örneği üzerinde odaklandık ve posta memurlarının standart bir pul talebini yerine getirme sürelerine baktık. Her şehirde, memurlara standart bir pul -örneğin, şu an Amerika Birleşik Devletleri’nde otuz iki merkezde standart olanı- isteyen, kendi yerel dillerinde yazılmış bir not verdik. Ayrıca beş dolarlık banknota eşdeğer bir

para da uzatıldı. Notun verilmesi ile talebin gerçekleştirilmesi arasında geçen süreyi ölçtük.

Şehrin saat zamanıyla ne kadar ilgilendiğini ölçmeyi amaçlayan üçüncü bir deneyde, her şehrin merkezi bölgelerinde rastgele seçilen on beş bankanın saatlerinin doğruluğunu gözlemledik. On beş saatin üzerindeki zamanlar, telefon idaresi tarafından bildirilen zaman ile karşılaştırıldı.

Daha sonra bu üç puan, her ülke için istatistiksel bir yaşam-hızı puanı oluşturacak şekilde birleştirildi.

Bu deneylerden ve başka araştırmalardan yola çıkılarak dünyadaki kültürlerin tempolarını belirleyen beş temel faktörün saptanması mümkündür. İnsanlar, canlı ekonomilere, yüksek sanayileşme oranlarına, geniş nüfusa ve daha serin iklimlere sahip olan, bireyciliğe doğru kültürel bir eğilim gösteren yerlerde daha hızlı hareket etmeye yatkındır.

Ekonomik Refah

Bir yerin ekonomisi ne kadar sağlıklıysa,
temposu da o kadar hızlıdır.

Bir şehir büyüdükçe, o şehrin sakinlerinin zamanının değeri de yerin artan gelir oranı ve hayat pahalılığı ile birlikte artar; böylece zamanı idareli kullanmak daha mühim hale gelir ve hayat gittikçe daha aceleci ve sinir bozucu olur.

Irving Hoch[5]

Bir yerin temposunun bir numaralı belirleyici etkeni ekonomidir. Deneylerimizdeki en güçlü ve en tutarlı bulgu, kuşkusuz, canlı ekonomilere sahip yerlerin tempolarının da hızlı olmaya yatkın olmasıydı. Karşılaştığımız en hızlı insanlar varlıklı Kuzey Amerika, Kuzey Avrupa ve Asya ülkelerinden; en yavaşlar ise üçüncü dünya ülkelerinden, özellikle de Güney ve Orta Amerika ile Orta Doğu'dandı. (Daha detaylı bilgi için 6. Bölüm'e bakınız.)

Genel anlamda daha hızlı olan tempolar, bir ülkenin her düzeydeki ekonomik refahı ile oldukça ilişkilidir: Bir bütün olarak ülkenin ekonomik refahıyla (kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla ile ölçülür) ortalama bir vatandaşın tecrübe ettiği ekonomik refahla (satın alma gücü paritesiyle ölçülür, bu da bir ülkede elde edilen ortalama gelirin sahip olduğu satın alma gücünün bir ölçüsüdür) ve insanların asgari gereksinimlerini ne oranda karşılayabildikleriyle (ortalama kalori alımıyla ölçülür) ilişkilidir.[6] Aslında zengin ve yoksul ülkelerdeki insanlar adımlarını farklı davulculara uydururlar.

Hayatın temposu ve ekonomik koşullar arasındaki nedenselliğin yönü hakkında farklı yorumlar yapılabilir. Büyük ihtimalle, ok her iki yönü de gösterecektir. Ekonomisi hareketli olan yerler zamana çok daha fazla değer verir ve zamana değer veren yerlerin ekonomileri de büyük olasılıkla hareketli olacaktır. Ekonomik değişkenler ve tempo, birbirlerini karşılıklı olarak pekiştirir, bir paket halinde karşımıza çıkarlar.

Ekonomi ve tempo arasındaki bağlantıyı görmek için başka ülkelere seyahat etmemiz gerekmez. Ekonomik açıklama için en çarpıcı kanıtlardan biri, ülkelerin kendi içlerindeki alt kültürlerde görülür. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde, ekonomik anlamda yoksullaştırılmış pek çok azınlık grubu, kendi içlerinde paylaştıkları zamansal normları hakim Anglo-Amerikan çoğunluğun normlarından ayırırlar. Amerikan yerlileri "Yerli zamanıyla yaşamak"tan söz etmeyi severler. Meksikalı-Amerikalılar *hora inglesa* -saatin üzerindeki gerçek zamana işaret eder- ile saatin gösterdiği zamana epey gelişigüzel yaklaşan *hora mexicana* arasında ayrım yaparlar.

Afro-Amerikalılar sıklıkla kendi kültürlerinin -bazen artık çok da popüler olmayan bir biçimde "renkli insanların zamanı" (RİZ)[7] adını verdikleri-zaman algısını, çoğunluğun standardı olan "beyaz insanların zamanı"ndan ayrı tutarlar. Antropolog Jules Henry, 1960'larda bir yıldan fazla zamanını St. Louis toplu konutlarında yaşayan çoğu yoksul Afro-Amerikalı ailelerle mülakatlar yaparak geçirmişti. Görüşülen kişilerin kendi hayatları ve onları çevreleyen Anglo toplumu arasında yaptığı en belirgin ayrım, kendi

deyişleriyle RİZ idi. “Renkli insanların zamanına göre” diye açıklıyor Henry, “planlanmış bir olay, geniş saatlere yayılan zamanın herhangi bir anında meydana gelebilir ya da hiç meydana gelmeyebilirdi.” Henry’nin görüştüğü kişiler bunun, beyaz insanların bütünüyle organize ve planlanmış dünyası ile nasıl tezat oluşturduğunu açıkça belirtiyordu.[7]

Sosyolog John Horton RİZ’i daha güncel bir bakış açısıyla, “rahat insanların zamanı”[8] biçiminde kullanır. Buradaki “rahat insanlar” terimi, “sokak köşelerinde takılan, yaygın olarak işsiz, genç siyahi nüfus” anlamına geliyordu. Horton iki yıl boyunca birçok sokak insanıyla mülakatlar yaptı. Şöyle anlatıyor:

> Sokak insanı karakteristik olarak geç kalkar, sokağa ya sabahın geç saatlerinde ya da öğleden sonra çıkar, ağır aksak dolanarak ortamına gider. Burası tasasız sosyal faaliyetler içindir. Çocuklarla ortamda takılmak, zaman geçirmenin ve birtakım gerekli veya arzu edilir olayların gerçekleşmesini beklemenin en temel yoludur. . . Ortamda dün bugünle karışır ve yarın, ekmek ve heyecan peşinde doldurulması gereken bir boşluk gibidir.[9]

Diğer bir deyişle, hayatın geneline hakim olan tempo çok yavaştır. Yine de, Horton’un da belirttiği gibi, sokak insanları, durum bunu gerektirdiğinde tempoyu artırmakta da beceriklidir. Horton’a göre sokak delikanlısı istediği an standart saat ile aynı zamana ulaşır, istemediğinde de o saatten kopar. Rahat kişi için işler kesatken -cebinde metelik yokken ya da hapisteyken- zaman “ölüdür.” Ancak ortada bir “hareket” varsa zaman “canlı”dır. Haftanın ilk zamanlarında, meteliği yokken tempo yavaştır ancak, cuma ve cumartesi geceleri zaman katlanarak hızlanır.[10]

Sanayileşme Derecesi

Bir ülke geliştikçe, günlük boş vakit azalır.

Bu nasıl bir kuraldır ki? Zaman tasarrufu sağlayan makineleşme arttıkça, insanlar üzerindeki zaman baskısı da artmaktadır.

Sebastian de Grazia, *Of Time, Work, and Leisure*

Deneylerimizdeki daha refah içindeki yerlerin daha hızlı normlara sahip olmaları bizi şaşırtmamalı. Ekonomik canlılık, sanayileşme ile yakından ilişkilidir. Aslında, tarihsel bakımdan Batı dünyasının temposundaki hızlanmada dönüm noktası Sanayi Devrimi oldu.

Zaman tasarrufu sağlayan tüm yaratımlara karşın insanların kendilerine ayıracak vakitlerinin öncekinden de az olması, modern dünyanın en büyük ironilerinden biridir. Ortaçağ'da hayat genellikle soğuk ve kasvetli olarak tasvir edilir, oysa insanların haleflerinden daha fazlasına sahip oldukları yegane şey boş zamandı. Aslında, Sanayi Devrimi'nden önce insanların pek azının çalışmaya yatkın olduğunu gösteren pek çok kanıt vardır. Avrupa'da Ortaçağ boyunca, bir yıl içerisindeki tatil günlerinin ortalama sayısı 115'ti. Yoksul ülkelerin günümüzde bile zengin ülkelerden ortalama olarak daha fazla tatil yapması ilginçtir.

Genellikle iş yükünün artmasından en fazla sorumlu olanlar, zaman tasarrufunu amaçlayan yaratımlar olmuştur. Son araştırmalar, 1920'lerde çiftçi eşlerinin, elektrikleri olmamasına karşın ev işlerine, yüzyılın ikinci yarısında banliyölerde yaşayan, tüm modern makinelere sahip kadınlardan çok daha az zaman harcadığını göstermiştir. Bunun bir nedeni, hemen her teknik ilerlemenin beraberinde beklentileri de artırmasıdır. Örneğin, ucuz pencere camı 17. yüzyılın sonlarında Hollanda'ya girince, ev içinde biriken kirleri görmezden gelmek imkânsız hale gelmişti. Günümüzde elektrikli süpürge ve benzer ürünler insanların temizlik standartlarını çok daha yukarılara taşıdı, fakat bunu yaparken insanların ev tozu ve bakterilerle mücadeleye zaman harcamasını talep ettiler.[11] Westinghouse ile iyi bir yaşam anca bu kadar oluyor!

Bu örnek, modern olanakların insanların zamanı kullanma şeklini nasıl etkilediğini gözlemlememizi sağlıyor. Antropolog Allen Johnson tarafından yapılan bir çalışma, örneğin Machiguenga yerlileri ile Fransa'da yaşayan işçilerin zaman kullanımını karşılaştırmıştır. Bulgularına göre, Fransız

işçiler iş yerinde ve tüketim faaliyetinde (yeme, okuma, televizyon seyretme) daha fazla vakit harcarlar, ancak Machiguengalı işçilerden çok daha az boş zamanları vardır. Bu farklılıklar hem erkek hem de kadınlar için geçerlidir. Fransız erkekler emeklerinin meyvelerini harcamaya dört katı fazla zaman ayırır, ancak bu güzellikler için büyük bir bedel öderler: Machiguengalı işçilere göre günde dört saat daha az boş zamana sahiptirler. Belki de Johnson'un bulduğu en anlamlı durum, modern yaşamın kolaylıklarının, bu kolaylıkların sürdürülebilmesi için gereken zaman açısından son derece yüksek bir bedel ortaya çıkarmasıdır. Machiguengalılar evde imalata (örneğin, sepet ve kumaş), bakım işlerine (çamaşır, temizlik, onarım yapma) ayırdıkları zamanın üç-dört katını vermektedir. Fransızların alışkanlıkları ise neredeyse tam tersidir. Demek ki modern gereçler, antropolog Marvin Harris'in de gözlemlediği gibi, "işi azaltmayan emekten-tasarruf aletleri"dir.

Johnson, güncel ekonomi kuramından da faydalanarak, sanayileşmenin "artık zaman"dan "zaman bolluğuna" oradan da "zaman kıtlığına" doğru evrimsel bir ilerleme ürettiğini savunur. Johnson'un iddiasına göre nihai sonuç insan hayatının temposu üzerindedir:

> Daha fazla üretim ve tüketimin bir sonucu olarak, artan bir zaman kıtlığı yaşıyoruz. Bu, şu şekilde işler: Üretimde verimliliğin artması, her bireyin saatbaşı üretiminin de artması anlamına gelir, artan üretkenlik ise… sistemin devamını sağlamak için daha fazla ürün tüketmemiz gerektiği anlamına gelir. Serbest zaman tüketim zamanına dönüşür, çünkü ne üretim ne de tüketim yapılarak harcanan zaman boşa harcanmış kabul edilmeye başlanır . . . Zamanın değerindeki artış (zaman kıtlığının artması) öznel olarak tempo veya hızdaki artış olarak hissedilir. Her zaman için üretim bandına yetişememe ya da işe geç kalma tehlikesi altındayızdır ve boş zamanımızda dahi zamanı harcamaktan endişe ederiz.[12]

Tempo sürekliliğinin yavaş ucunda, Taş Devri'nin "ilkel" tarım ve avcılık-toplayıcılık ekonomisi yer alır. Örneğin Papua'daki Kapaukular, iki

gün üst üste çalışmaya inanmazlar. !Kung Bushmenleri haftada iki buçuk gün, bir günde de genellikle altı saat çalışırlar. Sandwich Adaları'nda, günde yalnızca dört saat çalışılır.[13]

Çalışmaların gösterdiği kadarıyla, az gelişmiş ekonomilerde kadınlar haftada ortalama olarak 15-20 saat kadar çalışırken, erkekler yaklaşık 15 saatlik katkıda bulunurlar. Toprağı sürerek işleyen hayvanların beslenme ve bakımını da gerektiren sabanlı tarıma geçiş erkeklerin haftalık çalışmasını 25-30 saate kadar çıkarmıştır. Avustralya'daki bir Dobe kadını, ailesine üç gün yetecek besini bir günde toplayabilir. Zamanın geri kalanı ona aittir; komşulara gidebilir, eğlenebilir, nakış işleyebilir ya da genellikle olduğu gibi hiçbir şey yapmadan oturabilir.

Saatin hareketsiz durduğu görülen (o da herhangi bir saat varsa) bazı az gelişmiş kültürler de mevcuttur. Antropolog Edward Hall, Kabil'de, randevulaştığı kardeşini bulamayan Afgan bir adamın hikâyesini anlatır. Amerikan büyükelçiliğinin bir çalışanı tarafından yapılan soruşturma sonunda sorunun kökeni anlaşılır: İki kardeş Kabil'de buluşmak üzere anlaşmış fakat hangi yıl buluşacaklarını belirtmemişlerdir.[14] Saat meraklısı Anglo-Amerikalıları en çok şaşırtan, dünyadaki pek çok kişinin bu hikâyede komik bir şey bulamadığını öğrenmektir; çoğu kişi iletişimsizlik karşısında oldukça anlayışlı davranmakta ve duygudaşlık kurabilmektedir.

Ancak sanayileşme ve temponun tamamen aynı şey olduğu sonucuna varmak, büyük bir genelleme olur. Bazen üçüncü dünya kültürlerinin tempoları çarpıcı biçimde farklı olabilir, görünüşte benzer komşular arasında bile. Kabilelerin selamlaşma biçimlerini araştıran Paul Bohannan, örneğin, Nijerya'daki Tiv kabilesi ile komşusu Hausa kabilesini karşılaştırmıştır.[15] Bohannan'ın bulgularına göre, Tiv'ler hızlı insanlardır. Selamlaşma gibi üstünkörü yapılan ritüeller için fazla zaman harcamazlar. Selamlarını uzatmadan halledip işlerine dönmekten hoşlanırlar. Bu, üçüncü dünya A tipinin hemen yanında, bir selamlamayı hak ettiği süreden mahrum bırakmayı aklına bile getirmeyen Hausalar yaşar. Bohannan bir keresinde bir İngiliz antropologla bir Hausa'nın merhabalaşmalarının yirmi dakika

kadar uzadığını anlatır. Her ikisi de, yıllardır sergiledikleri ve inceliklerini kusursuzlaştırmaya çalıştıkları bu ritüelden hoşlanmış görünmektedir.

Bir selamlaşmanın ne kadar sürede başlaması gerektiğini yöneten kurallar da değişebilir. Halen Avustralya Darwin'deki Kuzey Bölge Üniversitesi'nde psikoloji eğitimi veren Sushila Niles, bir Afrika ülkesinde öğretmenlik yaparken bir hükümet yetkilisi ile yaşadığı tatsız bir karşılaşmayı aktarır. Adamın sekreteri tarafından içeri alındıktan sonra, Niles onun bir başka kişiyle konuştuğunu görür. "Kenarda kibarca bekledim" diye anlatır. "Aniden bana döndü ve dedi ki, "Ne o hanımefendi, selam vermiyorsunuz?" Ofisinden içeri adım atar atmaz ona selam vermeyerek, sosyal etkileşimin bütün kurallarını çiğnemiştim. Başkalarının sözünü kesmenin kabalık olduğu öğretilerek yetiştirildiğimi söyledim. Ama yatışmış görünmüyordu."[16]

Güney Carolina Presbiteryen Koleji'nde psikoloji hocası olan Stephen Buggie, Zambiya'da üç, Malavi'de dokuz yıl öğretmenlik yaptı. "Zambiya'da" diye anlatıyor, "hayatın temposu genelde yavaştır, dakiklik ve zaman konusunda da rahat davranılır. Ancak Lusaka'nın (Zambiya'nın başkenti ve en büyük şehri) merkezindeki yürüme hızı, azılı yankesicilere karşı bir önlem olarak yüksektir. Komşu Malavi ise çok farklıdır. Buradaki toplantılar -Zambiya'dakilerle karşılaştırıldığında- vaktinde başlar. Malavi Başbakanı Kamuzu Banda, vatanına dönüp politikaya atılmadan önce İskoçya'da otuz yıl boyunca tıp doktorluğu yapmıştır. Ülkeyi her yönüyle yönetir ve dakiklik konusunda çok titizdir. 1970'lerde umumi saatlerin yanlış zamanı göstermesini yasaklamıştır. Bozuk saatler ya kaldırılmalı ya da üstleri bir örtüyle kapatılmalıdır.[17]

Nüfus Yoğunluğu

Büyük şehirlerin tempoları daha hızlıdır.

Yerlerin tempolarındaki farklılıkların ekonomik refahtan sonraki en güçlü belirleyicisi nüfusun yoğunluğudur. Çalışmalar büyük şehirlerdeki insanların küçük şehirlerdeki akranlarına göre genel olarak daha hızlı

hareket ettiğini tekrar tekrar göstermiştir.[18]

Bu türden çalışmaların ilk örneklerinden birinde, Herbert Wright klasikleşmiş “Şehir-Kasaba” projesinin bir parçası olarak, çocukların tipik şehir süpermarketleri ve küçük kasaba bakkallarındaki davranışlarını gözlemledi. İki ortam arasındaki en güçlü farklardan birinin yürüme hızı olduğu ortaya çıktı. Ortalama bir şehirli çocuk süpermarkete giderken, kasabalı çocuğun bakkala yürüme hızından yaklaşık iki kat daha hızlı yürümekteydi. Kasabalı çocuklar tezgahtarlar ve diğer dükkan sahipleri ile etkileşim için üç kat fazla zaman harcamaktaydı. Aynı zamanda bakkaldaki nesnelere fiziksel olarak dokunmaya da belirgin biçimde fazla vakit ayırıyorlardı.[19]

Avustralyalı psikolog Paul Amato dünyanın öbür ucunda, Yeni Gine’de, karşılaştırılabilir farklılıklar bulmuştur. Amato bir dizi ilginç deneyle, yayaların yürüme hızını, Avrupa’daki dükkanlarda para üstünün verilme hızını ve büyük bir şehirle (Port Moresby) iki kırsal kasabadaki (Wewak ve Mount Hagen) pazar yerlerinde hurma alım-satım işlemleri için geçen vakti inceledi. Şehirde yürümekte ve hurma alım-satımında daha hızlı davranıldığı kaydedilmiştir. Para üstü alımında ise şehirle kırsal arasında herhangi bir farklılık yoktur. Diğer bir deyişle, Yeni Gine’nin herhangi bir yerindeki hiç kimse bu türden bir faaliyete ilgi göstermemiştir.[20]

Yürüme hızı ve nüfus büyüklüğü arasındaki ilişki üzerine kesin tezler, psikolog Marc Bornstein ve arkadaşları tarafından yapılan bir dizi uluslararası çalışmadan kaynaklanmaktadır. Bornstein’ın ekibi, ilk deney gruplarında, Çekoslovakya, Fransa, Almanya, Yunanistan, İsrail ve Amerika Birleşik Devletleri’nde bulunan yirmi beş şehrin merkezlerindeki ana lokasyonlarda yürüme hızlarını gözlemlemiştir. Bu heterojen şehir topluluğu içinde, nüfus yoğunluğu ve yürüme hızı arasında şaşırtıcı derecede yüksek bir ilişki bulmuşlardır. (İstatistiksel terimlerle, 1.00’in en yüksek muhtemel korelasyon olması kaydıyla, nüfus yoğunluğu ile yürüme hızı arasında $r = .91$ oranında bir korelasyon bulmuşlardır. Başka bir deyişle, neredeyse kusursuz bir ilişki.)[21]

Güçlü matematiksel ilişkiler bu tür kültürlerarası çalışmalarda ortaya çıktığında, tekrarlanmak için adeta yalvarırlar. Bu meydan okumayı cevaplamak üzere, Bornstein bir dizi araştırma daha yürütmüştür. İrlanda, İskoçya ve Amerika Birleşik Devletleri'nin şehir ve kasabalarından oluşan yeni bir örneklemeye önceki araştırmasının koşullarını uygulamıştır. Bir kez daha, nüfus büyüklüğü ve yürüme hızı arasında son derece güçlü bir korelasyon (r = .88) bulmuştur. Bornstein'in iddiasına göre "bir yere özgü yaşam hızıyla aynı yerin nüfus yoğunluğu arasında epey öngörülebilir bir ilişkinin olduğu anlaşılmaktadır."[22] Bornstein'ın bulguları göz önünde bulundurulursa -doğası gereği karmaşık sosyal psikoloji disiplininde bu büyüklükte korelasyonlar yakalamak herkesin harcı değildir- vardığı bu sonuca karşı çıkmak güçtür.

İklim

Daha sıcak yerler daha yavaştır.

Hayatın ılık yerlerde daha yavaş olduğuna dair eski stereotipte azımsanamayacak bir gerçeklik payı vardır.[23] Yaptığımız otuz bir ülkelik çalışmadaki en yavaş ülkelerin hepsi de -Meksika, Brezilya ve Endonezya- tropik iklime sahipti. Bunlar en hızlı ülkelerdeki -İsviçre, İrlanda, Almanya- insanların kış tatillerinde gitmek üzere araştırdığı memleketlerdi. otuz bir ülkeye bir bütün olarak baktığımızda, şehirlerin iklimi (en yüksek sıcaklıkların ortalamasıyla ölçülür)[24] ve onların bizim ölçütlerimize göre ne kadar yavaş olduğu arasında güçlü bir ilişki görülür.

Bazı insanlar sıcak yerlerin yavaş temposunun ergonomik bir açıklaması olduğuna, bunun genel bir enerji eksikliğinden kaynaklandığına inanır. Elbette ki bir sıcaklık dalgasını yaşamış olan herkes, yüksek sıcaklıkların insanı yıprattığını bilir. Başka bir açıklama, yavaşlığın evrimsel/ekonomik bir duyarlılığı olduğu iddiasındadır. Buna göre sıcak yerlerdeki insanların çok fazla çalışması gerekmemektedir. İhtiyaç duydukları eşyalar daha masrafsız ve sayıca azdır -daha az kıyafet, daha basit evler- öyleyse neden

acele etsinler ki? Sıcak iklimlerin insanları hayatın tadını çıkarmak için daha fazla zaman ayırmaya teşvik ettiğine inananlar da vardır. Açıklaması ne olursa olsun, sıcak yerlerde hayatın temposunun daha yavaş olmasının yüksek bir ihtimal olduğu ortadadır.

Kültürel Değerler

Bireyci kültürler kolektivizmin ön planda olduğu kültürlerden daha hızlı hareket eder.

Bir kültürün temel değerler sistemi, tempoya dair normlara da yansır. En güçlü kültürel farklılıklar, muhtemelen, bireyciliğe karşı kolektivizm olarak bilinen karşıtlıkla ilgilidir: Temel kültürel yönelimin bireye ve çekirdek aileye mi, yoksa daha geniş topluluğa mı doğru olduğuna dayanan bir karşıtlık. Amerika Birleşik Devletleri klasik bir bireyci kültürdür. Diğer tarafta Geleneksel Asya, kolektif olana yoğunlaşma eğilimi gösterir. Örneğin, Pakistan ve Hindistan'da, birçok insan büyük evlerini -mutfağı ortak kullanılan bir dizi daire şeklinde- geniş aileleriyle paylaşır. Tibet ve Nepal'de aileler bir arada yaşar ve erkek kardeşlerin aynı eşi paylaşması -hayatlarının çoğunu evden uzakta geçiren *Sherpa*lar (hamallar) için ekonomik açıdan uygun bir düzenleme- yaygındır. Bazı kolektivist kültürlerde aile duygusu tüm köye ve hatta ulusal "kabile"ye doğru uzanır. Birçok kültürlerarası psikolog, bireycilik-kolektivizm sürekliliğinin aslında kültürün sosyal kalıplarının en belirgin özelliği olduğunu savunurlar.

Bireysellik-kolektivizm konusundaki en önemli uzman olarak kabul edilen Illinois Üniversitesi'nden sosyal psikolog Harry Triandis, bireyci kültürlerin kolektivistlere oranla başarıya, ilişkilerden daha çok vurgu yaptığını bulmuştur.[25] Başarı üzerindeki bu odaklanma genellikle "Vakit nakittir" düsturunu benimseyen, her saniyeyi değerlendirme telaşında bir zihniyete yol açar. Buna karşın sosyal ilişkilere öncelik verilen kültürlerde, zamana yönelik daha rahat bir yaklaşım görülür. O halde, kolektivist kültürler daha yavaş tempolarla tanımlanmalıdır. Bu öngörüyü, otuz bir ülkelik çalışmamızda her ülkenin bireycilik-kolektivizm puanlarını[26] üç

deneydeki zamanları ile karşılaştırarak test ettik. Sonuçlarımız hipotezi doğruluyordu: Daha fazla bireysellik, daha hızlı tempolarla bağlantılıydı.

İnsanlar üzerinde odaklanmak, sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi plan-programın ve saat üzerindeki zamanın dayattığı tempo ile uyuşamaz. Aslında bazı kolektivist kültürlerde, zamansal aciliyet yalnızca önemsizleştirilmiş değildir, aynı zamanda ona düpedüz diş bilenir. Antropolog Pierre Bourdieu, Cezayir’deki kolektivist bir topluluk olan Kabil halkını incelemiş, bu halkın hızla hiçbir ilgilerinin olmasını istemediğini görmüştür. Sosyal konulardaki herhangi bir telaş belirtisini “şeytani hırsla birleşmiş görgüsüzlük” kabul ederek hor görürler. Saat ise “şeytanın değirmeni” olarak adlandırılır![27]

Kendi Tutturduğunuz Ritm

Zaman türlü türlü insanla, türlü türlü hızlarda dolaşır.

William Shakespeare, *As You Like It*

Bu kitap kültürler ve yerler arasında farklılaşan yaşam hızı üzerine odaklanır. Ancak, aynı kültür içindeki bireyler arasında olduğu kadar aynı şehir ya da kasabada yaşayan kişiler arasında da tempo farklılıklarının bulunduğu aşikârdır. Komşular hem kişisel tercihleri, hem de deneyimledikleri hayat tempoları konusunda farklılaşabilir.

Bireysel farklılıklara olan ilginin çoğu zamansal aciliyet -en kısa zaman aralığında mümkün olanın en fazlasına ulaşma çabası- kavramı üzerine odaklanmıştır. Zamansal aciliyet A tipi davranış kalıbının belirleyici unsurlarından biridir. Meyer Friedman ve Ray Rosenman, koronere-yatkın kişiliği sabırsız, hızlı yürüme/hızlı yemek yeme/aynı anda iki işi yapma eğiliminde olan ve her zaman dakik olmalarıyla övünen kişiler olarak tarif etmiştir.[28] A tipi davranışının en yaygın biçimde kullanılan testi olan Jenkins Aktivite Anketi, bu özelliklere “Hız ve Sabırsızlık”[29] ölçeği ile bakar. “Zamansal Aciliyet”, “Aralıksız Eylemlilik”[30] ve “Zaman Kilidi”[31] gibi etiketlerle daha yeni A tipi ölçekleri geliştirilmiştir. Bu testler,

insanların her anı değerlendirmekle ne derece ilgili olduğu konusunda büyük bireysel farklılıklar tespit edebilir.

Ama “hızlı” ve “yavaş” insanlar hakkında aşırı genelleme yapmaktan kaçınmamız gerekir. Kültürlerin hızı gibi her bir bireyin hızı da zamana, mekâna ve yaptığı şeye göre keskin değişimler gösterebilir. Eğer zamansal aciliyete olan eğiliminiz hakkında doğru bir ölçüm istiyorsanız, çok farklı türden davranışlara bakmak gerekir. Kendiniz hakkında şu on alanda düşünerek işe başlayabilirsiniz:

- *Saat zamanı kaygısı*: Çoğu insana kıyasla, saatin kaç olduğunun özellikle farkında mısınızdır? Örneğin saatinize sık sık bakar mısınız? Ya da bunun aksine, bazen zamanı hatta haftanın hangi günü olduğunu unutan türde biri misiniz?
- *Konuşma alışkanlıkları:* Konuşmanız ne kadar hızlı? Diğer insanlardan daha hızlı konuşma eğiliminde misiniz? Biri konuşurken konuya gelmesi çok uzun sürüyorsa, onu hızlandırmak isteğine kapılıyor musunuz? Lafınızın kesilmesine katlanabilecek türde biri misiniz?
- *Yeme alışkanlıkları:* Yeme davranışınız ne kadar aceleci? Yemeğini bitirip masadan kalkan ilk kişi genellikle siz misiniz? Günde üç öğün yavaş ve rahat bir şekilde yemek yemek için zaman ayırıyor musunuz?
- *Yürüyüş Hızı:* Çoğu insandan daha hızlı mı yürürsünüz? Arkadaşlarınızla birlikte yürüdüğünüzde ara sıra yavaşlamanızı istedikleri olur mu?
- *Araba Kullanma:* Yavaş akan trafikte aşırı sinirlendiğiniz oluyor mu? Yavaş bir sürücünün arkasına takıldığınızda onu hızlandırmayı denemek için kornaya basar veya kaba hareketler yapar mısınız?
- *Plan-program:* İşlerinizi programlamaya ve/veya yapılan programa sadık kalmaya bağımlı mısınız? Her etkinliğe belli bir miktar zaman biçiyor musunuz? Dakiklik konusunda bir fetişiniz var mı?
- *Liste yapma:* Takıntılı bir liste-yapıcı mısınız? Örneğin, bir

geziye hazırlanırken, yapılacakların veya yanınızda götüreceklerinizin listesini yapar mısınız?

- *Huzursuz enerji:* Fazla miktarda huzursuz enerjiniz var mı? Bir saat boyunca hiçbir şey yapmadan oturunca rahatsız olan türden biri misiniz?
- *Bekleme:* Bir bankada ya da bir mağazada kuyruktayken veya bir restoranda oturacak bir masa boşalmasını beklerken birkaç dakikadan fazla geçerse sinirlenme ihtimaliniz çoğu kişiden daha mı fazladır? Kısa bir bekleme süresiyle bile karşılaşsanız bu tür yerlerden çıkıp gittiğiniz olur mu?
- *Uyarılar:* Başkaları sizi yavaşlamanız konusunda uyarır mı? Arkadaşlarınız veya eşinizden acele etmemeniz ya da daha sakinleşmeniz yönünde uyarıları ne sıklıkta duyarsınız?

Neredeyse herkes bu soruların en azından bazılarında acelecilik göstermektedir. Ama cevaplarınızın bu kategorilerin çoğunda zaman ve hızla ilgili aşırı kaygılı olduğunuzu gösteriyorsa ya da birkaç alanda özellikle aşırı uçlardaysanız, o zaman muhtemelen bir ivedi-kişilik olarak sınıflandırılacaksınız.[32]

Zamansal aciliyet duygusu aşırı hale gelir ve alışkanlığa dönüşürse, -kişi zamanla ilgili dış baskıların yokluğunda bile acele etmek zorunda hissediyorsa- kardiyak psikolog Diane Ulmer ve Leonard Schwartzburd’ın “acele hastalığı”[33] adını verdiği duruma yol açabilir. Durumunuzun bu ilerlemiş aşamaya gelip gelmediğini merak ediyorsanız, şu üç belirtiyi arayın:

- ... hayatın hedeflere ulaşılması ve rakamlarla meşgul olma dışındaki veçhelerine ilgisizlik, hayatı niteliğinden ziyade niceliği ile değerlendirme yönünde artan bir eğilimle belirginleşen bir kişilik bozulması;
- ... odaklanma ve konsantrasyon kabiliyetini gittikçe aşındıran, uyku bozukluğuna yol açan hızlı ve değişken düşüncelerle nitelendirilen yarışçı-akıl sendromu;

- ... hem gelecekteki olaylarla meşgul olmaya hem de geçmişi uzun uzadıya düşünmeye ve şimdiki zamana çok az ilgi göstermeye bağlı olarak, güzel anılar biriktirme kabiliyetinin kaybı (Bu durumda şimdiki zamana ancak krizler ve sorunlarla ilgili olarak odaklanılır, dolayısıyla biriken anılar da çoğunlukla tatsız durumların anıları olma eğilimindedir).

Ulmer ve Schwartzburd bu sorulara verilen "evet" cevaplarının acele hastalığının garantili teşhisi olduğunu bulmuştur. Bu "hastalığa" sahip kişiler özellikle kardiyovasküler sistem ile bağlantılı sağlık sorunlarından, sosyal ilişkilerin parçalanması ve özsaygı kaybına uzanan geniş bir yelpazede zorluklar yaşarlar.

Ancak "acele hastalığı" kavramı, hayatı çok hızlı bir tempoda yaşamanın sonuçlarını fazla genelleştirir. "Çekice her şey çivi gibi görünür" diye bir söz vardır. Eğer bir kardiyak psikoloğuysanız, davranışı hastalık şablonu üzerinden değerlendirirsiniz. Ancak kendi içinde hızlı bir temponun ille de hastalık olması gerekmez. Zaman baskısı, zamansal aciliyet ve acele hastalığı arasındaki ilişki, kültürler için tek yönlü olmadığı gibi bireyler için de böyle değildir: Dışsal zaman baskısı her zaman için bir aciliyet duygusuna da yol açmadığı gibi bu ikisinin değişmez biçimde acele hastalığı belirtileri üreteceğini düşünmek de yanlış olur..

Tempo bir sorunun varlığına ya da yokluğuna indirgenemez. Öğrencilerim ve ben, tempodaki bireysel farklılıkları daha geniş anlamda ölçen bir test geliştirdik.[34] Bireysel deneyimin temposunun beş farklı kategoriye ayrıldığını, bunlardan yalnızca bir tanesinin zamansal aciliyet olduğunu bulduk. Hayatlarının temposunu sorduğumuzda, insanlar zamansal aciliyeti göz önüne aldı; fakat işyerinde algıladıkları hıza, işyeri dışında algıladıkları hıza, hayatlarında tercih ettikleri faaliyet düzeyine ve çevrelerinde tercih ettikleri tempoya da odaklandılar.

İnsanların bu zamansal meselelerden herhangi birine ilişkin cevabı, diğerlerine verdikleri cevapları öngörmemizi sağlamaz. Bu önemli nokta, bu beş kategoriden her birinin kişinin deneyimlediği genel hayat

temposunun farklı yüzleri olduğunu düşündürtmektedir. En önemlisi de, tek başına hızlı veya yavaş tempoların mutlaka acele hastalığıyla ilgili olmadığını kişinin mizaç kategorileri ve fiziksel gerçeklik kategorileri arasındaki uyumun da etkili olduğunu gördük. Örneğin, yüksek faaliyet düzeyini tercih eden insanlar, hızlı ortamlar ve yaşam tarzlarıyla daha uyumlu olma eğilimindedir. Ayrıca kişinin çalışma hayatında deneyimlediği tempoyla, kişisel hayatında deneyimlediği tempo arasındaki denge, psikolojik ve fiziksel sağlığı açısından, kişinin zaman-baskısı olan bir işte ya da daha rahat bir işte çalışmasından daha önemli olabilir.

Kendi hayatınızın temposunu bu büyük resim içinde değerlendirmek için aşağıdaki sorulardan faydalanabilirsiniz.

Aşağıdakilerden biri söz konusu olduğunda hayatınızın temposunun çok hızlı, çok yavaş ya da tam kararında olduğunu hissediyor musunuz?

- okul ya da iş hayatınız
- yaşadığınız şehir ya da kasaba
- ev hayatınız
- sosyal hayatınız
- bir bütün olarak hayatınız

Bu sorulara verdiğiniz yanıtları yorumlamak için bir psikoloğa ihtiyacınız yok. Gerçek şu ki, kimine fazla hızlı gelen, kimi için sıkıcı olabiliyor. Ayrıca aynı durum bazen baskı, bazen uyarıcı olarak hissedilebiliyor. Her Charles Darwin'e ("Zamanın bir saatini bile harcayan kişi hayatın anlamını keşfetmemiş demektir") karşı bir Oscar Levant ("Çok az zaman, yapacak çok az şey var") da duyarız. Yalnız kalsanız, hayatınızı boş vakitlerinizdeki rahat tempoyla mı geçirirdiniz? Günümüzün hızlı temposunu uyarıcı buluyor musunuz? İnsanların sizi sürekli acele ettirdiğini ve işleri sizin yapmayı tercih edeceğinizden daha hızlı yaptırdıklarını mı hissediyorsunuz? İşiniz ya da okulunuz, tercih ettiğinizden daha fazla vakti orada geçirmenizi sık sık gerektiriyor mu? Büyük şehirlerin enerjisini ve heyecanını seviyor musunuz, yoksa tercih şansınız olsa yavaş tempolu bir çevrede mi yaşamayı tercih ederdiniz?

Kişinin tempolarının hiçbiri, doğası gereği iyi ya da kötü değildir.

Zamanla ne yaptığımız son derece kişisel bir meseledir.

TEMPONUN ÖTESİNDE

Öyleyse zaman nedir? Eğer bana kimse sormayacaksa, biliyorum. Eğer sorarlarsa, bilmiyorum.

St. Augustine, *İtiraflar*, Kitap II, Bölüm 14.

“Tempo” ve “yaşamın hızı” terimleri bazen değişmeli olarak kullanılır. Aslında, hayatlarımızın hızı çoğunlukla zamansal tecrübemizin tamamına rengini verir. Psikolog Marilyn Dapkus tarafından yapılan bir çalışma, kişinin temposunun önemini vurgular.[35] İnsanların zaman deneyimlerini ne tür kavramlarla tanımladığını öğrenmeye ilgi duyan Dapkus, bir grup yetişkinle zamansal farkındalıklarının kapsamı hakkında konuşmuştur. İnsanların zamansal deneyimin hangi alanına değinirlerse değinsinler yanıtlarını tempo açısından ifade etme eğiliminde olduğunu görmüştür. Örneğin, hayattaki “değişim ve süreklilik” hakkında sorular sorulduğunda, tipik yanıtlardan biri şöyledir:

> Yaşlandıkça, insanlar zamanın daha çabuk geçermiş gibi geldiğini söyler. Oğlum bir yaş daha büyüdüğünde, bu onun hayatının yüzde onudur; ama ben bir yıl yaşlandığımda bu hayatımın yalnızca yüzde ikisidir.

Vaktin sınırlılığı konusundaki zamansal kavrama değinirken bir denek şöyle demiştir:

> Kocam benim kadar sıkışmış hissetmez; o çok daha rahattır, zaman hızla tükense bile o bunu sakin karşılar. “Geçerse geçsin” der, ama ben fazladan bir şey yapmak için kendimi paralarım.

Müzikte tempo ve ritim farklı niteliklerdir. Birbirlerinden bağımsız olarak analiz edilebilirler. Sosyal zaman dünyasında ise sınırlar belirgin değildir.

Ancak insanların deneyimledikleri yaşam hızı, temponun da ötesine geçer. Yaşamın hızı farklı uyumların, durmaksızın değişen ritim ve

sekansların, gerilim ve gevşemelerin, döngülerin ve rutini delişlerin iç içe geçmiş bir bütünüdür. Düzenli ya da düzensiz, çevresiyle uyumlu ya da uyumsuz olabilir. Yaşamın hızı çabuk ya da yavaş gibi basit ölçülerin ötesine geçer. Temponun sosyal zamanın tüm suretleriyle bağlantılı olmasının ve onları sarıp sarmalamasının insanların deneyimlediği yaşan hızını oluşturduğunu düşünüyorum. İlerleyen bölümler yaşamın hızının farklı yönlerini temponun belki de en yakın akrabasıyla, sürecin psikolojik deneyimiyle başlayarak incelemektedir.

1 Spradley, J. P., and Phillips, M. (1972). Culture and stress: A quantitative analysis. *American Anthropologist* 74, 518–29.

2 Kişisel görüşme, 16 Ocak 1996

3 Portekizce'de "Lütfen sakin ol!" anlamında. (ç.n.)

4 Çoğu ülkede veriler ya en büyük şehirde ya da onun rakibi olan bir başka büyük şehirden toplandı: Amsterdam (Hollanda), Atina (Yunanistan), Budapeşte (Macaristan), Dublin (İrlanda), Frankfurt (Almanya), Guanzhou (Çin), Hong Kong (Hong Kong).

5 Jakarta (Endonezya), Londra (İngiltere), Mexico City (Meksika), Nairobi (Kenya), New York City (A.B.D), Paris (Fransa), Rio de Janeiro (Brezilya), Roma (İtalya), San Jose (Kosta Rika), San Salvador (El Salvador), Seul (Güney Kore), Singapur (Singapur), Stockholm (İsveç), Taipei (Tayvan), Tokyo (Japonya), Toronto (Kanada) ve Viyana (Avusturya). Dört ülkede birçok sebeple gözlemler birden fazla şehirde yapıldı. Polonya'da data Wroclaw, Lodz, Poznan, Lublin ve Varşova'da toplandı. İsviçre'de hem Bern hem de Zürih'te ölçümler yapıldı. Suriye ve Ürdün'de çoğu gözlem başkentler Şam ve Amman'da, fakat bazı gözlemler de nüfusun daha az olduğu bölgelerde yapıldı. Bu durumların her birinde, farklı şehirlerin verileri o ülke için birleştirildi. Tüm ülkelerin verileri yazın ya da yılın diğer sıcak aylarında, 1992-95 arasında toplandı.

6 Hoch, I. (1976). City size effects, trends and policies. *Science* 193, 856–63, 857. Ekonomik hipoteze dair daha fazla tartışma için bkz.: Bornstein, M. H. (1979). The pace of life: Revisited. *International Journal of Psychology* 14, 83–90.

7 İstatistikler Dünya Bankası'ndan alınan en yakın tarihli verilere dayanıyordu. World Bank (1994). *The World Bank Atlas*: 1995. Washington, D.C.: World Bank.

8 Burada "Colored People's Time" ile ortak bir kısaltmaya sahip olan "Cool People's Time" ifadesi kullanılıyor. (ç.n.)

9 Henry, J. (1965, Mart/Nisan). White people's time—colored people's time. *Trans-Action* 2, 31–34.

10 a.g.e., s. 24.

11 Horton, J. (1972). Time and cool people. In Kochman, T. (ed.), *Rappin and Stylin' Out*, 19–31. Urbana, Ill.: University of Illinois Press.

12 Hunt, S. (25 Mayıs 1984). Why tribal peoples and peasants of the Middle Ages had more free time than we do. *Maine Times*, s. 40.

13 Johnson, A. (1978, Eylül). In search of the affluent society. *Human Nature*, 50–59.

14 Schor, J. B. (1991). *The Overworked American*. New York: Basic Books, 10.

15 Hall, E. T. (1959). *The Silent Language*. New York: Doubleday.

16 Bohannan, P. (1980). Time, rhythm, and pace. *Science* 80, 1, 18–20.

17 Kişisel Görüşme, 21 Kasım 1993.

18 Otuz bir ülkede yaptığımız araştırma ağırlıklı olarak her ülkenin en büyük şehrine dayandığından, nüfus yoğunluğu hipotezini güçlü biçimde test etmiyordu.

19 Wright, H. F. (1961). The city-town project: A study of children in communities differing in size. Yayımlanmamış rapor.

20 Amato, P. R. (1983). The effects of urbanization on interpersonal behavior. *Journal of Cross-Cultural Psychology* 14, 353–67.

21 Bornstein, M. H. (1979). The pace of life: Revisited. *International Journal of Psychology* 14, 83–90.

22 Bornstein, M., and Bornstein, H. (1976). The pace of life. *Nature* 259, s. 557–59.

23 Bu hipoteze dair bazı kanıtlar şu çalışmada da bulunabilir: Hoel, L. A. (1968). Pedestrian travel rates in central business districts. *Traffic Engineer* 38, 10–13.

24 Daha gelişmiş sıcaklık-nem indeksleri birçok uluslararası şehir için mevcut değildir.

25 Triandis, H. (1994). *Culture and Social Behavior*. New York: McGraw-Hill.

26 Bireycilik-Kolektivizm puanları Harry Triandis tarafından sağlanmıştır.

27 Bourdieu, Pierre (1963). The attitude of the Algerian peasant toward time. In: Pitt-Rivers, J. (ed.) *Mediterranean Countrymen*, 55–72. Paris: Mouton

28 Friedman, M., and Rosenman, R. H. (1959). Association of specific overt behavior patterns with blood and cardiovascular findings. *Journal of the American Medical Association* 240, 761–63.

29 Jenkins, C. D., Zyzanski, S. J., and Rosenman, R. H. (1979). *Jenkins Activity Survey: Form C*. New York: Psychological Corporation.

30 Wright, L., McCurdy, S., and Rogoll, G. (1992). The TUPA Scale: A self-report measure for the Type A subcomponent of time urgency and perpetual activation. *Psychological Assessment* 4, 352–56.

31 Keyes, R. (1991). *Timelock*. New York: Harper Collins.

32 Zaman aciliyeti konusunda kendini değerlendirme amaçlı daha detaylı ölçümler için iki iyi kaynak şunlardır:

Landy, F. J., Restegary, H., Thayer, J., and Colvin, C. (1991). Time urgency: The construct and its meaning. *Journal of Applied Psychology* 76, 644–57;

ya da:

Friedman, M., Fleischmann, N., and Price, V. (1996). Diagnosis of Type A behavior pattern. In Robert Allan and Stephen Scheidt (eds.), *Heart and Mind: The Practice of Cardiac Psychology*, 179–96. Washington, D.C.: American Psychological Association.

33 Ulmer, D. K., and Schwartzburd, L. (1996). Treatment of time pathologies. In Robert Allan and Stephen Scheidt (eds.), *Heart and Mind: The Practice of Cardiac Psychology*, 329–62. Washington, D.C.: American Psychological Association.

34 Ölçek hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Levine, R., and Conover, L. (1992, Temmuz). The pace of life scale: Development of a measure of individual differences in the pace of life. The International Society for the Study of Time için hazırlanmış tebliğ; ve: Soles, J. R., Eyssell, K., Norenzayan, A., ve Levine, R. (1994, Nisan). Personality correlates of the pace of life. Western Psychological

Association'ın Kona, Hawaii'deki toplantılarında sunulmuş tebliğ.
35 Dapkus, M. (1985). A thematic analysis of the experience of time. *Journal of Personality and Social Psychology* 49, 408–19.

II

SÜRE

Psikolojik Saat

İki saat boyunca güzel bir kızla oturursanız, bu size iki dakika gibi gelir; iki dakikalığına sıcak bir sobanın üzerinde oturursanız, bu size iki saat gibi gelir. Görelilik işte budur.

Albert Einstein

Zaman algısı ile ilgili 1936 tarihli bir çalışmada, araştırmacılar Robert Macleod ve Merrill Ruff iki deneği kırk sekiz saatlik periyotlarla Cornell Üniversitesi'ndeki psikoloji laboratuvarlarında tecrit ünitelerine kapatmıştır. İlk günün sabahı, bir numaralı denek görevinden ötürü şaşkına dönmüştür bile. Gerçek zamana göre saat 07.20'de günlüğüne aşağıdakileri yazar:

> Aksi şeytan! Yine zamanın izlerini kaybediyorum. Bunun hiç ilgimi çekmediğini tekrar belirtmeliyim. Ama siz bilmek istediğiniz için sizi elimden geldiğince bilgilendirmeye çalışacağım. Fakat lütfen bilin ki aksini belirtmediğim sürece yalnızca kaba tahminler yapıyorum… Tahmin programıma göre saat aşağı yukarı 11.30 olmalı.

İkinci denek Macleod'un kendisiydi. O da süreye dair nesnel algısını daha ilk gün öğleden sonra tamamen kaybetmişti. Günlüğünden bir alıntı:

> Yaptığım son birkaç tahmin neredeyse bütünüyle gelişigüzeldi.

Zamanı tahmin etme meselesine olan bütün ilgimi kaybetmiş olduğumu fark ettim. İşaret gelince kaba bir tahminde bulunuyorum sadece.[36]

Süre bir olayın devam ettiği zamanı ifade eder. Tempoyu olayların hızı olarak düşünürsek, süre de bizzat saatin hızıdır. Fizikçi için bir “saniye” kesin ve belirgin bir süredir: Sezyum 133 izotopunun iki enerji düzeyi arasındaki geçiş ile ilişkili frekansın 1.192,631,700 döngüsüne eşittir. Psikolojik deneyim alanında ise, zamanı birim miktarına ayırmak epey biçimsiz bir işlemdir. Macleod ve Ruff’ın da fark ettiği gibi insanlar “gerçek” zamanın ipuçlarından -güneş, bedensel yorgunluk ya da zamanı belirten cihazlardan- uzaklaştırıldığında zaman algılarının bozulması çok da uzun sürmez. Ayrıca insanların deneyimledikleri süre algısını yaratan da kişinin kolundaki saatin aksine, genellikle belirsizliklerle dolu olan psikolojik saattir.

Teorik olarak, zihninde zamanın süresini uzatan kişinin daha yavaş bir tempo algılaması gerekir. Örneğin, beyzbol toplarının iki farklı atıcıya fırlatıldığını düşünün. Toplar elli saniye boyunca her beş saniyede bir fırlatılmaktadır, böylece toplamda on top atılmıştır. Şimdi her iki vurucuya da ne kadar zaman geçtiğini soralım. Diyelim ki birinci vurucu (vuruş yapmayı sever) süreyi kırk saniye olarak hissediyor. İki numaralı vurucu (beyzboldan sıkılmıştır) sürenin altmış saniye olduğunu düşünüyor. (Burada, birazdan göreceğimiz gibi, iki kişinin arasında sıkça rastlanan bir tür çarpıtma aralığı söz konusudur.) Öyleyse psikolojik olarak ilk kişi topların her dört saniyede (40 saniye / 10 top = 4 saniyede 1 top) bir yaklaştığını algılarken, ikincisi her altı saniyede bir (60 saniye / 10 top = 6 saniyede 1 top) görür. Diğer bir deyişle algılanan tempo, bir numaralı vurucu için yüzde elli daha hızlıdır. Dışarıdaki saat yavaşladıkça algılanan tempo da yavaşlar.

Örneğin, düşük vücut sıcaklıklarının insanların içsel saatinin daha yavaş işlemesine neden olduğunu gösteren bazı kanıtlar mevcuttur. Bir deneyde, otuz dokuz derece deniz suyuna giren dalgıçların, suyun içindeki altmış

saniyelik bir sürenin suya girmeden önceki zamandan yüzde on daha hızlı geçtiği tahmininde bulunduğu görülmüştür. Diğer çalışmalar yüksek ateşli insanların, saati gerçekte olduğundan daha yavaş hareket edermiş gibi algıladığını göstermiştir (zaman aralıklarına gerçekte olduğundan daha uzun süre biçerler).[37] Bu bulgular sıcak yerlerde yaşayan insanların içsel saatlerinin daha yavaş işleme olasılığını da arttırmaktadır. Bu ise olayların gerçekleşme hızlarının onlara, belki de zamansal normlarının neden yavaş olduğunu açıklayacak biçimde, daha süratli görünmesine neden olur. Diğer bir deyişle, kendi içsel metronomları açısından sıcak ve soğuk iklimlerde insanlar tarafından algılanan öznel tempolar arasında yalnızca ufak değişiklikler vardır ya da hiç yoktur. Tempo, her iki durumda da "uygun"dur.

Ancak göreceğimiz üzere süre algısının pek çok permütasyonu vardır. Olayların dışsal hızının ölçümü çoğu kez basit, nesnel bir uygulamadır. Ama süre algısı -tempo denkleminin böleni- öznel deneyimin alanına aittir. Psikolojik saat veya zamanın algılanan hareket hızı, her biri de yaşam hızının nasıl algılandığı üzerine derin etkileri olan çok sayıda psikolojik faktör tarafından çarpıtılır.

ÇARPITILMIŞ PSİKOLOJİK SAAT

İnsan zamanı ölçer, zaman da insanı.

Bir İtalyan atasözü

Birkaç milisaniyeden az süren olaylar anlık, süresiz olarak algılanır. Ancak bu birkaç milisaniyenin ötesindeki, olaylar bilinçli deneyime ve belleğe tabidir. Daha sonra zamansal birimlerle ya da algılanan süreyle ifade edilirler. Süre algısı çok yönlüdür. Bir anı gerçekleşirken algılayabilir ve sonra geriye bakarak aynı periyodu yeniden deneyimleyebiliriz. Bilişsel psikolog Richard Block, buna "hatırlanan süre"nin zıttı olarak "deneyimlenmiş süre" adını verir. Zamanın geçişine ait bu iki görüşün yalnız birbirlerinden farklı olmakla kalmayıp, her ikisinin de büyük

çarpıtmalara maruz kaldığına dair hatırı sayılır kanıtlar vardır.[38] İsabetsizlikleri açısından durumdan duruma hayli farklılık gösterirler ve her birey ve kültür onları farklı biçimde deneyimler.

Alman bilim insanı E. von Skramlik tarafından kısa-süreli zaman değerlendirmeleri konusunda yapılan ilk çalışmalardan biri, insanın fizyolojik saatinin (1930 standartlarına göre) en iyi mekanik saatten dört yüz kat daha az isabetli olduğu sonucuna varmıştır.[39] Her ne kadar von Skramlik'in değerlendirmesi sorgulamaya açık da olsa, insanların zaman aralıklarının süresini doğru tahmin etmekte zorlandıkları gerçektir. Örneğin, çalışmalar insanların büyük bir çoğunluğunun görece uzun süreli zaman aralıklarını değerlendirmeleri istendiğinde büyük ölçüde yetersiz kaldığını göstermiştir. Yapılan iki tipik deneyde, araştırmacılar tüm insanların sadece yaklaşık dörtte birinin bir saatten yirmi beş saate uzanan periyotların geçişini gerçek sürenin yüzde +/- 10'u oranında yanılarak tahmin edebildiğini göstermiştir. Diğer bir deyişle, saatlere erişim olmadan, dört kişiden üçü ortalama bir günü her iki yönde de (ister az ister çok) iki buçuk saatten daha fazla farkla deneyimlemektedir.[40]

İnsanların tahminlerinin doğruluğu bir saatten sonraki saate de değişkenlik göstermektedir. Örneğin, bir deneyde, değerlendirmede bulunan her bir kişinin tahminlerinin standart sapması (istatistiksel bir değişkenlik ölçüsüdür), bir saatten sonrakine altmış dakikalık aralıkların yüzde yirmi beşi ila kırk dokuzu arasında değişmektedir. Kabaca tercüme edilirse, bu rakamlar bir kişinin bir saatlik ardışık periyotları değerlendirmesindeki ortalama sapmanın her iki yönde de on beş ila yirmi dokuz dakika farklılık gösterdiğini ortaya koyar.[41] İnsanlar farklı saatlerin süre tahminlerinde belirgin dalgalanmalar göstermekle kalmamış, aynı zamanda bazı insanların yaşadığı dalgalanma, diğerlerinin neredeyse iki katı kadar olmuştur.

Diğer bütün koşullar sabitken, süre çarpıtmalarında zaman genelde gerçek süreden daha az olarak tahmin edilir: Saat insanların düşündüğünden daha hızlı hareket eder. "Normal" koşullar altında insanlar ortalama olarak bir saatte geçen sürenin altmış yedi dakikadan biraz daha fazla olduğunu

tahmin ederler.[42] Buna karşılık, dışsal ipuçlarından uzaklaştırıldıkça yanılma payı daha da artar. Bir çalışmada, bir haftadan bir aya kadar değişen periyotlarda tecrit ünitelerine kapatılan kişiler saatlerin geçişini yüzde ellinin biraz altında olacak şekilde az olarak tahmin etmişlerdir. Bir saatlik periyotlara ortalama olarak bir saat yirmi sekiz dakikadan biraz daha fazla süre biçmişlerdir.[43]

Zaman deneyimi, Michel Siffre adında bir Fransız jeolog tarafından yapılan sıradışı vaka çalışmasında daha da çarpıtılmıştır. Kendi üzerinde uyguladığı bir deneyde Siffre, kendini iki ay boyunca bir buzulda, yerin 114 metre altındaki bir mağarada 2,4 metreye 4 metrelik bir “tecrit ünitesi”ne (naylon bir çadır) kapatmıştı. Siffre, tahmin edilebileceği gibi hem kısa hem de uzun zaman periyotlarının geçişi konusundaki tahminlerinin köklü bir şekilde bozulduğunu görmüştür. Örneğin, bir saatlik süreleri ortalama iki saat sürüyor gibi hissetmiştir ve iki ay sonra yüzeye geri çıkarıldığında deneyin henüz otuz dördüncü gününde olduğunu sanmaktadır. Bu zamansal kafa karışıklığı, deneyinin beşinci gününde günlüğüne yazdıklarıyla da ifade edilmiştir:

> Saatin zaman çizelgeme göre daha akşam altı ya da yedi olmasına karşın esnemeye başladım. Bu çok saçma! Her yirmi dört saatte bir yarım gün kaybettiğim anlamına gelir. Her uyandığımda vaktin çok erken, sabaha karşı iki ya da üç olduğuna ikna oluyorum. Acıktığımda ise saatin on bir olabileceğini düşünüyorum. Ve bu iki periyot arasındaki zaman çok kısa (geliyor)... Yemek yedikten hemen sonra uyku bastırıyor ve o zaman saatin öğleden sonra dört olması gerektiğine karar veriyorum.

Tecritin son birkaç gününde Siffre zamansal konularda epey çığrından çıkmıştı:

Örneğin, yukarıdakileri aradığımda ve uyanmamla kahvaltım arasında bir saat geçmiş olduğunu sanarak saatin kaç olduğunu düşündüğümü söylediğimde, dört ya da beş saat geçmiş olabiliyordu. Ve işte açıklaması zor bir durum: Bence temel sorun, saatin telefon ettiğim sırada kaç

olduğunu düşündüğümdü. Bir saat önce aramış olsaydım, yine aynı sayıyı verecektim.[44]

Siffre'nin "zaman duygusunu tamamen kaybetme" gözlemine itiraz etmek zordur.

Kısa sürelerin hatırlanması da bazı bağlamlarda aynı oranda ya da daha fazla çarpıtmaya neden olur. Örneğin, suçların süreleri -zamansal kesinliğin kritik olabileceği durumlar- ile ilgili tahminlerdeki tutarsızlıklar sorun oluşturur. Bir deneyde, üniversite kampüsündeki öğrenciler otuz dört saniye süren sahte bir saldırıya şahit olurlar. Bu öğrenciler, daha sonra sorulduğunda suçun ortalama olarak seksen bir saniye sürdüğünü -yüzde iki yüz elliye yaklaşan bir aşırı tahmin- söylemişlerdir.[45] Hafıza araştırmacısı Elizabeth Loftus ve meslektaşları tarafından yapılan başka bir dizi deneyde insanlardan bir banka soygunu hakkında kısa bir video izlemeleri ve kırk sekiz saat sonra videonun süresini tahmin etmeleri istenir. Gözlemciler otuz saniyelik videoya ortalama olarak yaklaşık yüz elli saniye -yüzde beş yüz oranında bir hata- süre biçerler. Altmış altı katılımcı arasından yalnızca ikisi olayın süresini daha az tahmin etmiştir ve her iki cinsiyete mensup kişiler de az tahmin etmekten ziyade çok tahmin etmeye yatkın olduğu halde, kadınlar kesin zamana erkeklerden daha az -süreyi erkeklerden yüzde elli oranında daha uzun söylemişlerdir- yaklaşmıştır.[46]

Suçların süresine dair yapılan tahminlerin gerçeğe yakınlığının ciddi sonuçlar doğurduğu durumlar vardır. Örneğin, Loftus, savcı sanığı birinci derece cinayetten suçlarken, savunma makamının nefsi müdafaa olduğunu iddia ettiği 1974 tarihli bir vakayı anlatır:

Olay bir kadın ve erkek arkadaşı arasında çıkan hararetli tartışma nedeniyle başlamıştı. Kadın yatak odasına koşmuş, bir silah kapmış ve adama altı el ateş etmişti. Davada, silahın alınmasıyla ilk ateş edilmesi arasında geçen zaman konusunda bir anlaşmazlık yaşanmıştı. Sanık ve kız kardeşi iki saniye derken, bir başka tanıksa beş dakika olduğunu söylüyordu. Geçen sürenin kesin uzunluğu; öldürmenin aniden, korku içinde ve bir saniye bile tereddüt etmeden olduğunu söyleyen savunma

makamı üzerinde büyük bir etki yaratmıştı.[47]

Peki, gerçek dünyada görgü tanıklarının bir zaman aralığını olduğundan fazla tahmin etmesine ne sıklıkta rastlanıyor? Önemli bir çalışmada, bir grup araştırmacı Oregon Eyaleti'ndeki Portland şehri tarafından yürütülen suç mağduriyeti anket verilerinden yararlanmıştır. Bu araştırmanın bir parçası olarak katılımcılardan polisin olay yerine gelmesinin ne kadar sürdüğünü değerlendirmeleri istenir. Daha sonra araştırmacılar katılımcıların toplamda 212 suçla ilgili bu sürelere dair anılarını, aynı olayın resmi polis kayıtları ile eşleştirme imkanı buldular. Resmi polis raporlarının son derece doğru olduğu kabul edilir ve olayın anına en yakın saniye, civardaki polisler tarafından kaydedilir. Loftus gibi araştırmacılar da hemen hemen tüm katılımcıların (ikisi hariç) polisin aslında gelmesi gereken zamandan daha geç geldiği tahmininde bulunduğunu saptamıştır. Bu tahminlerin yaklaşık yarısından fazlası gecikmenin on beş dakikadan çok olduğunu söylemektedir. Belki de en ilginci, mağdurların yüzde ona yakınının iki saat ya da fazlası gibi aşırı tahminlerde bulunmuş olmasıdır.[48]

Bireysel farklılıklar zaman algısının doğruluğunu iyice karmaşıklaştırmaktadır. Örneğin, zamanı tahmin etmekte dışadönük kişiliklerin içedönüklere[49], obez kişilerin normal kilodakilere[50] göre ve ağır uyuşturucu kullanıcılarının, hafif uyuşturucu kullananlara göre daha başarılı olduğunu biliyoruz.[51] Ayrıca psikolojik zamanın manikler, histerikler, psikopatlar, suçlular ve paranoid şizofrenler için, melankolikler, nevrotik depresifler, anksiyete bozuklukları olanlar ve paranoid olmayan şizofrenlere göre saatin üzerindeki zamandan daha hızlı ilerlediğini biliyoruz.[52] Hatta kişi yaşlandıkça saatin daha hızlı hareket ettiğine dair popüler kanıyı destekleyen bazı deneye dayalı kanıtlar da mevcuttur. Üniversite öğrencilerinin bile bu iddiada bulunduğunu bilmek daha yaşlı kişilerin de ilgisini çekecektir.[53]

ZAMANI UZATMAK

Hızlı bir zihin hastadır. Yavaş bir zihin sağlamdır. Hareketsiz bir zihin ise

tanrısaldır.

Meher Baba

Psikolojik saatin kronometresinin öznelliği her zaman için bir kusur değildir. Bazı insanlar için sürenin çarpıtılması değerli bir yetenektir. Bu, olayların hızını kontrol etmek için aktif ve bilinçli bir stratejidir.

Örneğin Budist usta için bir anın bile sonsuz olabileceği söylenir. Zenin birincil görevlerinden biri "burada" ve "şimdi"yi deneyimlemeyi olancasına öğretmektir, öyle ki zaman hareketsiz gibi, Alan Watts'ın deyimiyle "zamandan özgürleşmiş" gibi gelecektir. Bazı dövüş sanatları ustaları, ânı psikolojik olarak uzatma yetenekleriyle bilinirler. "Yaşam ve ölüm anında" der Zen bilgesi D.T. Suzuki, "en önemli şey zamandır ve en etkin şekilde kullanılmalıdır."[54] Dövüş sanatçıları, rakibin hareketlerinin hızını psikolojik olarak yavaşlatmayı öğrenerek ânı kontrol etmeyi öğrenir, böylece saldırı ağır çekimde geliyor gibi görünecektir. Böyle yaparak, her vuruşun önemli detaylarını ayırt edebilirler. Usta her tehdidi, sanki bekliyormuş gibi ortadan kaldırır. Psikolog Robert Ornstein, insanların eylemleri sanki sonsuz bir şimdiki zamanda gerçekleşiyormuş gibi deneyimlediği bu tür durumları "zamanın içinde" yaşamak olarak adlandırır.

Batılı atletler de zamanı genişletmekten bahsederken kendi Zen-benzeri terimlerini kullanırlar. Büyük tenisçi Jimmy Connors, maçtaki oyununun sanki bir "özel kuşağa" yükselmiş gibi geldiği durumları tarif etmiştir. Bu anlarda topun fileyi geçerken epey büyük göründüğünü ve sanki ağır çekimde havada asılı duruyormuş gibi geldiğini anlatır. Bu seyrelmiş havada Connors, topa nasıl, ne zaman ve nerede vuracağına karar vermek için dünya kadar vakti varmış gibi hissetmektedir. Gerçekte, elbette ki, algıladığı bu sonsuzluk yalnızca saniyenin bir kısmını oluşturmaktadır. Basketbol muhabbetleri da kulağa mistik gelen, zamanın hareketsizleştiği "özel kuşağa geçme" hikâyeleriyle doludur. Oyuncular, çevrelerindeki herkesin ağır çekimde hareket ediyormuş gibi göründüğü açıklanamayan durumlardan bahsederler. Bu anlar esnasında, kendi iradeleriyle rakiplerinin

arasından ve hatta içinden geçip gidebileceklerini hissettiklerini söylerler.

Futbolda, en iyi oyun kuruculardan olan John Brodie, oyunun en yoğun olduğu andaki izlenimlerini şöyle anlatır: "Zaman, sanki herkes ağır çekimde hareket ediyormuş gibi tekinsizce yavaşlamış görünürdü. Top tutucular ileri doğru koşarken onları seyretmek için dünya kadar vaktim varmış gibi gelirdi, buna karşın savunma hattının her zamanki hızıyla üstüme geldiğini bilirdim."[55]

Grand Prix eski şampiyonu yarış pilotu Jackie Stewart, yaptığı yüksek hızlı sporda başarılı performans sergilemek için parçaları yavaş hareket ettirmek gerektiğine inanıyor:

> Zihniniz unsurları kaydetmeli ve bütünüyle sindirmelidir ki bütün görüntüyü ağır çekime dönüştürebilesiniz. Örneğin, en yüksek hıza ulaştığınızda saatte 314 kilometre yaparsınız. Viraj saatte 278 kilometre ile dönülmeli. Saatte 314 kilometre ile giderken bile o virajı dönmekle ilgili, neredeyse ağır çekimdeymiş gibi berrak bir görüşünüz olmalı ki böylece frene basmaya, aracı yolda tutmaya, *driftin* miktarını anlamaya zamanınız olsun. Böylece ufak bir bükülme ile apekse vurur, virajın sonuna yaklaşır ve saatte 274 kilometre hızla virajdan çıkarsınız.[56]

Zamanı uzatma yeteneği Budist ustalar ve yetenekli sporcularla sınırlı değildir. Psikoloji alanında çok sayıda psikolojik çalışma, zamanı genişletmenin sıradan ölümlülerin de ulaşabileceği bir durum olduğunu kanıtlamıştır. Özellikle kışkırtıcı bazı bulgular, hipnoz üzerine yapılan araştırmalardan gelmektedir. Psikolog Philip Zimbardo, Gary Marshall ve Christina Maslach, hipnoz altındaki üniversite öğrencilerine "içinde bulunduğunuz zamanı genişletin ve geçmiş ile geleceğin uzaklaşmasına, önemsizleşmesine izin verin" gibi basit bir telkinde bulunmuştur. Bu talimatlar kişilerin dili, hisleri, düşünme süreçleri ve yapmaları istenen hemen hemen her görevdeki duyusal farkındalıklarının şimdiki zamanın içine çarpıcı biçimde artarak çekilmesine yol açmıştır.[57]

"Şimdiki zamanı genişleyen" katılımcılar yalnızca "burada" ve "şimdi"ye

daha fazla nüfuz etmiş hissetmekle kalmamıştır. Hipnozla tetiklenen zaman genişlemesinin, tıpkı Zen ustalarının ve sporcuların kendi başına ulaştıkları genişleme gibi, gerçek saat zamanının her bir biriminde çok daha büyük başarılar elde edilmesiyle sonuçlandığına dair kanıtlar da vardır. Örneğin, yapılan bir dizi çalışmada hipnotize edilen kişilere, “Size bu deneyi yapmanız için ihtiyacınız olduğundan çok daha fazla zaman vereceğim. Dünya zamanıyla yirmi saniye vereceğim, ancak bu süre kendi özel zamanınızda işinizi tamamlamanıza yetecek kadar uzun olacak” gibi basit bir telkinde bulunulmuştur. Bu çalışmada hipnotize edilen kişilerden biri elbise tasarlamakla ilgilenen ancak bu hedefinde o zamana kadar herhangi bir başarı gösterememiş olan bir sekreterdi. Uyanıkken iki yarım saatlik sürede herhangi bir tasarım geliştirmemişti. Zaman genişletici talimatların verilmesiyle birlikte bir dakikadan az süren aralıklar boyunca birkaç ustaca tasarım üretmeyi başarmıştı. Psikolojik olarak saat zamanının bu kısa dilimlerini bir saat ya da daha fazlası gibi algılamıştı. Benzer şekilde, profesyonel bir kemancı öznel olarak genişlettiği zamanını uzun müzik parçalarını çalışmak ve gözden geçirmek için kullanabildiğini söylemişti. Daha sonra, ekstra zamanın hafızasını geliştirdiğini ve teknik performansını artırdığını bildirmişti.[58]

Hipnozun zaman uzatıcı potansiyeli pek çok deneyle tekrarlanmıştır. Hipnozla (ve belki çok da tesadüf olmayan biçimde psikedelik uyuşturucularla) pek çok deneyimi bulunan Aldous Huxley, *Ada* adlı kitabında derin transtaki bir insana zamanı çarpıtmanın nasıl öğretilebileceğini anlatır:[59]

> … Kişi yirmi saniyeyi nasıl on dakika gibi algılayacağını öğrenmekle işe başlar. Bir dakika, yarım saattir. Derin trans halindeyken bu gerçekten çok kolaydır: Öğretmenin telkinlerini dinlersin ve orada uzun süre sessizce oturursun. İki saat geçtiğine yemin edebilirsin. Geri getirildiğinde saatine bakarsın. İki saatlik deneyimin saat zamanındaki karşılığı tam dört dakikadır.

CAN SIKINTISI: ZAMANI UZATMANIN KARANLIK YÜZÜ

Ama yavaş akan zaman her zaman bir hediye değildir. Herkesin bildiği gibi çok fazla zaman son derece bunaltıcı olabilir. Sürenin çok yavaş ilerlediği hissedildiğinde, hayat en basit anlamıyla sıkıcı algılanır. Zamanın hızı -kişilik psikologlarının kişinin "optimal uyarılma düzeyi" dedikleri- kritik bir noktanın altına düştüğünde saat genellikle sürünerek ilerliyor gibidir.[60] Bu sıkıntı daha sonra, kendini gerçekleştiren bir kehanet olarak devam edebilir. Can sıkıntısının özelliklerinden biri de tanımı gereği olan bitenlere ilgi noksanlığıdır, bu da zamanın geçiş hızını daha makul bir seviyeye itmek için ihtiyaç duyulan uyarımı yaratmak üzere gereken enerjiyi bizden çekip alır.

Zamanın yavaşlamasının -1960'larda söylemeye alıştığımız üzere- güçlendirici bir deneyim mi, yoksa bir sıkıntı kaynağı mı olduğunu belirleyen nedir? Dövüş sanatçısının ağır çekim dünyasıyla can sıkıntısı arasındaki fark, büyük oranda, algılanan kontrol meselesine dayanır. Dövüş sanatçısı olayların hızını kontrol eder. Dış dünyayı, taşıması normalde çok karmaşık olan bir şeyin sorumluluğunu almak üzere yavaşlatır. Sonuçta ortaya çıkan yeterlilik duygusu canlandırıcıdır. Zende, zamanın aşırı yavaşlaması -birebir karşılığı *nirvana* olan- bütüncül bir zamansızlık duygusudur. Can sıkıntısı durumunda saatin yavaşlaması kişinin kontrolünün dışındaymış gibi hissedilir. Can sıkıntısı kişinin zaman duygusunu kontrol eder. Dövüş sanatçısının "özel kuşağında" diğer herkes yavaşlamış gibi görünürken kişinin kendi saati normal hızında kalır. Can sıkıntısında ise içsel deneyimin zamanı ağırlaşır. Zaman hem iç hem de dış dünyada yavaş akar. Bu yavaşlama en hafif haliyle bir hoşnutsuzluk olarak hissedilir, çoğunlukla da aşırı ölçüde ıstıraplıdır.

Can sıkıntısının patolojik ucunda umutsuzluk duygusu yatar. Klinik depresyonu olan bireyler yaşadıkları sıkıntıyı çoğunlukla dövüş sanatçısının kullandığı kelimelerin aynılarıyla tarif eder, "sanki her an sonsuz gibi"dir. Ancak zamanın uzaması depresyondaki kişi için ürpertici bir deneyimdir.

Depresyondaki bir hasta bunu “Gelecek, soğuk ve kasvetli; ben de zamanda donmuş gibiyim” sözleriyle ifade eder.[61] Depresyondaki hastada görülen zihinsel yavaşlama, kendi içine doğru kıvrılan bir düşüşe neden olur. Nitelikli eylemler kişiyi geleceğe dair umutsuzluğa sevk edecek biçimde azalır ve kişi çaba göstermeyi bırakır; bütün bunlar da daha ileri boyutta bir zihinsel yavaşlamaya yol açar. Geleceğin olmamasının ve şimdinin sonsuz görünmesinin ıstırabı, kişiyi intihara kadar götürebilir. Psikiyatr Frederick Melges zamanının çok yavaş geçmesini sağlayanın gelecekle kişi arasındaki bu gevşeyen bağlantı olduğuna inanır. Depresyondaki umutsuzluğun tedavisi için temel hedef “geleceğin buzlarını çözmek”tir. Şizofrenlerde zamansal anksiyete de yaygındır. Melges, bir akut şizofrenin acıyı şöyle ifade ettiğini aktarır: “Zaman durdu, zaman yok… Geçmiş ve gelecek şimdinin içine çöktü ve bunları birbirinden ayıramıyorum.”[62] Geçen zaman akışındaki yavaşlama -yani süre- dayanılmaz hale gelir.

Herbert Spencer bir keresinde zamanı; “insanın her daim öldürmeye çalıştığı, fakat sonunda insanı öldüren” bir kavram olarak ifade etmiştir. Hayatın en tuhaf ironilerinden biri zamanın -tüm kaynakların en değerlisi ve en az yeri doldurulabilir olanı- her zaman için hoş karşılanan bir hediye olmayışıdır.

PSİKOLOJİK SAAT ÜZERİNDEKİ BEŞ ETKİ

Vladimir: Zaman geçip gitti.
Estragon: Her halükarda geçecekti.
Vladimir: Evet, ama bu kadar hızlı değil.

Samuel Beckett, *Godot’yu Beklerken*

Süre algısını etkileyen en az beş temel faktör vardır. İnsanlar deneyimleri onları hoşnut ettiğinde, fazla aciliyet hissi barındırmadığında, meşgul olduklarında, çeşitliliği tecrübe ettiklerinde ve beynin sağ yarısının kullanıldığı faaliyetler sırasında zamanın daha hızlı geçtiğini algılama eğilimindedir. Ama bu etkilerin her birinin nasıl yorumlandığı konusunda

büyük kültürel ve bireysel ayrımlar mevcuttur. Aynı faaliyet kimine bir anlık gibi görünürken, kimine sonsuzluk gibi gelebilir.

Memnuniyet

Deneyler şu eski deyişin bilgeliğini taşır niteliktedir: “Siz eğlenirken zaman uçup gider.” Zamanın hızlı akmasını istediğimiz dönemlerde ağır aksak ilerlemesi, tadına varmak istediğimiz dönemlerde ise hızla geçiyor olması hayatın acımasız ironilerinden biridir. İnsanların başarılı oldukları deneyimleri, başarısız olduklarına kıyasla çok daha kısaymış gibi algıladıklarını gösteren çalışmalar bu duruma örnektir.[63]

Birçok bilişsel psikolog bu olguyu açıklamaya çalışmıştır. Robert Ornstein süre algısının bir durumu deneyimleme ve hatırlama ölçüsüne göre belirlendiğine inanmaktadır. Ornstein’a göre başarılı deneyimler, başarısızlara kıyasla hafızada daha iyi örgütlenmektedir. Daha iyi örgütlenen hafıza paketleri, daha kısa süreler olarak algılanan daha ufak depolama alanlarına neden olur.[64] Diğer bir deyişle, iyi deneyimlerimizin anısı daha az kortikal alan kaplar ve dolayısıyla daha kısa sürmüş gibi algılanır.

Richard Blok ve meslektaşları Ornstein’in “bağlamsal değişim” modeli olarak değindikleri modelini düzelterek geliştirmeyi önermişlerdir. Hatırlanan süredeki kritik faktörün kendi başına depolama miktarı değil, bilişsel bağlamda ortaya çıkan değişikliklerin (insanların ne yaptığı ya da arka planda nelerin meydana geldiği gibi) miktarı olabileceğini göstermişlerdir.

Bunun tersi de doğru gibi görünür. Zaman hızla geçtiğinde insanlar da genellikle o an yaptıkları şeyi daha zevkliymiş gibi algılar. Psikologlar ve planlamacılar “zaman uçar” fenomenini kendi çıkarlarına kullanır. Örneğin, psikolog Robert Meade, bir projede psikolojik saati hızlandırarak işçilerin moralini yükseltmeyi başarmıştı. Meade, insanların bir hedefe doğru ilerlediklerine inandıklarında zamanı daha kısaymış gibi algıladığı gerçeğinden faydalanmıştı. Ona göre bu ilerleme hissi, göreve belirgin bir

bitiş noktası oluşturmak ve bu hedeflere ulaşmak için teşviklerin sağlanması gibi basit yöntemlerle geliştirilebilir. Deneyinden önce Meade işçilerden, “Gün hiç bitmeyecek gibi görünüyor” ya da “Sanki koca bir gün geçmiş gibi ama henüz öğle vakti bile değil” gibi yorumlar duymuştu. İlerleme duygusu oluşturduktan sonraysa, “Gün çok çabuk geçti, sanki yeni başlamış gibiyim” gibi yorumlar yapıldı. Elbette ki, zamanın hızlandırılmasının olumlu bir duyguya ne ölçüde yol açtığını (ya da tersini) bilmek güç. Yine de, neden ve sonucun yönü, işçilerin refahı üzerindeki net etkiden daha az önemlidir. İşverenler işçilerin moralindeki bu yükselmenin çoğunlukla üretimi de hızlandırdığını fark etmekten memnun olabilir.[65]

Aciliyet Derecesi

Aciliyet ne kadar büyük olursa, zaman da o kadar yavaş geçer. Çocuğu yaralanan bir ebeveyn için hastane yolu sonsuz görünür. Karasevdalı aşık, sevgilisinin dönüşünü beklerken dakikaları sayar. Çocuk özlemi çeken bir anne orta yaşına yaklaşırken biyolojik saati konusunda daha da saplantılı hale gelebilir. Aciliyet kuralı geniş bir ihtiyaç yelpazesine yayılır: Temel fizyolojik ihtiyaçlardan, daha geniş bir kültür tarafından üretilen ihtiyaçlara kadar.

Satış işiyle uğraşan kişiler aciliyet duygusu yaratmanın gücünün gayet iyi farkındadır. Sınırlı zaman önerisi bir tür pazarlama stratejisidir. Mağazalar düzenli olarak bir günlük veya bir saatlik, hatta beş dakikalık indirimler sunar. Otomobil satıcıları müşterilerine çoğunlukla binayı terk ettikleri anda geçerliliği kalmayacak teklifler hazırlar. Film reklamlarıyla uğraşanlar aciliyet hissi yaratmaya özellikle düşkündür. Geçenlerde bir sinema tabelasındaki altı kelimelik duyuru, aciliyet hissini üç farklı biçimde uyandırmayı amaçlıyordu: “Özel gösterim, sınırlı sayıda, yakında bitiyor!”[66]

Benim için tüm zamanların en gözde reklamı ise Pepto-Bismol markasına aittir. Bu büyük tabela Los Angeles şehrinin yaklaşık on beş kilometre kadar dışında, Santa Ana Otoyolu üzerinde bulunur. Reklam panosunun

ortasında, aynı Santa Ana Otoyolu trafiğinde sürdüğü arabasının direksiyonunun üzerine eğilmiş, ürkütücü biçimde bulantılı, ağrılı ve endişeli görünen Gahan Wilson tipi bir karakter vardır. Çizimin altında büyük, sivri harflerle; "İshal misiniz? Son on beş dakika en zorudur" yazılıdır. Bunun altında ise, bir şişe gülümseyen Pepto-Bismol için ayrılan basamak bulunur: "Evden asla onsuz çıkmayın."

Kültürler aciliyeti kendi normlarıyla ele alırlar. Yurtdışına seyahat eden Amerikalıların son derece farkında olduğu üzere, davranışları diğer pek çok ülkedeki, hatta Batı Avrupa'daki birinci dünya ülkelerinde bulunan meslektaşlarıyla çoğunlukla çatışmaktadır. Amerikalıların gerginliklerini boşaltmak zorunluluğu hissetmesi için genelde çok daha büyük bir aciliyete ihtiyaç duyulur. Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayanlar genellikle, psikologların duygusal olgunluk ve başarı ile bir tuttuğu bir özellik olan "hazzı erteleme" tedbirleri bakımından yüksek puan almalarıyla övülebilir. Buna karşın, acil ihtiyaçlarla başa çıkma konusundaki bu isteksizlikleri, aleyhlerine olacak biçimde, gereksiz tatsızlıklara da neden olabilir. Antropolog Edward Hall'un yaptığı bir gözlem -tuvaletle ilgili konulara sabitlenme riskini göze alarak- burada anılmaya değer görünüyor:

> Amerika'da umumi tuvaletlerin dağılımı, normal fizyolojik ihtiyaçların aciliyetinin varlığını bile inkar etme eğilimimizi yansıtmaktadır. Dünyada ev ya da ofisinden ayrılan birinin periyodik bir işkenceye maruz bırakıldığı başka hiçbir yer bilmiyorum, çünkü tuvaletlerin yerini gizlemek için gerçekten de büyük zahmetlere katlanılmıştır. Ancak Amerikalılar başkalarının ilerlemesini de su tesisatı üzerinden değerlendiren kişilerdir. Mimar ve mal sahibini yeni bir mağazanın tuvaleti üzerine neredeyse tartışırken görebilirsiniz. Mal sahibi: "Bak, bu güzel! İyi de neden gizledin? Burayı bulmak için bir haritaya ihtiyaç olacak." Mimar: "Hoşunuza gittiğine sevindim. Bu tuvalette işimizi en iyi şekilde yaptık, bu fayansları eşleştirmek için çok emek harcadık. Lavaboların üzerindeki sıçrama-önleyici havalandırmalı muslukları fark ettiniz mi? Evet, yerini bulmak biraz zor olacaktır tabii; ancak

insanların mecbur olmadıkça kullanmayacaklarını düşündük. Öyle zamanlarda da oradaki bir çalışana filan soracaklardır zaten."[67]

Diğer bir deyişle, bir kimsenin "Hemen!" derken ne kastettiğini tercüme etmek için sözlükten fazlasına ihtiyaç duyulabilir.

Faaliyet Miktarı

"Öyle oturup durma, bir şeyler yap!" demek yerine, tam tersini söylemeliyiz, "Bir şeyler yapıp durma, öyle otur!"

Zen ustası Thich Nhat Hanh

Bir gözü fırında pişmekte olan yemekte, bir gözü de duvardaki saatte olanların akıllarını epeydir kurcaladığı gibi, zihni meşgul eden bir görev mevcutsa, bu görev zorlayıcıysa ve zihinsel çaba gerektiriyorsa ve bu süreçte daha fazla olay meydana geliyorsa zaman daha hızlı hareket eder gibi görünür.[68] Yapılan bir deney, bir kaptaki suyun kaynamasını beklemekten başka bir şey yapmayan kişilerin zamanın daha yavaş aktığı hissine sahip olduğunu tam anlamıyla göstermiştir.[69] Diğer bir deyişle, olayların temposu hızlı olduğunda, zamanın süresi de sıkıştırılmış gibidir. Aslında, hiçbir zamansal boyut bize kültürün ruhu hakkında onun sakinlerinin eylem ve eylemsizlik ve bu olayların -ya da olaysızlıkların- zamanın psikolojik geçişini nasıl etkilediği hakkındaki ne düşündüklerini bilmekten daha fazla şey anlatamaz.

Birleşik Devletler'in büyük bölümünde, meşgul olmak genellikle olumlu bir şey olarak düşünülürken, hiçbir şey yapmamak ise ziyan ve boşluk olarak belirlenmiştir. Eylemsizlik, ölü zamandır. Birleşik Devletler'de boş vakitler bile planlı ve önemlidir. İnsanların kelimenin tam anlamıyla rahatlamak için koşmasının ya da koşu bandını adımlamanın ayrıcalığı için para ödemesinin azımsanmayacak ölçüde sık görüldüğü bir kültürde yaşıyoruz. Bazen hayat, sanki hiçbir şey yapmamanın beceriksizliğinden ve dehşetinden uzak durmak gibi yegâne bir amaç üzerine kurulmuş gibi görünüyor.

Birçok kültürde ise faal olmak ve hiçbir şey yapmamak arasında daha az ayrım vardır. Brunei'de insanlar "Bakalım bugün ne olmayacak?" diyerek uyanır.[70] Nepal ve Hindistan'da, yalnızca oturmak ve sessizce durmak için birbirlerine uğrayan dostlarım vardı, bu ziyaretlerde herkes (benim dışımdakiler elbette) son derece rahattı. Bazen sessizlik saatlerce, genellikle kahkaha dolu bir konuşma sanki bir anda alev almış gibi başlayana kadar sürerdi. Sonra tekrar, ayrılma zamanına kadar sürebilen bir sessizlik olurdu. Bu insanlar, bir araya gelip hiçbir şey yapmadıklarında tuhaf hissedip hissetmediklerini sorduğumda şaşırmışlardı. "Sadece oturmak" diye açıklamışlardı, "Bir şey yapmaktır."

Yazar Eva Hoffman, yakın zamanda Doğu Avrupa'ya yaptığı seyahatte insanların sessizliği kabullenişlerini nasıl takdirle karşıladığını anlatmıştır:

> Şimdi yine sessizce birbirimize bakarak bekliyoruz. Balkan zamanı. Zen ustalarının oturduğu gibi oturuyoruz. Bunda hiçbir tuhaflık yok, hummalı baş sallamalar veya güven verici gülümsemeler yok. Bunu garip bir biçimde rahatlatıcı bulmaya başladım. Bir planın yerine getirilmesi konusunda ısrar etmediğiniz, bunun yerine neler olacağını görmeyi beklediğiniz bir olay anlayışına doğru değişim geçiriyorum.[71]

Yolculuğu boyunca Hoffman sessizliğe güvenmenin değişimin dinamiklerine ve insan doğasına inanç gerektirdiğini anlamaya başlamıştı:

> Her zaman bir şeyler olacaktır: Yavaş yavaş içine gömülmeye başladığım ilke bu. Dünyanın bir yere kaçtığı yok, çoğunlukla tehditten ziyade yardım kaynağı olan insanlığın da.[72]

Sessizliğe değer verildiğinde, bu boşa harcanan zaman olmaktan çıkar. Artık saat zamanında sürünmüyordur.

Bazı kültürlerde hiçbir şey yapmamak çok kıymetlidir. Yalnızca eyleme verilen bir mola olarak değil, üretken ve yaratıcı güç olarak görülür. Örneğin, Japonlar, kabaca "nesne ve eylemler arasındaki boşluk ya da aralıklar" anlamına gelen *ma*- kavramına en yüksek saygıyı gösterirler. Batılılar bir masa ile sandalye arasındaki mesafeyi "boşluk" olarak

adlandırırken, Japonlar bu aralık için “hiçlikle dolu” derler. Japonlar için çoğunlukla neyin olduğundan çok (Batılı ziyaretçileri şaşırtacak biçimde) neyin olmadığı önemlidir. Örneğin, Japonya’da sözlü iletişimin anlamını kavrama, çoğunlukla neyin söylendiğinden ziyade neyin söylenmediğine kulak vermeyi gerektirir. Bu sebeple, “evet” ve “hayır” arasındaki farkı anlamak bile naif bir *gaijin*’in (yabancı) fenalık geçirmesine neden olabilir. Japoncada “hayır” (*iie*) için kesin bir kelime olmasına rağmen, bu kelime nadiren kullanılmaktadır. Çoğu soru, ya “evet” (*hai*) ile cevaplanır ya da hiç cevaplanmaz. Cevap verenin “evet” ya da “hayır”ı kastetmesi burada önemli değildir. Keiko Ueda’nın “Japonya’da ‘Hayır’ Demekten Kaçınmanın On Altı Yolu”[73] adlı denemesinde de işaret ettiği gibi, Japonlara soru soranları doğrudan reddetmenin ayıp olduğu öğretilmiştir. Bunun yerine soru soranın söylenmeyeni duyacağı umulur. Söze dökülmeyen bu “hayır” genellikle iki yolla ifade edilir. Bunların en yaygını “evet” demeden önce duraksamaktır. Cevap verenin “hai” demeden önceki duraksama süresi ne kadar uzunsa, bu cevabın “*iie*” anlamına gelme ihtimali de o kadar fazladır. Daha şeffaf olan ikinci yaklaşım ne olursa olsun doğrudan yanıt vermemektir. Her iki durumda da esas anlamı taşıyan sessizliktir, söylenen sözcükler ise hiçbir şey belirtmemektedir.

Johns Hopkins Üniversitesi farmakoloji bölümünde doktora öğrencisi olan Marsiela Gomez kısmen Mayalıdır ve ilk önce karşı tarafın konuşmasını beklemenin değerinin öğretildiği bir kültürde yetişmiştir. Bu alışkanlık genellikle Amerika Birleşik Devletleri’nde onun için sorunlara yol açar: “Bu çok sinir bozucu, çünkü insanlar ekleyecek bir şeyimin olmadığını düşünüyor. Bazen siz daha konuşmak için beklerken cevapların gelmek üzere olduğunu görüyorum. Bu toplumdaki bireyler için bir bakış açısına sahip olmak öyle önemli ki, herkes bir fikri ilk öne süren kişi olma gereği hissediyor. Çoğu kez, yeterince uzun beklersem, birisi benim de bakış açımı ifade eder.” Şunu da ekliyor; “Bazen biri çok uzun beklediğinde, konu değişir ve sonrasında benim yanıtım artık konuyla ilgili olmaktan çıkar. Önce duyulma ihtiyacı, uygun yanıtı vermekten daha

önemli görünüyor.”[74]

Şu anda Georgia Tıp Fakültesi’nde doktora öğrencisi olan Japonya kökenli psikiyatri hemşiresi Noriko Kito, Marsiela’nın yaşadığı tatsız durumu çok iyi anlıyor: “Benim ülkemde konuşmak için acele etmeyiz. Konuşmadan önce düşünmek için vaktimiz mutlaka vardır. Bilgileri idrak etmemizde bize yardımcı olan bir sessizlik anımız olur. Ayrıca kişi gruba hep önem verir, bu nedenle de kimse konuşmanın dışında bırakılmaz. Burada ise böyle olmuyor. Amerikalı arkadaşlarım daha iddialı olmam gerektiğini söylüyor.”[75] Bir keresinde bir Japon dostum bunu daha açık dile getirmişti: “Batılılar için konuşmanın zıttı dinlemek değil, beklemek.”

Çoğu Batılı için aleni faaliyetlerin eksikliği, hiçbir şeyin gerçekleşmediğine dalalettir. Buna karşın dünyada birçok insan, hayatın yüzeyde sessiz olmasının değişimin yokluğu anlamına gelmeyeceğini bilir. Eylemsizlik periyotları herhangi anlamlı bir eylemin elzem habercisi olarak görülmelidir. Örneğin, Çinlilerin uygun anı beklemekte usta olduğu söylenir. Beklemenin kendisinin o anı yarattığına inanırlar. Bekleme süresi ne kadar olmalıdır? Gerektiği kadar uzun. Bu kuluçka evresini yapay olarak kısa tutmak, bir binanın temelini yaparken cimri davranmak kadar anlamsız olacaktır. Helmut Callis “Yarım asır beklemek Çinlilerin zaman kavramına göre çok da uzun bir süre değildir”[76] diye yazmıştır; bu çoğu Asyalı akademisyenin muhafazakar bulduğu bir tahmindir. Açıktır ki yüzeydeki eylemsizlik bütün kültürlerde aynı anlama gelmediği gibi, zamanın zorunlu olarak yavaş akmasına da neden olmaz.

Çeşitlilik

Çeşitlilik ne kadar çoksa, zaman da o denli hızlı akıyormuş gibi görünür. Çeşitlilik eksikliği, tam tanımıyla saatin psikolojik yavaşlaması anlamına gelen can sıkıntısının ana unsurudur.

Ancak Anglo-Amerikan kültürünün çeşitliliğe dair standartları, tıpkı faaliyet konusunda olduğu gibi, evrensel olarak paylaşılmaktan epey uzaktır. Anglo-Amerikan kültürü, modadan eğlenceye, insanların yaşamayı

seçtiği evlerden şehirlere kadar her şeyde hızlı ve sürekli bir değişime bağımlıdır. Ancak dünyadaki çoğu insan imkânları elverdiği sürece hayatının geri kalanında nerede yaşayacağını, ne iş yapacağını ve ne yiyeceğini tam olarak bilir.

Amerika Birleşik Devletleri'nde günümüzün en son modası, doğası gereği yarının ıskartası durumundadır. Brezilya'da kaldığım yıl çalışma arkadaşım olan Fred Turk, hayatının yetişkin döneminin çoğunu Güney Amerika'daki ülkelerde eğitim vererek geçiren bir ABD vatandaşıdır. Bana, "Günün birinde Birleşik Devletler'e dönüp dönemeyeceğimi bilmiyorum" demişti. "Oraya gittiğimde kendimi bu denli yabancı hissetmeme şaşırıyorum. Her geri dönüşümde, insanlar sanki raflarını dünün modasından bütünüyle ayıklamış oluyor; buna yalnızca giysiler değil sanat, müzik ve her şey dahil. Hatta dil bile değişmiş oluyor. Nasıl giyineceğimi, nelerden bahsedeceğimi ve hangi kelimelerin kulağa aptalca geldiğini asla kestiremiyorum. Bazen, özellikle de genç insanlarlayken, konuşmayı takip bile edemiyorum."

Turk, ABD'nin değişikliğe bağımlılığının birkaç haftalık ya da aylık sürede ortaya çıkışını anlatıyor. Çok daha çarpıcı bir çeşitlilik özlemi anlık geçişlerde gözlemlenebilir. Televizyon izleyicilerinin daralan dikkat aralıkları buna örnek gösterilebilir. Uzaktan kumanda cihazları ve çoklu-kablo istasyonlarının yaygınlaşması medya analistlerinin "atıştırıcılar" adını verdiği bir nesil yaratmıştır. Yapılan son çalışmalar bu izleyicilerin dakikada yirmi iki defa ya da her 2,73 saniyede bir kanal değiştirdiğini göstermiştir.[77] Yayın dalgalarına, porsiyonlarının ne kadar ufak olduğu önemsenmeksizin içindeki her şeyin denenmesi gereken büyük bir açık büfe gibi yaklaşmaktadırlar. Bu "atıştırıcıları" başlıca eğlenceleri aynı birkaç oyunla dansı aylar ve yıllar boyu izlemekten ibaret olan Endonezya'nın geleneksel insanları ile karşılaştırın. İzleyiciler hareketin tüm inceliklerini ve diyaloğun her bir kelimesini bilir, ancak tekrar tekrar izlemekten memnuniyet duyarlar.

Ya da ("açık büfe"yi gerçek anlamıyla ele alırsak) ömürleri boyunca

devam eden yıllık diyetleri üç öğün patates, çay ve akşam yemeği sonrası tüketilen birkaç kadeh patates-bazlı alkollü içecekten oluşan Nepal Şerpalarını düşünün. Bir keresinde Nepal köylerini gezerken, yedi gün üst üste, köylülerin kahvaltıda patatesli pankek, öğle yemeğinde haşlanmış patates ve akşam yemeği için "Şerpa güveci"nden (neden yapıldığını tahmin edin) oluşan günlük diyetlerini paylaşmıştım. Benim dışımda kimse bu durumu umursuyor görünmüyordu.

Zamansız Görevler

İlgilendiğimiz görevlerin türü ve gerektirdikleri becerilerin doğası, sürenin algılanışını büyük ölçüde etkiler. Biopsikolog Roger Sperry ve Kaliforniya Teknoloji Enstitüsü'ndeki çalışma arkadaşlarının Nobel ödüllü araştırması, beynimizin iki yarıküresinin farklı türde bilgilere odaklanma ve bu bilgileri farklı yollarla işleme eğiliminde olduğunu göstermiştir. Sol yarıkürenin bilme biçimi sözel, analitik düşünce özelliklidir. En iyi olduğu görevler etiketleme, sayma, prosedürleri adım adım planlama, mantığa dayalı rasyonel açıklamalar yapma ve zamanı işaretlemeyi gerektirenlerdir. Sağ yarıkürenin bilme biçimi ise sözel değildir. Sezgisel, öznel, ilişkisel, bütünsel ve zamandan bağımsızdır. Bir anlamda, sol ve sağ yarıküresel bilinç olarak etiketlenebilecek iki tür bilince sahibiz. Beyin asimetrisi alanında önde gelen bilim insanlarından olan Jerre Levy'nin de belirttiği gibi, "sol yarıküre zamanı analiz ederken, sağ yarım küre uzayı sentezler."[78]

Zamandan bağımsız düşünme kavramı insanların zamanın izini bütünüyle kaybettiği durumlar için kullanılır. Sağ yarıküre-türü düşünmeye odaklanan faaliyetlerle meşgulken, insanlar süreyi tahmin etmede güçlük yaşar. Durum saatin üzerindeki zamanın zihinsel olarak hızlanması (her ne kadar hızlansa da) değil, bu zihinsel durumun zamanın dışında var oluyor görünmesidir. Yaşamın hızının etrafımızda ne derece ivedilikle baş gösterdiği önemli değildir; zamansal açıdan konuşursak, zamandan bağımsız moda geçmek bizi hareketsiz hale getirir.

Zamandan-bağımsız düşünme çoğu insanda sanat yapıtları ya da müzik

gibi sözel olmayan faaliyetlerde ortaya çıkma eğilimindedir: Farklı unsurların uzayda dizilişiyle ilgilenmeyi ve bu parçaların bütünü oluşturmak için bir araya gelişlerine bakmayı gerektiren görevler. Bu düşünme biçiminin bizi sözel ve analitik düşünceyi arkamızda bırakmaya zorlayan görevler sırasında ortaya çıkması özellikle muhtemeldir. Örneğin, birçok sanat eğitmeni, çizim konusunda yetersiz olduğuna inanan kişilerin (“Ben düz bir çizgi bile çizemem”) başarısız olduğunu, çünkü sanatsal yeterlilik R-modunda (sağ yarıküre-türü) düşünme gerektirdiği halde, çizime L-modunda (sol yarıküre-türü) yaklaştıklarını düşünmektedir. Betty Edwards gibi popüler öğretmenler bu sanatçı adaylarına uygun mod aracılığıyla *görmeyi* öğretmek üzere -neredeyse bütün sanatçılar görme alıştırmalarının görsel bir sanat yaratmakta birincil önem taşıdığında hemfikirdir- öğrencileri mantıksal, sözel, analitik modun dışına çıkmaya ve sonuçta R-modunda görmeye zorlayan alıştırmalar geliştirmiştir.[79] Bu alıştırmaların örnekleri baş aşağı çizim (baş aşağı görülen bir fotoğrafı kopyalama) ve negatif boşluğun (nesnenin kendisi yerine nesneler arasındaki boşluk) çizilmesinin istenmesidir. Bu görevler L-modunda düşünmenin analitik kalıplarına direnir ve öğrencilerin her bir unsuru varolduğu biçimiyle, peşin hükümler olmadan görmesini gerektirir. Edwards öğrencilerine, doğru gördüklerini ve sanatsal yetkinliğe giden yolda olduklarını anlamanın tek yolunun zamanın izini kaybetmek olduğunu öğretmektedir.

Belki R-modunu tanımlayan zamandan-bağımsız düşünme, psikolog Mihaly Csikszentmihalyi’nin “akış” adını verdiği şeyin ta kendisidir.[80] Akış deneyimi, kişinin elindeki faaliyete bütünüyle gömüldüğü bilinç halidir. Akış sırasında insanlar zamanın ve kendilerinin dışında var olur gibidir. Csikszentmihalyi akış kavramını, yapıtları üzerinde tamamen odaklanmış konsantrasyon gibi görünen bir bilinç durumuyla düzensiz zaman periyotları geçiren sanatçıları gözlemleyerek keşfetmiştir. Madeleine L’Engel sanatçının odaklanışını, çocukların oyunu ile karşılaştırır: “Gerçek oyunda -ki bu gerçek konsantrasyon demektir- çocuk yalnızca zamanın

değil, *kendisinin* de dışındadır. Yaptığı her neyse kendini onun içine tamamıyla atar… öz-bilinci gitmiştir. Bilinci bütünüyle kendi dışında olana odaklanmıştır.” Kendini gerçekleştirme kavramını geliştiren büyük psikolog Abraham Maslow’un bir zamanlar yaratıcı insanlar hakkında söylediği gibi, onlar “ellerindeki malzeme ile bir bütün olarak orada, şimdinin, varolan durumun, şu anda burada olanın tamamen içine dalmış, büyülenmiş ve emilmiş haldedirler.”[81] Aynı zamanda geçmiş zamanın da izlerini kaybetmişlerdir. “Bilinç bütünüyle aktif ve düzenlenmişken” der Csikszentmihalyi, “saatler birkaç dakika içinde geçiyor gibi gelir ve bazen de birkaç saniye uzayarak sonsuzluk gibi algılanır. Saat, deneyimin zamansal niteliğinin iyi bir örneği olarak hizmet etmez artık.”[82]

Bazı kültürel grupların R-modu düşünce ile diğerlerinden daha fazla ilgilenme eğiliminde olduğu da açıktır. Örneğin, Balililer sağ-yarıküre insanları olarak etiketlenirken, Amerika Birleşik Devletleri’ndeki Anglo-Amerikalılar L-modu düşünme niteliklerine yönelmişlerdir. Bu farklılıklar zamana karşı tutumlara da belirgin biçimde yansır. Anlatıldığı kadarıyla Bali halkı -günlük faaliyetleri dini, müzikal, teatral ve sanatsal ritüellerle çevrelenmiştir- saatin gösterdiği zamana genellikle “kauçuk zaman” (*jam kerat*) adını verir. Balili bir memura “Otobüs saat kaçta kalkacak?” diye sorulduğu zaman, tipik bir yanıt şöyle olabilir: “Kauçuk zamanla saat dörtte.”

Zamandan-bağımsız akış modu ile dolu bir hayat, oyun benzeri bir görünüme sahip olabilir. Csikszentmihalyi bunun şöyle bir durumda ortaya çıktığını belirtiyor: “Bir kültür nüfusunun becerilerine son derece uygun ve bunları zorlayan biçimde hedef ve kurallar geliştirmeyi başardığında, öyle ki nüfus üyeleri akışı olağanüstü bir sıklık ve yoğunlukla deneyimleyebilir hale geldiğinde... böylesi bir durumda, bir bütün olarak kültürün bir ‘büyük oyun’ olduğunu söyleyebiliriz.”[83] Bali’deki yaşamın güzel bir açıklaması.

Aynı zamanda kültürlerin kendi içlerinde ve arasında, bu zamandan-bağımsız modu tetiklemesi muhtemel görev türleri arasında birçok fark vardır. Örneğin, Japonya’da müzik daha belirgin biçimde sol-yarıküre

moduyla ilişkiliyken, Birleşik Devletler'de durumun bunun tam tersi olduğunu ortaya koyan bazı kanıtlar mevcuttur. Farklılığın müzik türüyle de ilgili olduğu, Vivaldi'nin Barok konçertoları gibi daha yapılandırılmış parçalar sol-yarıküre modunu (zaman dahilinde) gerektirme eğilimindeyken, Ravel ve Debussy gibi daha izlenimci müziğin sağ-yarıküre (zamandan-bağımsız) moduna daha fazla bağlı olduğu da iddia edilmiştir.

Zamanın Engebeleri

Zaman, sinir liflerinin uzamasıdır: Uzaktan bakınca görece devamlıdır, ancak yakından bakınca lifler arasındaki mikroskobik boşluklar nedeniyle kopuk olduğu görülür. Sinirli eylemler bir zaman dilimi içinde akar, aniden durur, duraklar, bir vakum aracılığıyla sıçrar ve komşu zaman dilimine doğru kaldığı yerden devam eder.

Alan Lightman, *Einstein's Dreams*

Zamanın sürekli değişen bir dokusu vardır. Zamanın düzgün ve eşit miktarda akar göründüğü durumlar mevcuttur, ancak kaba ve dalgalı, sert veya yumuşak, ağır veya hafif hissedildiği başka anlar da vardır. Bu faaliyetlerin özgün doğası kültürden kültüre ve bireyden bireye değişse de her kişinin zamanın bazı periyotlarının geçişini diğerlerinden farklı algıladığı da açıktır.

Fizikçiler evrendeki zamanın -Büyük Patlama'dan şimdiye dek- düzgün ve kesintisiz olmadığını belirlemişlerdir. Bu ise Anglo-Amerikan kültüründe baskın olan, akrep-yelkovanın mekanik bir saatin etrafında hareket ettiği Newton'cu metafora aykırıdır. Zaman ne evrenseldir ne de düzgün biçimde akar. Einstein'ın görelilik teorisine temel oluşturan zamanın mutlak olmadığı anlayışıdır. Atomaltı seviyede parçacıkların zaman içerisinde hem geri hem de ileri hareket ettiği kesindir. Alan teorisine göre, her parçacığın, her biri kendi ritminde dans edermiş görünen, kendi ritmik enerji alışkanlıkları vardır.[84] Fiziksel zaman bozulmasının

belki de en şaşırtıcı varyasyonu, deliğin dışındaki bir gözlemci için zamanın tam anlamıyla kımıldamadan durduğu, evrenin kötü şöhretli karadeliklerinde meydana gelir.

Yeni fizik, fiziksel zamanın hareketini "engebeli" olarak tanımlar. Uzaydaki -kesin konuşursak, uzay zamanındaki- engebeler çekim gücünün dinamiklerinden kaynaklanır. Aynısı sosyal zamanda sürenin psikolojik olarak algılanması için de söylenebilir. Saat üzerindeki görünüşte değişmez zamandan farklı olarak, psikolojik zamanın akışı bazen daha engebeliyken, bazen de gayet akıcıdır.

1960'larda, cümlelerin anlamlarını deşifre etmesi için tasarlanan bilgisayar programlarından birinden, zamansal hareketle ilgili bütün açıklamaların şu en klasiğini analiz etmesi istenmişti; "Zaman bir ok gibi uçar." Program aşağıdaki anlamlarla çıkageldi:

1 Zaman bir ok gibi ilerler (yani, hızla ya da belli bir yöne).

2 Sineklerin hızı, bir okun hızının hesaplandığı yolla hesaplanmalıdır.[85]

3 Sineklerin hızı, okun sineklerin hızını hesapladığı yolla hesaplanmalıdır.

4 Gidin ve bir ok biçimini alarak uçan sineklerin hızını ölçün.

5 Özel bir sinek türü olan zaman-sinekleri oklara çok düşkündür.[86]

Sonraki bir bilgisayar mantıkçısı kendi çarpıtmasını eklemişti: "Zaman bir ok gibi uçar, meyve ise muz gibi uçar."[87] 50

Sürenin psikolojik deneyiminin kafa karıştırıcı olmadığı söylenemez. Zamanın geçiş hızı nedir? Kime ve nerede sorduğunuza bağlıdır.[88]

36 Aktaran: Campbell, S. (1990). Circadian rhythms and human temporal experience. In Block, R. (ed.). *Cognitive Models of Psychological Time*, 101–18. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum.

37 Block, R. A. (1994). Temperature and psychological time. In Macey, S. L. (ed.) *Encyclopedia of Time,* 594–95. New York: Garfield.

38 Block, R. (1990). Models of psychological time. In Block, R. (ed.). *Cognitive Models of Psychological Time*, 1–36. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum.

39 Macleod, R. B., and Roff, M. F. (1936). An experiment in temporal disorientation. *Acta Psychologica* 1, 381–423.

40 Bkz.: Campbell, S. (1990). Circadian rhythms and human temporal experience. Block, R. (ed.) *Cognitive Models of Psychological Time*, 101–18. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum.

41 Aschoff, J. (1985). On the perception of time during prolonged temporal isolation. *Human Neurobiology* 4, 41–52.

42 Campbell, S. (1990). Circadian rhythms and human temporal experience. Block, R. (ed.) *Cognitive Models of Psychological Time*, 101–18. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum.

43 Aschoff, J. (1985). On the perception of time during prolonged temporal isolation. *Human Neurobiology* 4, 41–52.

44 Siffre, M. (1964). *Beyond Time*, 118, 182. New York: McGraw- Hill.

45 Buckhout, R. (1977). Eyewitness identification and psychology in the courtroom. *Criminal Defense* 4, 5–10.

46 Loftus, E. F., Schooler, J. W., Boone, S. M., and Kline, D. (1987). Time went by so slowly: Overestimation of event duration by males and females. *Applied Cognitive Psychology* 1, 3–13.

47 a.g.e., s. 3.

48 Schneider, A. L., Griffith, W. R., Sums, D. H., and Burcart, J. M. (1978). *Portland Forward Records Check of Crime Victims*. Washington, D.C.: U.S. Department of Justice.

49 Veach, T. L., and Touhey, J. C. (1971). Personality correlates of accurate time perception. *Perceptual and Motor Skills* 33, 765–66.

50 Gardner, R. M., Brake, S. J., and Salaz, V. E. (1984). Reproduction and discrimination of time in obese subjects. *Personality and Social Psychology Bulletin* 10 (4), 554–63.

51 Andrew, J. M., and Bentley, M. R. (1976). The quick minute: Delinquents, drugs, and time, *Criminal Justice & Behavior* 3 (2), 179–86.

52 Bu bulguların çoğu şu kaynakta özetlenmektedir: Orme, J. E. (1969). *Time, Experience and Behavior*. London: Iliffe Books.

53 Friedman, W. (1990). *About Time: Inventing the Fourth Dimension*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

54 Suzuki, D. T. (1959). *Zen and Japanese Culture*. New York: Pantheon Books.

55 Murphy, M., and White, R. (1978). *The Psychic Side of Sports*, 46. Reading, Mass.: Addison-Wesley.

56 a.g.e., s. 45.

57 Zimbardo, P. G., Marshall, G., and Maslach, C. (1971). Liberating behavior from time-bound control: expanding the present through hypnosis. *Journal of Applied Social Psychology* 1, 305–23.

58 Cooper, L. F., and Erickson, M. H. (1959). *Time Distortion in Hypnosis. Baltimore*: Williams and Wilkins.

59 Huxley, A. (1962). *Island*. New York: Harper and Row.

60 “Optimal uyarılma düzeyi”ndeki farkları ele alan birçok psikolojik çalışma vardır. Örneğin, bkz.: Mehrabian, A., and Russell, J. (1974). *An Approach to Environmental Psychology*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

61 Melges, F. T. (1982). *Time and the Inner Future*, 177. New York: John Wiley.

62 a.g.e., s. xix.

63 Harton, J. J. (1939). An investigation of the influence of success and failure on the estimation of time. *Journal of General Psychology* 21, 51–62.

64 Ornstein, R. (1977). *The Psychology of Consciousness* (2nd ed.). New York: Harcourt, Brace, Jovanovich.

65 Meade, R. D. (1960). Time on their hands. *Personnel Journal* 39, 130–32.
66 Aktaran: Cialdini, R. (1993). *Influence: Science and Practice* (3rd ed.), 197. New York: Harper Collins.
67 Hall, E. T. (1959). *The Silent Language*, 152–53. New York: Doubleday.
68 Friedman, W. (1990). *About Time*: Inventing the Fourth Dimension. Cambridge, Mass.: MIT Press.
69 Cahoon, D., and Edmonds, E. M. (1980). The watched pot still won’t boil: Expectancy as a variable in estimating the passage of time. *Bulletin of the Psychonomic Society* 16, 115–16.
70 Weaver, M. A. (1991, Ekim 7). Brunei. *The New Yorker*, 64.
71 Hoffman, E. (1993). Exit into History: *A Journey through the New Eastern Europe*, 78. New York: Penguin.
72 a.g.e., s. 282.
73 Ueda, K. Sixteen ways to avoid saying “no” in Japan. In Condon, J., and Saito, M. (1974). *Intercultural Encounters with Japan*. Tokyo: The Simul Press.
74 Elektronik Yazışmalar, 29 Nisan - 2 Mayıs ve Eylül 7, 1995.
75 a.g.e.
76 Callus, H. (1959). *China: Confucian and Communist*, 37. New York: Henry Holt.
77 Keyes, R. (1991). Timelock. New York: Harper Collins.
78 Levy, J. (1974). Psychological implications of bilateral asymmetry. In Dimond, S. J., and Beaumont, J. G., *Hemisphere Function of the Human Brain*. New York: John Wiley & Sons.

Roger Sperry ve meslektaşlarının bulguları “bölünmüş-beyin hastaları” olarak adlandırılan kişilerin incelenmesine dayalıdır. Bu kişilerin ya beyinleri hasar görmüştür ya da Corpus Callosum’un zarar görmesiyle sonuçlanan cerrahi müdahaleler geçirmişlerdir. Corpus Callosum, beynin iki hemisferi arasındaki iletişimi sağlayan -ki bu iletişim de “normal” bilinç halinin bir özelliğidir- kalın sinir hattıdır. Araştırmacılara göre, hasarsız bir Corpus Callosum’un eksikliğinde, beynin iki hemisferi bağımsız olarak çalışmaya tetiklenebilmektedir. Sperry ve meslektaşları, bölünmüş beyin hastalarında her hemisfere farklı görevler sunarak her iki hemisferin de birincil sorumluluk aldıkları görevleri sınıflandırmayı başarmışlardır. Buna karşılık normal insanlarda corpus callosum, iki hemisfer arasında sürekli iletişim sağlar, böylece iki parça gerçekte her görevde birlikte çalışır. Diğer bir deyişle, genel anlamda sol ve sağ hemisferin düşünme modlarından bahsetmek faydalıysa da, popüler psikoloji dilindeki sol ve sağ hemisfer düşüncesini sözcük anlamıyla kullanmak -görevin türüne göre sanki beynin bir yanında ışıklar yanmış ve diğeri karanlıkmış gibi- bilimsel açıdan hatalıdır. Bu konuda daha fazla bilgi için Howard Gardner’ın kitabındaki

ilgili bölüme bkz.: “What We Know (and Do Not Know) About the Two Halves of the Brain” *Art, Mind and Brain* (1982).

79 Edwards, B. (1979). *Drawing on the Right Side of the Brain*. Los Angeles: Houghton-Mifflin.

80 Csikszentmihalyi, M. (1990). *Flow: The Psychology of Optimal Experience*. New York: Harper & Row.

81 (Her iki alıntı da) Myers, D. (1992). *The Pursuit of Happiness*, 133. New York: Avon.

82 Csikszentmihalyi, M. (1988). The flow experience and its significance for human psychology. In Csikszentmihalyi, M., and Csikszentmihalyi, I. *Optimal Experience: Psychological Studies of Flow in Consciousness*. Cambridge: Cambridge University Press.

83 Csikszentmihalyi, M., *Flow: The Psychology of Optimal Experience*, 81.

84 Capra, F. (1975). *The Tao of Physics*. Boulder, Colo.: Shambhala.

85 Rucker, R. (1984). *The Fourth Dimension*: A Guided Tour of the Higher Universes. Boston: Houghton Mifflin.

86 “Uçar” anlamına gelen “flies” sözcüğü, aynı zamanda “sinekler” anlamına da gelmektedir. “Time flies” hem “Zaman uçup gider” hem de “zaman sinekleri” anlamına gelir.

87 Özgün hali, “Time flies like an arrow, fruit flies like a banana” şeklindedir. Dilbilim felsefesinde bir metnin birçok okunuşu olabileceğini gösteren bir örnektir.

88 Pinker, S. (1994). *The Language Instinct*, 209. New York: William Morrow; Mark Aultman tarafından ISSTL@PSUVM.PSU.EDU’ya atılan e-postada alıntılanmıştır, 26 Şubat 1996.

III

SAAT ZAMANININ KISA TARİHİ

. . . ve böylece akıp gider. Ve böylece akıp gider. Ve böylece akıp gider gider gider tik tik tak tik tak tik tak ve bir gün zamanın bize artık daha fazla hizmet etmesine izin vermeyiz, biz zamana hizmet ederiz ve bizler geçici kölelere dönüşürüz. Sınırlamaların belirlediği bir hayata bağlı köleler; çünkü eğer programa sıkı sıkıya uymazsak sistem çalışmaz hale gelir…

Tiktakadam: Altı metreden çok daha uzun, genellikle sessiz, işler zamanbilgeliğinde gittiğinde yumuşak mırıltılar çıkaran bir adam. Tiktakadam.

Hiyerarşinin, korkunun üretildiği odacıklarında bile nadiren acı çekmiş, ona Tiktakadam denirdi. Ama kimse onun maskesine böyle seslenemezdi.

Bir insana nefret edilen bir isimle hitap edemezsin; hele ki o kişi maskesinin ardında dakikaları, saatleri, gün ve geceleri, ömrünün yıllarını iptal etme yeteneğine sahipken. Maskesine karşı ona Kronometre Üstat denirdi. Böylesi daha güvenliydi.

Harlan Ellison, *Repent, Harlequin!*

Hayatın ivedi hızının sembolü olarak saatin hareket eden akrep-yelkovanından daha çarpıcı bir örnek yoktur. Sessiz sinema komedyeni Harold Lloyd'un kalabalık cadde üzerindeki binanın sekizinci

katında bulunan saatten yirmi dakika boyunca sarkması ya da Salvador Dali'nin gerçeküstü bir çölde eriyen saatinin imgesi, zamanın büyük bir diktatör olarak silinmez ve kalıcı izlerini göstermektedir.

Edebiyatta da saatlerin çoğunlukla ana sahneyi aldıkları olur, genellikle de aynı haince rollerde belirirler. Muhtemelen şimdiye dek hayatın hızı üzerine yazılmış en ünlü cümle olan, Thoreau'nun "Eğer bir adam adımlarını yol arkadaşlarına uyduramıyorsa, belki de bunun nedeni farklı bir davulcuyu duymasıdır" cümlesi saat tarafından düzenlenen bir topluma yöneliktir. Yıllar geçtikçe, Thoreau'nun edebi haleflerinin çoğu, zalim davulcuları öldürmenin aciliyeti konusunda daha doğrudan ve iğneleyici olmuştur. *Walden*'dan bir yüzyıl kadar sonra, Nathanael West, *A Cool Million*'da çoğu kişi adına konuşur: "Beni yanlış anlamayın, Kızılderililer. Ben Rousseau'vari bir filozof değilim. Saati geri alamayacağınızı biliyorum. Ama yapabileceğiniz bir şey var. O saati durdurabilirsiniz. O saati parçalayabilirsiniz."

Mekanik saatler hayata ilk girişlerinden beri yalnızca faaliyetlerin başlangıç ve bitişlerini işaretlemekte kullanılmamış, aynı zamanda planlanmalarını da belirlemişlerdir. Eylemin süratini ve Thoreau ile West gibi eleştirmenlerin de korktuğu üzere, toplumun da hızını düzenlemişlerdir. Saat zamanı günlük yaşamın ritminde devrim yaratmıştır. Olayların geçişinde uzlaşmaz bir düzenlilik gerektirir. Yöneticiler açısından saatin tekrarlayan, ritmik vuruşu; üretimi güdüleyici şeydir. Öte taraftan, sosyal eleştirmenler için çoğunlukla altında büyük bir zamansal tekdüzelik yatıyormuş gibi görünür. Ancak her iki taraf da saatin düzenliliğinin olayların akışını her zamankinden daha hızlı hale getirdiğini kabul edecektir. Çoğu insan için bu hız onların rahatlık aralığının ötesindedir.

Sanayileşmiş toplumların çoğunda saatle yaşamak bir kesinliktir. Bir sosyoloğun gözlemlerinde olduğu gibi, "Modern toplumda, saatin kaç olduğunu bilmemek sosyal beceriksizlik riskine girmek anlamını taşır."[89]

İnsanlar saat zamanından kaçmaya, hiç değilse ondan uzaklaşmaya uğraşabilir, ancak sonunda tiktakadam üretim ve ilerlemeyi kontrol ederek,

yenilmez olarak karşımıza dikilecektir. Görünüşte kaçınılmaz olan bu kader, fizikçi Alan Lightman'ın İtalya'daki kurgusal bir kasabayı tasvirinde gayet iyi yakalanmıştır:

> Sonra İtalya'nın küçük bir kasabasında, ilk mekanik saat inşa edilmişti. İnsanlar büyülenmişti. Daha sonra ise dehşete düştüler. Burada zamanın geçişini miktar olarak belirleyen, arzunun süresine cetvel ve pergeli dayadı, bir yaşamın tüm anlarını ölçen bir insan icadı vardı karşılarında. Sihirliydi, dayanılmazdı, doğal yasanın dışındaydı. Yine de saat görmezden gelinemiyordu. Ona tapılması gerekiyordu.[90]

Ancak tarihe şöyle bir bakıldığında, saat-zamanı normunun ortaya çıkışının yakınlarda olduğu ortaya çıkmaktadır. İnsan uygarlığının çoğunda, kişi dakik olmak istese bile bunu sağlamak için herhangi bir yöntem mevcut değildi ve hatta kişi bir yere zamanında gitmiş olsa bile bunu kanıtlamak mümkün değildi. Çabukluk ve saatin baskın olduğu bir yaşam hakkındaki çağdaş fikirler, bizden öncekilerin çoğu için anlaşılmaz olurdu. Saatlerin ve saat zamanının bize şimdilerde tanıdık gelen ilah-benzeri durumunu doğuran olayların tarihi, doğanın zamanından saat zamanına doğru evrim hakkında bir vaka çalışmasıdır.

SAATLERİ KISA TARİHİ

> İlk büyük keşif, deneyimin peyzajını oluşturan zamandı. İnsanlık sadece ay, hafta ve yılların, gün ve saatlerin, dakika ve saniyelerin sınırlarını çizerek doğanın döngüsel tekdüzeliğinden kopup özgürleşecekti. Gölgelerin, kumun, suyun ve bizzat zamanın akışı, saatin kesik ve kuvvetli sesine tercüme edilmiş, insanlığın gezegendeki hareketlerinin yararlı bir ölçüsü haline gelmişti. . . .Zamanın toplulukları, beraberinde bilginin ilk topluluklarını, keşfi paylaşma yöntemlerini, bilinmezin karşısındaki ortak sınırı da getirecekti.
>
> Daniel Boorstin, *The Discoverers*

Kadim astronomlar yılların ve bir ölçüde ayların sınırlarını çizebiliyordu. Saatlerin birörnek ölçümüyse modern bir buluştur. Dakika ve saniyelerin belirlenmesi ise çok daha yenidir.[91]

İnsanlığın en büyük buluşlarından biri güneş saati veya gölge saati olmuştur. 5500 yıl önce, insanlar Güneş gökyüzünde alçakta iken dik bir sütunun gölgesinin daha uzun olacağını saptamıştır. Bu düzeneklerin en ilkeli basit bir çubuğun -Yunanca'da bilmek anlamına gelen *gnomon* olarak adlandırılır- günışığı ve gölgelerden yararlanmak için toprağa saplanmasından oluşuyordu. Daha ayrıntılı yapılar -benzerleri Stonehenge'de bulunabilir- insanların zamanı anlamlı birimlerle ölçmesini sağlamıştır. Tarihte ilk kez, insan sadece zamanı işaretlemekle kalmamış, randevulaşmaya da başlamıştır; örneğin, "gölge ikinci kaya üzerinde bir el genişliğinde belirdikten sonra." Sonuçta, gündüz saatlerini ölçmek üzere hassas biçimde derecelendirilmiş çok sayıda düzenek de icat edilmiştir. Örneğin, Eski Mısırlılar, bir ucunda T-biçimli küçük bir yapı bulunan yaklaşık bir metre uzunluğunda yatay bir çubuktan oluşan bir güneş saati geliştirmişti. T, çubuk boyunca bir gölge oluşturuyor, çubuk da zamanın geçişini daha kesin biçimde ölçmek üzere ayarlanabiliyordu. Çubuk T sabahları doğuya bakacak şekilde hazırlanmıştı; öğle vaktiyse tam ters yöne döndürülüyor, böylelikle T günbatımına kadar batıya bakıyordu. III. Thutmose'nin (MÖ 1500 dolayları) zamanına ait bu düzeneklerden bir tanesi günümüze dek korunabilmiştir.

Ancak güneş saatiyle -Yunanlılar bu düzeneğe "gölge avı" adını vermişti- kesinliği yakalamak imkânsızdı. Güneş bir bulutun arkasına girdiğinde ya da akşam vakti battığında ne oluyordu? Bir güneş saatinin üzerinde şöyle yazıyordu: "*Absque sole, absque usu*", yani "Güneş olmadığında kullanılmaz." Bu hatalı ayarlamalar dünyasında, saatler yalnızca en güneşli zamanları ölçebiliyordu ve bu ölçümler bile kaba tahminlerden ibaretti. Ayrıca elbette ki, belli gece "saatlerinde" randevulaşmak oldukça anlamsızdı.

Saatlerin bir sonraki nesli hava veya güneşe bağımlı kalmadan hem gece

hem de gündüzü ölçmeyi amaçlıyordu. Bu devrimci cihazların ilki su saatiydi. İlk güneş saatlerinden sonraki beş yüzyıl içinde mucitler zamanın geçişini bir kabın içinden damlayan su miktarına göre ölçmeye başladılar. Su saatlerinin pek çok biçimi vardı, ancak hepsi de temelde bir delikten geçen suyun miktarını ölçüyordu. Örneğin, Mısır'daki bir versiyonu, içinde işaretli bir ölçek ile alt kısmında bir delik bulunan kaymaktaşından bir kaptan oluşuyordu. Zamanın geçişi, su delikten damladıkça seviyesinin bir işaretten diğerine düşmesiyle ölçülebiliyordu.

Su saatleri bazen epey ayrıntılı olabiliyordu. Daniel Boors Şam'daki Büyük Cami'nin doğu kapısını süsleyen dev bir örneğini anlatır:

> Günün ya da gecenin her "saatinde" ışıl ışıl parlayan pirinç ağırlıklar iki pirinç şahinin ağzından, topların eski pozisyonuna dönmesini sağlayacak şekilde delikli olan pirinç kapların içine düşüyordu. Şahinlerin üzerinde, her biri günün bir "saati" olan açık kapılar vardı ve her kapının tepesinde de yakılmamış halde duran lambalar bulunuyordu. Günün her saatinde, toplar düştüğünde, bir çana vurulur ve tamamlanan saate ait kapı kapanırdı. Sonra gece karanlığında, tüm kapılar otomatik olarak açılırdı. Toplar gecenin her bir "saatini" duyuracak biçimde düştüğünde, o saatin lambası kızıl bir parlaklık vererek yanar, böylelikle en sonunda bütün lambalar şafağa kadar yanmış olurdu.[92]

Bu düzeneğin devam etmesi için on bir kişinin tam zamanlı dikkati gerekiyordu.

Su saatinin uzun, seçkin bir geçmişi vardı. Antik Mısır döneminden yaklaşık 1700'de ortaya çıkan sarkaçlı saate kadar, güneşin görünmediği zamanları ölçmek için en yanlışsız düzenek olmuştu. Kayıtlı tarihin çoğunda, gerçekte güneş saatleri gündüz saatlerini ölçmek için kullanılırken, su saatleri gece saatlerini işaretlemiştir. Eski Roma'da güneş saatleri, su saatlerini ayarlamak ve kalibre etmek için kullanılırdı.

Romalılar zamana büyük önem verirdi, onlar için vakit nakitti. Romalı avukatlar genellikle hakimlerden müşterilerinin davalarını bir başka su saati

zamanında sunma ricasında bulunurlardı. *Aquam dare* yani “su bahşetmek” terimi bir avukata zaman vermek anlamına gelirken, *aquam perdere* yani “su kaybetmek” ise vakit harcamak anlamına gelirdi. Senato’da bir konuşmacı uzun süre kürsüde kaldığında meslektaşları onun suyunun dökülmesi için bağırırlardı.

Ancak su saatlerinin en basit versiyonları bile bir dizi kusurdan mustaripti. Bunun nedenlerinden biri, suyun soğuk iklimlerde değişen viskozitesinin yanlış ölçümler oluşturmasıydı. Bir diğer kronik koruma sorunu da deliğin tıkanmasını ya da genişlemesini önleyebilmekti. Romalılar su saatlerindeki aşınma ve tıkanmayı önlemek üzere en iyi modellerini değerli taşlarla donatmışlardı. Bu yöntem sonraki saatçiler tarafından kullanılacak “mücevher”lerin de habercisiydi.

Su saatinin mantığından faydalanılarak akıcı, yanıcı ya da yanabilen herhangi bir şey kullanan yeni düzenekler icat edilmiştir. Bunların en popülerlerinden bazıları zamanı yanan yağ ve mumlarla ölçmekti. Ve elbette, bir cam saatin içinden akan kumla. Çinliler bir tütsü saati geliştirmişti. Bu ahşap düzenek birbirine bağlı, aynı boyutta bir dizi ufak kutudan oluşuyordu. Her kutuda farklı kokuda tütsüler bulunuyordu. Bir kutunun içindekini ne kadar sürede yaktığını ve kokuların yakıldığı düzeni bilen gözlemciler günün hangi vaktinde olduklarını havadaki kokudan anlardı.

İlk mekanik saatler 14. yüzyıl civarında Avrupa’da görülmüştür. Bu ağırlığa-duyarlı düzenekler zamanın çok küçük birimlerine yönelik değildi ve onları ölçemiyordu. Çoğunlukla su saatlerinden daha doğru değillerdi. İlk saatler çok özel bir amaç için icat edilmişti: Rahiplere ibadet zamanını söylemek için. Bu yeni buluş öncesi rahipler çoğunlukla saatin düzenli olarak çevrilmesi ihtiyacının verdiği rahatsızlıktan mustaripti. Bazı manastırlarda, belli bir keşiş, sabah ibadetinin ya da işlerin vakti gelene kadar kum saatinin akmasını sağlamak üzere bütün gece uyanık kalırdı. İlk saatler, yalnızca belli ibadet saatlerinde çanların çalması için geliştirilmişti. Umumi orta süsleri olan bu ilk saatlerin çoğunun yüzeylerinde akrep-yelkovan ya da işaretli sayılar bile yoktu. Bunlar zamanı göstermekten çok

seslendirmek için tasarlanmıştı. Ortaçağ İngilizcesindeki *clok*[93] kelimesi, Ortaçağ Hollandacası ve Almancasındaki çan kelimesinden türemiştir. İlk mekanik saatler çanları çaldırmadıkça teknik bakımdan saat olarak görülmüyordu. Bu, kadran saatin üzerine yerleştirilmeden ve ilk kadran saatler akrep-yelkovanı kullanmadan birkaç yüzyıl önceydi.

İlk ağırlığa-duyarlı saat -aklınıza bir su saati ya da tütsü saati getirmeyin- tarafından tanımlanan çabukluk; doların değerinin saatler, dakikalar, saniyeler ve hatta saniyenin fraksiyonlarında (geçenlerde elime yerel bir bilgisayarda 1.6832 saniyelik kullanım faturam geçti) değiştiği günümüzün sanayileşmiş toplumunda pek bir şey ifade etmeyecektir. Zamanın tek ölçeğinin üzerinde ufak akrep-yelkovanı olmadığında, şimdiki bildiğimiz anlamda çabukluk tam anlamıyla bir seçenek değildir. Zamanın ufak birimlerini doğru biçimde ölçen saatler geliştirilene kadar “tam zamanında” olma fikri ya da “beş dakika gecikme” için özür dilemek anlamlı olmayacaktır. Bundan önce bir arkadaşa “5.45’te buluşalım” demek, takvim ortada yokken birini 27 Ekim’de davet etmek gibi olurdu.

Zamanı kaydeden donanımlardaki büyük atılım Galileo’nun sarkacın işleyişini keşfi ile 16. yüzyılın sonuna doğru geldi. Galileo, bir sarkacın sallanma genişliği ile salınım süresi arasında fiili bir bağımsızlık olduğunu gördü. Bundan yıllar sonra, 1700 civarında, Christiaan Huygens adında Hollandalı bir matematikçi ilk sarkaçlı saati geliştirdi. Bu ilk saatlerin en iyileri günde on saniyeden az sapıyordu. İnsanlık binlerce yıldır mevsimleri, haftaları ve hatta gece ve gündüz saatlerini ölçme konusunda kayda değer bir ilerleme sağlamıştı. Ancak yalnızca bu noktadan itibaren -yani son üç yüz yılda- sarkaçlı saat sayesinde saatin, dakikaların ve saniyelerin kesinliği ile yaşamak mümkün olmuştur.

İlk mekanik saatlerin saat başlarını göstermesinden hemen sonra, “speed”[94] (orijinal söylenişi “spede”dir) kelimesi İngilizce dilinde görülmeye başlandı. 17. yüzyılın sonlarında, önceleri davranışları konusunda ayrıntıcı olan kişiler için kullanılan “punctual”[95] kelimesi tam olarak randevulaşılan saatte gelen kişiler için kullanılır oldu. Bundan sadece

bir yüzyıl sonra “dakiklik” kelimesi, İngilizcede bugün kullanıldığı şekliyle ortaya çıktı.

Saatler sadece daha fazla kesinliğe doğru evrilmemiş, aynı zamanda kişisel alanımıza da derinden nüfuz etmiştir. Helmut Kahlert ile arkadaşları Richard Mühe ve Gisbert Brunner, *Wristwatches: History of a Century’s Development (Kol Saatleri: Bir Yüzyıllık Gelişimin Tarihi)* adlı kitaplarında muhtemelen kol saatleri ile ilgili en kapsamlı tartışmayı derlemiş, tarih boyunca saatlerin hayatlarımıza yakınlaşmasını gözlemlemişlerdir. Saatler Ortaçağ’ın kamusal saatlerinden ev içindeki saatlere, taşınabilir cep saatlerine, kelimenin tam anlamıyla bedene bağlı saatlere doğru ilerlemiştir. “Kol saati, nabız düzenleyicinin özel kullanımı dışında, en azından şimdilik bu gelişimin son aşamasıdır” denmektedir. “Kol saati, geceleri bile bize derimiz kadar yakındır.”[96] Birçok kişi bu gelişmeye pek de olumlu bakmamaktadır. Daha ziyade, yüzyılın başlarında kol saatini, “zamanımızın el kelepçesi” olarak adlandıran Sigmund von Radecki ile aynı fikri paylaşırlar.

Biçimleri şimdilerde aşina olduğumuz kadran düzenlerinde hazırlanmış ilk kol saatleri (ilk kadranlar yanlamasına olarak adlandırabileceğimiz bir pozisyonda hazırlanıyordu) 1850’ler civarında görülmeye başlandı. Bu tasarım uzunca bir süre genellikle daha sonraları onarılacak bir başarısızlık olarak kabul edildi. Kahlert ve meslektaşları, Almanya’da bir profesörün 1917 yılında yazdıklarının saat işiyle uğraşan çoğu kişinin inancını yansıttığını belirtir: “İnsan, vücudun aşırı sıcaklık değişimlerine maruz kalan en hareketli bölgesinde, bir bilezik üzerinde saatin taşınması gibi ahmakça bir modanın bir an önce ortadan kaybolmasını istiyor.”[97] Düşük bir olasılık: 1986 itibariyle, dünyada kol saati üretiminin yılda yaklaşık üç yüz milyon olduğu tahmin edilmektedir.

Geçen iki yüzyıl boyunca saatlerdeki iyileştirmeler epey süratli oldu. Şimdi bilgisayarların zamanı nanosaniyede (bir saniyenin milyarda biri) ölçtüğü bir dünyada yaşıyoruz. Boulder, Colorado’da bulunan Ulusal Standartlar ve Teknoloji Enstitüsü’nde, kısa süre önce bir milyon yıl

boyunca tek saniye bile ileri ya da geri gitmeyecek bir NIST-7 adında bir atom saatini tanıttı. Mekanizmanın yalnızca üç yüz bin yıl doğru kalması garanti edilen selefi, NIST-6'ya göre önemli ölçüde geliştirildiğine inanılıyordu. (Fizikçilerin yanında bu kesinlik derecesini kim umursar? Ulusal bir gazete bu soruya "Los Angeles Belediyesi, trafik ışıklarını NIST-7 ile senkronize ederek trafik sıkışıklığının önüne geçecek" haberiyle yanıt vermiştir.)[98]

Fizikçi Stephen Hawking'in de belirttiği gibi şimdilerde zamanı uzunluktan daha kesin bir biçimde ölçebiliyoruz. Sonuç olarak, uzunluk en doğru biçimde zaman birimleri ile tanımlanabiliyor. Metre ışığın 0,0000000003335640952 saniyede kat ettiği mesafe ile tanımlanıyor. Ya da hem uzay hem de zamanı tanımlamak için kullanılabilecek, ışığın bir saniyede kat ettiği mesafenin karşılığı olan, ışık-saniye olarak bilinen daha yeni ve daha kullanışlı bir mesafe var.[99]

Günümüz tüketicisi bir tişört maliyetinden daha azına, saniyenin yüzde birine göre kalibre edilmiş bir saat satın alabilmektedir. Sonuç olarak, halka açık yerler, her saat başı saatlerden yükselen ufak *bip* senfonileriyle doludur. İronik biçimde, kitlesel dakiklikteki ilerlemelerimiz çoğunlukla hataları da artırmıştır. Bu işaretler saniyenin yüzde biri hassasiyetle çalışmaya ayarlandığı halde, bip seslerinin her zaman için farklı zamanlarda duyulmasını için ilginç bulmuşumdur. Dersimin vakti geldiğinde, saatlerin varlıklarını genellikle odanın farklı yerlerinden gelen ve birkaç dakika süren ilan edişlerini duyarım. Sonra birkaç dakika geçince, daima cümlemi neredeyse yarıda kesen şaşkın bir bip sesi daha gelir.

Buna karşın, yaşamları dakiklik üzerine kurulu kişiler için günümüzün kesinliği dikkate değer olabilir. Bir keresinde bir radyo röportajında senkronize olamayan saatlerle ilgili gözlemimi aktarmıştım. Programcı ise Ulusal Yayıncılar Birliği'nin toplantısında gözlemlediği kayda değer bir istisnayı anlattı. Kongredeki hemen herkesin saati vardı ve bu saatlerin neredeyse hepsi, her saat başı tam olarak aynı anda çalıyordu. "Odayı dolduran sesler" diye anlatıyordu röportajı yapan, "daha ziyade 'ürkütücü'

idi." Saniyelerin yüz binlerce dolara çevrildiği bir meslekte, zamanı tutmanın kesinliği de mükemmele yaklaşmaktadır.

SAAT ZAMANINA KARŞI İLK ZAMANLARDAKİ KAYITSIZLIK

> Günümüzde, yani zaman çizelgeleri ve programların çağında, Herodot okurken, çağının bu büyük gezgini ve bilgili insanının dünyada "saat" kavramıyla hiç karşılaşmamış ve hatta bunun için doğru kelimeyi bile bulamamış olduğunu öğrenmek neredeyse gülünçtür. Onun zamanında ve hatta çok sonraları bile zaman ölçüsü olarak, başka hiçbir yöntem değil, çoğunlukla insan faaliyetleri kullanılıyordu.
>
> Alexander Szalai

Uygun fiyatlı ve doğru saatlerin geliştirilmesi, ayarlanmış, koordineli bir yaşam ihtimali sunan teknik bir mekanizma sağlamıştır.[100] Peki, insanlar neden bu potansiyeli harekete geçirmeyi seçmiştir? Saat sadece bir olaylar-sonrası işaretleyici olmaktan çıkıp nasıl hayatın akışı üzerinde buyurgan hale gelmiştir? Saatin her şeye kadir bir duruma yükselmesinin iyi anlaşılması teknolojik ilerlemelerin bir tasvirinin ötesine geçer. Saat zamanına geçişe bir dizi ekonomik, sosyal ve psikolojik karmaşık güç ile çok agresif bir pazarlama neden olmuştur.

İlk mekanik saatlerin icadından önce, insanların faaliyetlerini koordine etme düşüncesi neredeyse imkânsızdı. Randevular genellikle şafakta buluşmak üzere verilirdi. Tarihsel olarak önemli olayların -düellolar, savaşlar, toplantılar- gün doğumunda olması tesadüf değildir.

Tarihçi Marc Bloch bu randevulardan birinin hikâyesini anlatır.[101] Mons'ta her zamanki "şafak" saatinde başlayacak bir Ortaçağ düellosu söz konusudur. Ancak yalnızca bir katılımcı çıkagelir. Erken gelen, "hiç"[102] saati (o zamanlar öğlene verilen isim) olduğunu tahmin ettiği vakte kadar, yani diğer katılımcının gelmesi için tanınan dokuz saatlik süre boyunca beklemiştir. Daha sonra rakibinin korkaklığının kaydedilmesini talep eder

ve oradan hızla ayrılır. Tek sorun, hakemlerin epey tartıştıktan sonra vaktin adam orayı terk ettiğinde gerçekten “hiç” vakti olup olmadığında anlaşamamalarıdır. Sonunda bir mahkemenin toplanması gerekir. Olay tartışıldıktan sonra -güneşin konumu, bu konularda bilgili uzmanlar olan rahiplere danışılması ve hararetli tartışmalar- hiç zamanı iddiası onaylanmıştır. Erken gelen kişi resmi olarak galip ve gelmeyen de korkak ilan edilmiştir.

Bu olay, Bloch’un Ortaçağ yaşantısında “zamana karşı büyük bir kayıtsızlık” olarak tanımladığı olaya tipik bir örnektir. Sanayileşme öncesinde, zamanı hesaplama çoğunlukla içinde yaşanılan çevrenin talepleri doğrultusunda yönlendiriliyordu. Doğa ne zaman ekim, ne zaman dikim yapılacağını, ne zamansa hiçbir şey yapmadan oturulacağını söylerdi.

Doğanın zamanıyla yaşama geleneği kayıtlı tarihin başlangıcına dek gider. Örneğin, Eski Mısır takvimi bir tür “nilometre”, Nil Nehri’nin yükseliş ve alçalışını ölçen dikey bir ölçekti. Sanayileşmemiş tarım toplumları bugün bile doğanın saatine bağlıdır. Zambiya’daki Luval kabilesi yılı, çevredeki iklim ve bitki örtüsü değişiklikleri ile işaretlenmiş farklı uzunluklarda on iki heterojen döneme böler. Borneolu Bahanlar yılı, her biri fundalıkların görünmesiyle yeni pirinç yılı kutlamaları arasındaki belli bir tarımsal faaliyeti yansıtan sekiz döneme böler.

Kuzey Yeni Gine’deki Trobriand Adası halkı ekim mevsimlerini işaret eden yıllık takvimlerini, bir solucanın -yumurtlayan deniz halkalı solucanının- ortaya çıkışı ile başlatır. Bu solucan adalar zincirinin güney ucunda, ekim ve kasım aylarının (bizim takvimimize göre) ortasında çıkan dolunayı takiben belirmeye başlar. Güneybatı Etiyopya’daki Mursiler de tarımsal faaliyetlerini yönetmek için bir takvime bağlı kalırlar. Ama Mursiler kilit tarım olaylarının, özellikle de nehirlerin taşmasına neden olan büyük yağmur döneminin başlangıcının yıllık değişkenliğini bilir. Sonuç olarak, Mursiler takvime tartışılacak ve üzerinde konuşulacak bir şey gibi bakarlar. Ayrıntıları da genellikle süreç ilerledikçe oluştururlar.[103]

Günlük saat için çoğu toplum güneşi kusursuz bir belirteç olarak

düşünmüştür. Ay’ın evrelerinden genellikle ayları işaretlemek için yararlanılır. Amerikan yerlileri bir ayı diğerinden ayırt etmek istediklerinde “büyük ağaçların donduğu ay” gibi renkli isimler kullanır.

Ancak bütün bunlar sanayileşme ve bütçeye uygun saatler sahneye çıktığında değişmiştir. İlk saatlerin genel olarak büyük bir coşkuyla karşılandığı muhakkaktır. Saat, insanları bağımlı oldukları güvenilmez zaman ölçülerinden özgürleştirecek bir buluş olarak görülmüştür. Yeni bir zaman kategorisi ortaya çıkmış (“Saat ...’da.”), bu kategoriye geçmek bir statü sembolü olarak yorumlanmıştır. Saatler resim ve şiirlere girmiştir. Bir Ortaçağ Fransız şairi saygısını şu şiirle dile getirmiştir:[104]

Saat, bir düşünürseniz eğer
Çok güzel ve dikkat çekici bir araç,
Ve aynı zamanda zarif ve kullanışlı
Çünkü gece gündüz zamanı söyler bizlere
Mekanizmasının inceliğiyle
Güneş ortalıkta yokken bile.
Öyleyse bu makineye ne fiyat biçilse az,
Çünkü diğer araçlar yapamaz bunu
Ne kadar ustaca ve eksiksiz tasarlansalar da.
Öyleyse, cesur ve bilge bilelim onu,
Her kim icat ettiyse bu cihazı.
Engin bilgisiyle böylesine asil
Ve böylesine değerli bir şey yapmış.

Yine de, bu yeni buluşa çarpılmalarına rağmen, insanlar hayatta kalmak için bağımlı oldukları önemli zaman belirteçlerinin iplerinin hala doğada olduğunun farkındaydı. Saat, randevuların daha kesin bir şekilde planlanabilmesini sağlamış ve egzotik bir süs olarak takdir görmüştü. Ancak çoğu insanın hayatındaki en önemli zamansal olaylar hala tarımla ilgilidir ve doğa onlar için en hassas fonksiyonel belirteçleri sunmaya devam etmiştir. Çoğu, modern ozan Bob Dylan’ın “Rüzgarın hangi yönden

estiğini bilmek için bir meteoroloji uzmanına gerek yok" sözlerine katılacaktır. Dokuzuncu yüzyıla kadar mekanik saatler, doğa tarafından ölçülen zamanın kötü bir imitasyonu olarak görülmüştür.

HAREKETİN STANDARTLAŞMASI

> Saat yalnızca saatlerin izini kaydeden bir araç değil, aynı zamanda insanların eylemlerini senkronize eden bir araçtır. Sanayi çağının kilit makinesi buharlı motor değil, saattir… Miktarı belirlenebilen enerji, standartlaşma, otomatik hareket ve nihayet kendi özel ürünü olan doğru zamanlama ile olan ilişkisinde saat, modern tekniğin önde gelen cihazı olmuştur ve her dönemde de lider konumunda kalmıştır: Diğer makinelerin peşinde olduğu bir mükemmelliği simgeler.
>
> Lewis Mumford

Ama sanki hikâyenin biraz ötesine geçtik.[105] Şimdi saatlerin sunduğu sistematiklik potansiyelinin gerçeklikten hala uzak olduğu zamana, on dokuzuncu yüzyılın ortalarına geri dönelim. Saatler kalite ve miktar olarak hızla artsa da, yaşam büyük oranda doğal olaylar döngüsü etrafında akıp gitmeye devam ediyordu. Saat zamanının kabul edilmesinin önündeki en zorlu engellerden biri de, bir saatten diğerine devam eden zamanı standartlaştırmanın eksikliğiydi. Saatler giderek daha güvenilir ve kullanılabilir hale geliyordu, ancak senkronizasyon eksikliği, kesinlik konusundaki gelişmeleri aslında konu dışı kılıyordu. "İlçeler, iller ve hatta komşu köyler zamanı anlatmak için farklı araçlar kullanıyordu" diye belirtiyor davranışsal bilim yazarı Ralph Keyes. "Bazı ayarlamalarda gece yarısı, temel saat olarak kabul ediliyordu. Diğerlerinde ise öğlen ya da güneşin tepede olduğu vakit ya da günbatımı. Mekanik saatlerin icadından sonra bile, gezginler bir konumdan diğerine geçerken saatlerini tekrar tekrar ayarlamak zorunda kalıyorlardı."[106] Çoğu kez günün hangi saati olduğunu değerlendirmek en az Ortaçağ düelloları günlerinde olduğu kadar kaotikti.

Tarihçi Michael O’Malley, *Keeping Watch: A History of American Time*[107] adlı kitabında 1843’te Pensilvanya, Pottsville’de meydana gelen bir seçim anlaşmazlığını anlatmıştır. Seçim sandıklarının resmi olarak saat 7.00’de kapanması gerekiyordu, ancak birçok tanık, seçim sandıklarına 08.20’ye kadar giren pek çok vatandaş gördüklerini iddia ediyordu. Gerçekten görmüşler miydi acaba? “Bilindiği gibi” diye iddia ediyordu Pottsville’de çıkan *Miner’s Journal*, “bu ilçede kesin ya da belli bir zaman standardımız yok.” Editöre göre Pottsville’deki kol saati ve saatlerin üzerindeki zamanın genellikle “bir saat kadar saptığı” bilinen bir gerçekti. Bir seçim müfettişi, üç gün önce Philadelphia’da ayarlanmış bir kronometreyi kullanarak, seçim sandıklarının gerçekte 7.00’de kapatıldığını ilan etmişti. Ama Pottsville zamanı Philadelphia zamanı değildi ve kaybeden taraf seçim sonuçlarını geçersiz kılmak için bir kampanya başlattı. O’Malley şöyle aktarıyor:

> Sonraki celseler şehirde kullanılan çoklu zaman kaynaklarını ve bunun neden olduğu karmaşayı –ve politik fırsatları- ortaya çıkarmıştı. Çeşitli yerel tanıklar zaman kaynağı olarak “Heywood ve Snyder Döküm Çanı”na riayet ediyorlardı. Çanın ünü onu ortak bir başvuru noktası haline getiriyordu, ancak en azından bir yerel sakin saatini düzenli olarak “çandan on beş dakika erkene” ayarladığını itiraf ediyordu, çünkü “çanın çok hızlı olduğu izlenimine” kapılmıştı.[108]

Kol saati olmayan bir seçmen şöyle ifade veriyordu, “Geisse’ye (yerel bir kuyumcu) gittim ve onun saati sekizi yirmi dakika geçiyordu.” “Henry Geisse’nin saati” diye ekliyordu, “her zaman (döküm) çandan on ya da on beş dakika geridir.” Bir saatçi de aynı fikirdeydi: Heywood ve Snyder’in çanı, dükkânını düzenlemek için kullandığı güneş saatinden “bir saatin çeyreği kadar daha ileri”ydi. Yerel oteldeki barmen, otelin “en iyi ayarlanmış saati”ni temel alarak bir başka saat (9.00 civarı) bildirirken, Nathaniel Mills “Benim saatime göre seçim yediyi çeyrek geçe kapandı” diye ısrar ediyordu.

Peki, hangisi doğru zamandı? Üzerinde mutabık olunan bir standart olmadan bunu söylemek imkânsızdı.

Aslında 19. yüzyılda, dünya hala tutarsız takvimler ve zaman dilimleri ile kaplıydı. O'Malley'e göre, 1860'ların sonunda yalnızca Amerika Birleşik Devletleri'nde bile yaklaşık yetmiş farklı zaman dilimi vardı. Sanayi Devrimi tüm bunları değiştirdi. Yeni teknolojiler, faaliyetlerin daha önceleri hayal edilmeyen bir düzenleme ve tutarlılığını gerektiriyordu. Saat ana sahneye yerleşti. 1880 yılında, zaman dilimlerinin sayısı yaklaşık elliye düşmüştü ve bilim insanları zamansal standartların tamamen koordine edilebilmesi için yapılacak uygulamayı tartışıyorlardı.

Baskının çoğu, büyük hüsrana uğramış olan iki kaynaktan geliyordu: Demiryolu şirketleri ve hava tahmincileri. Demiryolu taşımacılığı ağı için tutarlı zaman standartlarının eksikliği, mantıklı ve verimli zaman çizelgeleri oluşturma konusunda bir kabus yaratmıştı. Genellikle birbirinden birkaç kilometre uzakta bulunan istasyonlar saatlerini farklı standartlara göre ayarlıyor, bu nedenle trenler -en azından her duraktaki saatlere göre- zaman içinde geri ya da hızla ileri doğru hareket ediyordu. Demiryolu istasyonlarında sıklıkla biri demiryolu saatini, öbürü de diğer yerel saati gösteren iki farklı saat bulunurdu. Örneğin, 1870'ler boyunca Buffalo, New York'taki istasyonda üç farklı saat yer alıyordu: Biri Buffalo şehrinin saati, diğerleri de istasyondan geçen iki demiryolu hattı içindi.

Hava tahmincileri paralel bir sorunla karşı karşıyaydı. "Bir hava tahmininin nasıl yorumlanacağını bilmek zordu" diye anlatıyor O'Malley, "Wisconsin'de bir istasyon 'Burada saat on iki ve yağmur yağıyor' derse, raporu okuyanların bunun güneş saatiyle mi, Milwaukee saatiyle mi, yoksa bambaşka bir standarda göre mi on iki olduğunu bilmeleri gerekiyordu. Hava Durumu Bürosu ve uluslararası jeofizik cemiyeti ısrarla standardizasyon istiyordu."[109]

Bu senkronizasyon isteklerinin ardındaki itici gücün büyük bir kısmı sanayileşmenin taleplerinin bir sonucuydu. Ama durum bununla sınırlı değil: "Zaman"ın bir ürün olarak pazarlanma potansiyelini fark eden birkaç

girişimci de vardı. Bu kişilerden ikisi, Samuel Langley ve Leonard Waldo, standardizasyon hareketinde özellikle önemli roller oynadı.

Sonradan Smithsonian Enstitüsü Sekreteri olan Samuel P. Langley, zaman koordinasyonu için artan talepten kazanç sağlayan ilk kişiydi. 1867 yılında, Langley, Allegheny, Pennsylvania'daki can çekişen bir gözlemevinin yöneticiliğini devraldı ve buranın zaman kaydetme yeteneklerini hızla geliştirdi. Daha sonra Western Union'ı, gözlemevini şehre bağlamak konusunda ikna etti. Kısa bir süre sonra da zamanı, gözlemsel zaman sinyalleri biçiminde, Pittsburgh'daki sanayilere telgraf havalesi yoluyla kelimenin tam anlamıyla satmaya başladı.

Örneğin, Pennsylvania Demiryolu, Allegheny Rasathanesi'nin zamanını 1871 yılında kendi resmi standartları olarak ilan etti ve Langley sinyallerini almak için yılda bin dolarlık bir anlaşma yaptı. Langley de, birbirini tutmayan çok sayıda yerel saat yerine tek bir standart saate sahip olmanın avantajları hakkında bir dizi makale yazarak standardizasyon konusunda kendi propagandasını yapmak için çaba sarf etti. Yerel saati, tıpkı "merkezileşmenin ilerlemesi ve ticaret ve seyahat takası"nın demode kıldığı yerel ağırlık ve ölçüler ya da yerel sikkeler gibi "uydurma" ve "eskinin bir yadigârı" olarak adlandırıyordu. Langley, zamanı meta haline getirmiştir. Bu ise vaktin nakit olduğu fikri üzerine yeni bir bakış açısıydı.

Birkaç yıl sonra, Harvard'da ve daha sonra Yale'de benzer bir zaman hizmetinin yöneticisi olan Leonard Waldo bir adım daha ileri gitti. Waldo zamanın bilim insanlarının kontrolü altında olması gerektiğini savunarak konunun ahlaki boyutunu daha da yüceltti. "Doğru zamanın oluşturulması" diyordu, "doğası gereği eğitimseldir, çünkü yaşamak için gerekli günlük işleri yapmada kitlelere belli bir kesinlik telkin ederek, belki de daha sağlam bir ahlaka katkıda bulunur." Fabrika işçilerinin ihtiyaçları hakkında demiryolu yetkililerine verilen bir raporda, Waldo şunu iddia ediyordu, "bu insanlara kesinlik ve dakiklik alışkanlığı kazandıracak, istihdam süresi için verilen ücretler söz konusu olduğu müddetçe hem işvereni hem de işçiyi aynı katı tarafsızlıkla etkileyecek bir hizmet, devlet için büyük bir fayda

sağlayacaktır.”[110] Hâlihazırda organize olamayan işçileri düzenleyici bir otorite olarak standart zamanı koymak, Waldo’ya göre yetkililerin zorunlu olduğu bir durumdu.

Waldo’nun gerekçeleri sadece başkalarının iyiliği için olmayabilir. Öncelikle Yale Zaman Gözlemevi’ndeki müdürlüğü için maaş alıyordu. Sonra 1880 yılında, Yale Winchester Rasathanesi’nde, saatleri puanlayarak ve test ederek standart bir zaman düşüncesini yaymak üzere tasarlanan Horoloji Bürosu’nu kurmuştu. Kurumsal müşteriler, muayene için saatlerini oraya göndermeye teşvik ediliyor, bunun için de hatırı sayılır bir ücret ödüyorlardı. Nihayet 1882 yılında Standart Zaman Şirketi’ni kurdu. Bu, ev ve işyerlerine yine ücret karşılığında telgrafla doğru zaman sinyalleri gönderen bir anonim şirketiydi.

1883 yılında, büyük ölçüde Langley ve Waldo kampanyalarının bir sonucu olarak, demiryolları bugün ABD’de kullanılan dört zaman dilimini oluşturmuştur. 1918 yılında federal hükümet dört saat dilimini yasallaştırarak ABD’deki zaman standardizasyonunu tamamlamıştır.

SAAT ZAMANININ ÜSTÜNLÜKLERİNİ PAZARLAMAK

Langley, Waldo ve rakiplerinin sunduğu zaman hizmetleri “ana” saatleri, arada mesafe bulunan “tabi” ya da “kontrol edilen” saatlere bağlayan senkronize edilmiş sistemler sunmuştur. Yeni sistem yayıldıkça yerel saatlerin sayısı da artmıştı. Ana saatin zamanına bağlanabilecek saatlerin getirileri önce büyük kuruluşlara, sonra da daha ufaklara yayılmıştı. Kısa bir süre sonra ise, saatler halka kitlesel olarak pazarlanmaya başladı. Langley ve Waldo “zamanı” satarken, saat şirketleri de saatleri aktif biçimde pazarlayarak kendi işlerini büyütüyorlardı.

Waldo’nun önderliğini devralan, saat şirketlerinin başlıca pazarlama stratejileri bizzat saat zamanının sağlamlığını -doğasındaki üstünlüğünü- desteklemek oldu. Reklam kampanyaları dakikliğin ahlaki erdemlerini pazarladı. Örneğin, Electric Signal Saat Şirketi’nin 1891 tarihli kataloğu, belli aralıklarla zil çalmak üzere kurulan (şimdilerde okullarda yaygın

olarak kullanılan saate-bağlı ziller gibi) programlı saatlerin reklamını yapıyordu: “Eğer başarılı olmak isteyen kişinin diğer bütün erdemlerden daha fazla geliştirmesi gereken bir erdem varsa o da dakikliktir; kaçınması gereken bir hata varsa o da geç kalmaktır.” Katalogdaki iddiaya göre şirketin –çarpıcı biçimde Autocrat adı verilen- en iyi modeli “askeri bir kesinliğe sahiptir ve pratikliği, çabukluğu ve kesinliği öğretir. Bu sistemi kullanan bir okul, ofis ya da fabrikada ne unutkan bir görevlinin ne de birilerinin saatinin kaprisini çekmeye gerek kalır, çünkü ofis saati artık kurum için standart zamanı göstermektedir.” Broşürdeki açıklamaya göre Autocrat yalnızca zamanı standartlaştırmakla kalmıyor, şeflere disiplinlerini kendi görüş alanlarının ötesine doğru genişletmek için bir araç da sunuyordu. “Başıboş ve geç kalmayı adet edinmiş kişileri kökten değiştirir” diye belirtiyordu, “çünkü bu sinyallerden kaçış yoktur. Sinyaller, ofisindeki standart saat aracılığıyla konuşan yöneticinin sesidir.”[111]

Rakip Blodgett Saat Şirketi de benzer bir satış yaklaşımı benimsedi: 1896 yılındaki broşürlerini “Düzen, dakiklik ve sistemli olma; gençlerin zihnine işlenmesi gereken temel prensiplerdir” iddiasıyla bastı. “Bu prensiplerin bir okulda örneklenebilmesinin hiçbir yolu bu saat kadar etkili değildir.” Broşür iddialarını Massachusetts’teki bir lisenin müdüründen gelen bir referans mektubunu yayınlayarak noktalıyordu. Müdür şunları söylüyordu: “Okuldaki hiçbir asistan çabukluk ve sadakat konularında Blodgett saatinin önüne geçemiyor… Okulu için değerli (aynı zamanda öncelikli de demeliyim) bir asistan arayan bütün okul müdürlerine tereddütsüz öneririm.”[112]

1880’lerde Willard Bundy adında New Yorklu bir kuyumcu ile Alexander Dey adlı İskoç bir doktor ve matematikçi birbirlerinden bağımsız olarak, işçilerin kesin biçimde işe giriş ve çıkış yapmasını -diğer bir deyişle saat basmasını- sağlayacak zaman kaydetme sistemleri geliştirmişlerdi. 1907 yılı itibarıyla, neredeyse bütün öncü zaman kartı basma sistemleri International Time Recording Company olarak bilinen, sonraları IBM olan şirket tarafından satın alınmıştır. O’Malley onların da ürünlerini dakikliğin

erdemine başvurarak pazarladığını anlatır. International Time Recording Company'nin 1914 broşürü, "saatlerin para tasarrufu yapacağını, disiplin uygulayacağını ve verimli zamana katkı sağlayacağını" iddia eder. Aynı zamanda "kaydedilen zaman, zamanın değerini bireylerin kafasına sokarak dakikliği teşvik eder." Bu cihazların fabrikanın karakterini geliştirdiği öne sürülür. "Bir tesisin disiplini için" diye devam eder bir başka broşür, "ya da o tesisin pürüzsüz ve kârlı çalışması için; düzensiz görünüşlü, işe geç gelip fırsat buldukça kaytaran bir insan grubundan daha felaket bir şey yoktur." Yeni zaman kaydediciler "bu istenmeyenlerin ayıklanmasına" yardım sözü veriyordu.[113]

İnsanları "gözetlemek" çift anlamlı popüler bir deyim haline geldi.[114]

Saatçiler bu terimin en büyük destekçileriydi. Örneğin, Waterbury Saat Şirketi için hazırlanan 1887 tarihli bir kitapçığın kapağında şöyle yazıyordu: "İşçi Dikkat: Bu zamanlarda herkesi gözetlemek bir gereklilik haline geldi. Bunun nasıl yapılacağı üzerine eksiksiz talimatlar için bu kitabı okuyun." Kitapçığın son sayfası, eli bir adamın omzunda duran bir polisi gösteriyordu. İkincisi şöyle diyordu: "Beni gözetlemenize gerek yok Polis Bey, çünkü dünyanın en iyi saatine sahibim - WATERBURY."[115]

Yeni sanayi toplumunun ahlak bekçileri saat zamanının erdemlerine ikna olmuşlardı ve kendi seslerini onun tanıtımı için kullanmaya her zamankinden daha fazla gönüllülerdi. Geç kalan kişi sosyal açıdan aşağıda ve bazı durumlarda ahlaki olarak yetersiz kabul ediliyordu.

Dakik davranışın aciliyeti okul kitaplarında, özellikle baskıcı propagandalarla servis edilmiştir. Örneğin, 1881'de, *McGuffey's Readers*'ın bir beşinci sınıf dersi şu senaryo ile başlıyordu: "Bir tren demiryolu üzerinde neredeyse yıldırım hızıyla ilerliyordu. Kondüktör geç kalmıştı ama virajı güvenli biçimde geçmeyi umuyordu… Bir anda çarpışma meydana geldi: Bir çığlık, bir şok ve elli kadar ruh sonsuzluğa kavuştu. Tüm bunlar, bir mühendis geç kaldığı içindi." Ders, temsilcisi ödeme yapmakta geciktiği için başarısız olan bir firmayı ve bağışlandığı haberini taşıyan ulak beş dakika kadar geciktiği için idam edilen masum bir adamı anlatarak devam

ediyordu. Büyük finalde, dersin iddiasına göre “Napolyon, St. Helena’da bir mahkum olarak ölmüştü, çünkü generallerinden biri geç kalmıştı.” (Keşke Napolyon’un generalinde birkaç tane *McGuffey’s Reader* olabilseydi, diyor Michael O’Malley.) Ders şöyle sona eriyordu: “Bu hayatta da sürekli böyledir. En iyi planlar, en önemli işler, insanların serveti, onuru, mutluluğu, hatta hayatın kendisi her gün feda edilir; çünkü birileri geç kalmıştır.”[116]

Dakiklik özelliği başarı ve kazançla özdeşleştirilir hale geldi. Saat zamanıyla yaşamak, gelişmekte olan yeni bir sınıfın karakteristik özelliklerinden biri olmuştu. Bir saat sahibi olmak kardeşliğe girişi simgelemeye başlamıştı. Tarihçi John Cawelti, Horatio Alger’in hikâyelerinde kahramanın orta sınıfa ait olduğunu gösteren iki hayati olaydan ilkinin iyi bir takım elbiseye sahip olması, ikincisinin de iyi bir saat satın alması olduğuna dikkat çeker. “Yeni saat” diye açıklar Cawelti, “daha yüksek bir pozisyona ulaşmasını imler ve dakikliğiyle zamana duyduğu saygının bir işaretidir.”[117] Saatler öylesine değerli statü sembolleri haline gelmiştir ki, daha yoksul bazı Amerikalılar “saat kulüpleri” oluşturmuştur. Bunlar aslında yeni bir saat satın alınması için her katılımcının haftalık ücret ödediği saat piyangolarıydı. Haftanın sonunda ödülü eve kimin götüreceğini belirlemek için çöp çekerlerdi.

Kişinin saatinin bakımını uygun şekilde yapması bile bir karakter işareti olarak görülüyordu. Yükselişte olan genç bir adam, “gerçek saat kurucu” deyimiyle anılıyordu. Saat kimliği kuruyor ve kişinin sosyal statüsünü ilan ediyordu.

FREDERICK TAYLOR’UN VERİMLİLİK MÜHENDİSLİĞİ

Saat zamanına duyulan tutku Frederick Taylor ve onun “verimlilik mühendisliği” sistemi ile doruk noktasına ulaşmıştı. “Bilimsel yönetim”in babası olarak bilinen Taylor, saati fabrika yönetiminin yeni Kutsal Kase’sine ulaşmak için yapılacak bir haçlı seferinin içine dahil etti: Mutlak verimlilik. Bilimsel yönetim hareketinin ilginç bir buluşu, Taylor’un ilk

müritlerinden Frank B. Gilbreth'in parlak fikri olan "eylem ve zaman çalışmaları"dır. Bu teknik, bir şirketin işlerini bileşenlerine ayırmak ve her bir bedensel hareket için standart bir süre belirlemek gibi ikili bir amacı gerçekleştirmek üzere, bir işçinin her hareketini filme almayı içeriyordu. Saliselerine kadar hesaplanan bu optimal süreler neredeyse her görev için oluşturulmuştu. Bu süreçte, Jeremy Rifkin'in de anlattığı üzere:

> Makine terminolojisi kullanılarak çeşitli hareketlere standart isimler atanıyordu. Örneğin, "temas kavrama" bir nesneyi parmak uçlarıyla tutup kaldırmaya deniyordu. "Yumruk kavrama"da başparmaklar diğer parmakları destekliyordu. "Sargı kavrama", kişinin elini bir nesnenin etrafına sarması anlamına geliyordu… Görev bir kalemi kaldırmayı gerektiriyorsa, aşağıdaki biçimde tarif edilecekti: boş nakil, yumruk kavrama ve yüklü nakil.[118]

Optimum standartlar oluşturulduktan sonra her çalışanın her hareketinin süreleri tutuluyordu. Fabrika sahipleri daha sonra "lüzumsuz" -konuşma, esneme, başını kaşıma ya da herhangi bir "fazladan" davranış gibi- hareketleri, eldeki üretime doğrudan etki eden hareketlerden ayıracaktı. Bu ölçümlerin kesinliği en sonunda dakikanın on binde biri oranında kusursuzlaştırılmıştı. Taylor bu bilimsel mühendislik yönteminin, bütünsel bir nesnellikle uygulandığında, her meslek için mükemmel akışkanlıkta bir "standart zaman" yaratacağına inanıyordu.

Taylor'un tekniği daha sonra fabrikanın tamamına uygulanmıştır. Her işin minimal standartlarını oluşturduktan sonra, süreçteki her bir aşama merkez ofiste bulunan ana saatin düzenlemesi altında ardışık adımlarla birbirine bağlanıyordu. İşçiler bir işe başlayıp onu tamamladığında, kartları ikincil bir "yardımcı" saat tarafından zımbalanıyordu. Bu kartlar, kullanılan sürenin resmi standartla karşılaştırıldığı merkezi planlama ofisindeki bir "zaman memuru"na gidiyordu.

Zaman ve hareket çalışmaları neredeyse her çalışma ortamında uygulanmıştır. En küçük görevlerde bile standartlaştırılmış zaman hedeflenmiştir. Örneğin, Amerikan Sistemler ve Prosedürler Derneği'nden

bir zaman çizelgesi aşağıdakilere benzer faaliyetler için hedeflenen zamanlar önermektedir: dosya çekmecesini açma ve kapama, seçim yok = .04 saniye; orta çekmeceyi açma = .026 saniye; orta çekmeceyi kapama = .027 saniye; yan çekmeceyi kapama = .015 saniye; sandalyeden kalkma = .033 saniye; sandalyeye oturma = .033 saniye; döner sandalyeye gitme = .009 saniye; sandalyeyi bitişik masa veya dosyaya götürme (en fazla dört metre) = .050 saniye.[119]

Taylorizm, verimliliğin değerini ve saat zamanının önemini yeni boyutlara taşımıştır. Ekonomist Harry Braverman, Taylor ve öğrencilerinin çalışmalarının "Federalist Yazılardan bu yana Amerika'nın Batı düşüncesine yaptığı en uzun soluklu katkı"[120] olduğunu iddia etmiştir. Rifkin'e göre "Yeni kadın ve erkek nesneleştirilmeli, nicelleştirilmeli ve saat mekanizması ile mekaniğe ait dilde yeniden tanımlanmalıdır... Her şeyden önce de, yaşamları ve zamanları saatin düzenine, planlamanın önkoşullarına ve verimliliğin buyruklarına uymalıdır."[121] Zaman geçtikte bizzat kronometre Taylorculuğun simgesi haline gelmiştir. Bu da er ya da geç Tiktakadam'ın düşmanlarını harekete geçirecektir.

YENİ ZAMANLA MÜCADELE ETMEK

Tanrılar kahretsin saatlerin ayrımının
İlk kez farkına varan adamı –kahretsin
Burada güneş saatini kuranı da
Günlerimi sefilce biçip doğradı
Küçücük parçalara! Ben çocukken
Karnımdı benim güneş saatim-daha güvenilir,
Daha doğru ve daha kesindi hepsinden.
Bu kadran bana söylerdi uygun zamanı
Akşam yemeği için, yemem gerektiğinde,
Ama bugünlerde yemem gerekse bile,
Başlayamıyorum güneş yok olana dek.
Şehir bu kahrolası kadranlarla dolu…

(Romalı yazar Plautus tarafından
yaklaşık iki bin yıl önce yazılmıştır)

20. yüzyıla gelindiğinde, saat zamanı özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde toplum yaşamının sıkı bir düzenleyicisi haline gelmiştir. Yine de saat zamanı herkes tarafından kucaklanmamıştır. Birçok kişi zamansal standartlaştırmanın hikmetini anlamış ve sonuçlarından korkmuştur. Bunun zamanı algılamanın yeni bir biçimini oluşturduğunu ve en önemlisi de sosyal düzen için yeni öncelikler anlamına geleceğini sezmişlerdir. Yapılan eleştirilerden bazıları standartlaştırma eylemini hedeflerken, diğerleri saatin daha genel zulüm ve sertliklerine odaklanmaktaydı.

Standartlaştırma eylemi özellikle güçlü itirazlarla karşılandı. Standardizasyon hareketinin 19. yüzyılın ortalarındaki başlangıcından itibaren, saatin yeni otoritesini onaylamaya isteksiz aleyhtarların yarattığı kargaşa söz konusuydu. Örneğin, New York *Herald* 1883 yılında standart zamanın "kamusal alanların ötesine geçip, insanların bir parçası olarak özel hayatlarına girdiği" gözleminde bulunuyordu. *Washington Post* standardizasyonun "Jül Sezar ve daha sonra Papa XIII. Gregory tarafından yapılan takvim reformundan ikinci sırada geldiğini"[122] belirtiyordu. 1883 ve 1918 arasında, yeni zamanın özel sektör tarafından kabul edildiği fakat federal yasalar tarafından tanınmadığı dönemde, yerel gazetelerden feryatlar yükseliyordu. Demiryollarının planına dair haberin yayılması üzerine "Öğlenimize sahip çıkalım" diye talep ediyordu prestijli *Boston Evening Transcript*. *Louisville Courier Journal* ise standardizasyonu "hunhar bir dolandırıcılık", "düpedüz yalan" ve "dalavere" olarak adlandırıyordu. Michael O'Malley bu gazetenin editörüne gelen bir mektubu aktarıyor:

> "Söyler misiniz bana" diyordu mektupta, "bir kimsenin insanların rızası olmadan bir şehrin zamanını değiştirme yetkisi ya da hakkı var mıdır ve Louisville bundan ne fayda sağlar?" Editörler ise böyle bir yetkinin olmadığını söylüyor ve bunu şöyle değerlendiriyordu:

> “Merkezileşme yolunda örtülü bir adım… Aziz devletin haklarının sırtına saplanan karanlık bir hançer.” “Bütün saatlerimizi ve kol saatlerimizi aynı anda işler hale getirdikten sonra ise” diye soruyordu editörler telaş içinde, “tüm o eyaletleri il ve ilçeler olarak birleştirecek daha ileri bir hareket gelmeyecek mi sanıyorsunuz?”[123]

En güçlü itirazların bazıları Ohio eyaletinden gelmişti. Yerel saati yirmi iki dakika geri alınan *Cincinnati Ticaret Gazetesi*’nde, şunlar yazılmıştı: “Pittsburgh’dan geçen hayali bir çizgi ile uyumlu olmak adına gerçeklerin yaklaşık yarım saat dışına çıkmamızı söyleyen bu teklif en basit tanımıyla saçmadır… Bırakın da Cincinnati halkı Güneş, Ay ve yıldızlar tarafından yazılan gerçeklere bağlı kalsın.” *Ticaret Gazetesi* demiryolunun ihtiyaçlarını karşılamayı “büyük bir aptallık” olarak nitelendirdi ve “Bu Cincinnati Saati ve demiryolu saatinden yirmi iki dakika daha ileri” başlıklı tarifeleri basmayı 1890’a kadar sürdürdü.[124]

Standardizasyona yönelik itirazların ötesinde, saatin günlük hayattaki otoritesi gibi daha geniş bir mesele de vardı. Bu alandaki saldırılar standartlaştırmaya yönelik olanlardan bile daha yoğun ve keskindi. Saat zamanına yapılan saldırıların çoğunlukla modern yaşamın temel değerlerine yönelik olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır.

İtirazlar birçok kategoriye ayrılıyor. Bazıları, örneğin, Taylorizme ve onun insanlara mekanik yaklaşımına yönelikti. 1912’de Taylorizme yönelik Kongre duruşmalarında bir makinist şöyle diyordu: Ben onların [bir işin] ne kadar sürdüğüne dair bulgularına itiraz etmiyorum; itirazım sanki bir yarış atı ya da otomobilmişim gibi ellerinde kronometreyle başımda durmalarına.”[125]

Saat zamanının kontrol edici yönleri üzerine odaklanan bir başka protesto türü de vardı: Gulliver görüşü. Bu eleştirmenler sıklıkla varlığına yapay bir ürünün dikte etmesine izin veren bir toplumun akıl sağlığını sorguluyordu. Doğal zamanın yok edilmesi üzerine en anlamlı saldırılar edebiyat alanından geliyordu. Örneğin, Kurt Vonnegut, *Slaughterhouse Five* (*Mezbaha No. 5*) kitabında şöyle yazar:

Zaman geçmek bilmiyordu. Biri saatlerle oynuyordu, üstelik yalnızca elektrikli saatlerle değil, kurmalı olanlarla da. Saatimin ikinci ibresi bir kez kıpırdadığında bir yıl geçecekti ve sonra yine kıpırdayacaktı. Benim bu konuda yapabileceğim hiçbir şey yoktu. Bir Dünyalı olarak, saatlerin ve takvimlerin her söylediğine inanmak zorundaydım.

Peter Beagle ise *Last Unicorn*'da (*Son Tek Boynuzlu At*) şöyle der:

Hayattayken -tıpkı sizler gibi- zamanın da kendi varlığım kadar gerçek, somut ve muhtemelen bundan daha fazlası olduğuna inanmıştım. Sanki bunu görebiliyormuş gibi "saat bir" ve sanki onu bir haritada bulup gösterebilecekmişim gibi "Pazartesi" diyebiliyordum… Herkes gibi saniye ve dakikalar, hafta sonları ve yeni yılın ilk günleri üzerine inşa edilmiş bir evde yaşıyordum ve ölene kadar da buradan dışarı asla çıkmamıştım, çünkü başka kapı yoktu. Şimdiyse duvarların içinden geçip gidebileceğimi biliyorum.

Öfkenin bir diğer hedefi ise doğal zamanın yitirilmesiydi. Standart zamanın icadından hemen sonra 1884'te yazan Editör Charles Dudley Warner, saatle yaşanan zamanın katılığına ve değişmezliğine itiraz ediyordu: "Zamanın sabit periyotlara bölünmesi bireysel özgürlüğün istilasıdır, mizaç ve duygularda farklılıkların oluşmasına izin vermez."[126]

Norman Mailer tüm yaşamın planlı ve programlı olduğu, olayların saatin gereklerine uymaya zorlandığı bir yerdeki zamanın inorganik monotonluğunu eleştirir. 1964 yılında yayınlanan *Amerikan Rüyası* romanında inorganik zamanı cehennem ile eş tutmuştur. Amerikan iktidar yapısında ünlü bir kişinin çatı katını ziyaret eden karakterlerinden birinin karşısına "bir cehennem vizyonu" çıkar:

> (...) üzerinde yüzlerin bulunduğu alçak kabartmaları olan, yaklaşık iki buçuk metre yüksekliğinde bir 19. yüzyıl saati: Franklin, Jackson, Lincoln, Grant, Harrison ve Victoria'nın yüzleri. Yıl 1888. Saatin etrafındaki bir halkada bir lale yatağı bulunuyor, öylesine plastik duruyorlar ki dokunmak için eğiliyor ve gerçek olduklarını keşfediyorum.

Jeremy Rifkin gibi bazı eleştirmenler, bilgisayar çağının doğal zamanın tabutuna son çivileri de çaktığına inanmaktadır: “Bilgisayar dünyasındaki olaylar asla algılayamayacağımız bir zaman alanında var olmaktadır. Yeni “bilgi-zamanı”, zamanın nihai soyutlanışını, insan varoluşu ve doğanın ritimlerinden bütünüyle kopuşunu temsil ediyor.”[127]

Ancak en saat-güdümlü kültürlerde bile, doğa zamanı belli durumlarda o nostaljik başını kaldırıp bakmaktadır. Saat-zamanı-insanları, doğanın güçleri tarafından kuşatıldıklarında genellikle daha ilkel zaman ölçme işlemlerine geri dönerler. Yakın zamanda vefat eden yazar Alex Haley bir keresinde, küçük yük gemileriyle denizde dolaşmayı sevme nedenlerinden birinin bu gezinin onun zaman duygusunda yaptığı değişiklik olduğunu anlatmıştır:

“Birkaç günlüğüne denize açıldığınızda zaman anlamsız hale gelir” diye yazar Haley. “‘Bugün günlerden ne?’ sık sorulan bir soru olur ve günler havayla denizin özelliklerine göre ya da ‘o dev, yeşil kaplumbağa sürüsünü gördüğümüz günden sonraki gün’ gibi bazı özel olaylarla tanımlanır hale gelir.”[128] Haley aynı zamanda en iyi yazılarını doğa zamanının kucağındayken çıkardığına inanmaktadır.

Doğal afetlerde de çoğunlukla benzer bir zaman hesaplama “regresyonu” yaşanır. 1993 yazında Orta-Batı ABD’deki yıkıcı seller sırasında, *New York Times* bir Missouri sakinine yaşadığı en zor geceyi sordu. Gazetenin bildirdiğine göre bu adam “nehrin onu ve karısını yirmi yedi yıldır yaşadıkları evden çıkmaya zorladığı gece hakkında her şeyi hatırlıyordu” - tek bir şey dışında: “Size bunun hangi gün olduğunu söyleyemem… Bütün söyleyebileceğim biz ayrılırken nehrin seviyesinin sekiz metre civarında olduğudur. Makalenin başlığı şuydu; “Onlar Zamanı Metre ile Ölçüyor.”[129]

ZAMAN SAVAŞLARI

Düşman kendi hızını dayatarak zamanın efendisi oldu ve
zamanın kendisi de bizim düşmanımız.

Elie Wiesel, *All Rivers Run to the Sea*

Jeremy Rifkin, *Homo sapiens* türünü "zaman bağımlı" yegâne hayvan olarak nitelendirmiştir. "Benliğimize ve dünyaya yönelik tüm algılarımıza, zamanı düşünme, ifade etme, kullanma ve uygulama biçimlerimiz aracılık eder"[130] diye açıklar Rifkin. Çok da şaşırtıcı olmayan bir biçimde, insanlar zaman anlayışlarına yönelik müdahalelere çok güçlü tepki verirler. Standartlaştırmaya ve saat zamanına karşı çıkanlar eleştirilerini bir ölüm kalım meselesi olarak ortaya koyarlar. Zaman konusundaki inançlar varlıklarını çok kişisel bir alanda, psikolojik alanımızın derininde sürdürür ve bu nedenle en ufak bir müdahale bile savunma ile karşılanabilir.

ABD'de standartlaştırma ve yeni saat zamanının neden olduğu kargaşa birçok zaman savaşından yalnızca biriydi. Yaşamın hızı üzerine yaşanan anlaşmazlık birçok düzeyde iktidar mücadelesinin de merkezi olmuştur. Örneğin, çiftler arasında, zamanlarını nasıl harcayacakları, faaliyetlere ne zaman başlayacakları ve eve ne zaman gidecekleri, kimin çok hızlı kimin çok yavaş olduğu ve kimin kimi beklemesi gerektiği gibi meselelerdeki anlaşmazlıklardan öte sürtüşme yaratan pek az konu vardır. İngiltere'deki Sussex Üniversitesi'nde sosyolog olan Jenny Shaw, yedi yüzden fazla kişiden zaman ve dakiklik konularındaki deneyimlerini yazmalarını ister. En büyük bulgularından biri insanların yazarkenki duygusal yoğunluklarının derecesi olur. Örneğin, bir kadın şöyle yakınmaktadır:

> Kocam zaman tasarrufu konusunda tam bir kaçıktır… Biri geç kalırsa mutlaka öfkelenir (...) gerçekten kabalaşır ve bu hırçınlığı bir süre devam eder. Ben de insanları beklemek zorunda kalmaktan hoşlanmam ama geç kalırlarsa da yaygara koparmayı anlamlı bulmam. Zaten bir şeyler yanlış gittiğinde, kadınlar genellikle erkeklerden daha mantıklı ve rasyonel davranıyorlar.

Cevap veren bir başkası, kendisinin ve kocasının tutarsız psikolojik saatleri hakkında yazmıştı: "İlk evlendiğimiz zamanlarda bu durum, para eksikliğinin yanında, her şeyden fazla kavgaya neden oluyordu."[131]

Bu durum, profesyonel kariyerinin büyük bölümünü danışan çiftler için kişisel temponun önemini anlamaya adamış olan ve yakın zamanda vefat

eden psikolog William Kir-Stimon'u şaşırtmazdı. *Voices* adlı psikoterapi dergisinin editörlüğünü yapan Kir-Stimon, çiftlerde dengeli ve senkronize iletişim üreten "zamansal bölgesellik" ve "tempostasis" adını verdiği bir şeye sıklıkla rastlamıştı. Belirgin kültürel ve ailesel faktörlerle birlikte, tempodaki bireysel farklılıkların genetik bir temeli de olduğunu savunuyordu. Kir-Stimon terapi seanslarında bu zamansal çatışmalar üzerinde durdu. Örneğin, bazen, çiftin her bir üyesinin tercih ettiği ritme göre ayarlamak üzere bir metronom getiriyordu. Bu bilgiyi çiftlerin aralarındaki farklılıkları anlayıp zamansal çatışmaları çözümlemesi için kullanacaktı.[132] Zamansal uyumsuzluklar aynı zamanda ebeveynler ve çocuklar arasında da sorunlar doğurabiliyordu. Hemen doğum sonrasında bile, anneler emzirme sırasında bebeğin çok yavaş veya çok hızlı emmesinden dolayı kaygı yaşayabiliyorlardı. Anne, çocuğunun temposunun kendisininkinden farklı olduğunu kabul etmediği sürece, çocukla arasında gerginlik oluşuyordu.

Zamansal iktidar mücadeleleri, uluslar ve kültürler düzeyinde genellikle daha şiddetli geçebilmektedir. Tarihsel olarak, dini otoriteler iktidarlarını savunmak ve meşrulaştırmanın bir yolu olarak takvimin kontrolünü ele geçirmişlerdir. Buna karşılık devrimciler mücadelelerini egemen rejimin zamansal sisteminde yaşayan halkın kalp ve zihni için vermekteydi. Ancak zamansal devrimlerin neredeyse her zaman kısa ömürlü olması, zamansal normların derin ve köklü doğasına şahitlik eder gibiydi.

Zamansal değişim konusunda özellikle radikal bir girişim, Fransız Devrimi'nin bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. 1793 yılında, Fransız Ulusal Kongresi, gerici Gregoryen takviminin yerini alması için bir "devrimci takvim" oluşturmuştur. Pek çok şeyin yanı sıra yeni takvim şunları ilan ediyordu: Hıristiyanlık çağının 1792 yılı, yeni Cumhuriyetçi takvimin yılı olacaktır. Her yeni yıl eski takvime göre 22 Eylül'de başlayacaktır. Her ay, yılın sonuna eklenen beş fazladan gün ile birlikte otuz gün sürecektir. Aylar üç adet onar günlük döngüye ayrılacak, günler yirmi dört saat yerine onar saatlik birimlere bölünecektir.[133] Ayrıca zamanın, o andan itibaren on-yıllık

birimler, ondalık dakikalar ve ondalık saniyeler cinsinden ölçüleceği de telaffuz edilmiştir.

Sosyolog Eviatar Zerubavel'e göre bu büyük değişikliklerin amacı, "kolektif yaşam için yeni bir ritim dayatarak sosyal kontrol sağlamaktan"[134] daha azı değildi. Ancak yeni takvim, hem Fransa içinde hem de dışında büyük bir direnişle karşılaştı. Sorunlardan biri, on-günlük haftanın Şabatın yedinci gününü onuncu bir gün ile değiştirmesi, böylece de yıllık izin günlerinin elli ikiden otuz altıya düşmesiydi. Yeni takvim, eski sistemdeki tatillerin sayısını da yarıya indirmiş oluyordu. Bu ve başka birçok neden yüzünden, bu yeni düzen on üç yıllık sıkıntılı bir kullanımın ardından terk edilmiştir.

Rus Devrimi'nin liderleri de benzer bir zamansal darbe girişiminde bulunmuşlardır. Joseph Stalin, 1929 yılında Hıristiyan yılını ortadan kaldırma çabasıyla Gregoryen düzenin yerini alacak devrimci bir takvim oluşturmuştur. Bu yeni sistemde ilk başta dört günlük çalışma ve bunu takip eden bir günlük dinlenmeden oluşan beş günlük bir hafta ortaya kondu. Her ay da altı haftadan oluşuyordu. Daha sonra, bir haftanın altı günden oluştuğu bir döngüye geçildi. Bu devrimci proje de ülkenin aşina olduğu Gregoryen takvimine 1940 yılında geri dönmesiyle terk edildi.[135]

Jeremy Rifkin, bu gibi zaman savaşlarının giderek geleceğin siyasetine hakim olacağını öngörüyor. "Zaman siyaseti üzerine bir savaş patlak vermek üzere" diyerek buna inancını belirtiyor ve "bunun sonucu sonraki yüzyılda siyasetin dünya çapındaki geleceğini belirleyebilir" diye ekliyor. Sağ ve sol kanatlar arasındaki politik spektrumdaki geleneksel çatlak, Rifkin'e göre yerini "bir kutbunda empatik ritimler ve diğer kutbunda iktidar ritimlerinin olduğu yeni zamansal spektruma" bırakacak. Kendilerini iktidarın zaman kalıbı ile aynı hizaya sokanlar, modern sanayi çağının "vakit nakittir" dogması ile karakterize edilen verimlilik ve hız değerlerine bağlanmak durumunda kalacak. Empatik zaman kalıbının destekçileri ise "kendi yarattığımız yapay zaman kalıplarına" karşılar; "onların ilgisi insan bilincini doğanın ritimleri ile daha empatik bir birliğe doğru yeniden

yönlendirmek.” Rifkin’in öngörüsüne göre “Uzunca bir süre uzamsal bir bilim olarak görülen politika, şimdilerde zamansal bir sanat olarak da kabul edilmeye başlandı.”[136]

TİKTAKADAMIN ÖLÜMÜ

Zamansal alışkanlıklar zor ölür. Amerikalıların bilinçli olarak standart zamana, Fransız ve Rusların da devrimci takvimlere direnmeleri gibi insanlar tercih ettikleri “doğal” yaşam hızı üzerindeki istenmeyen kontrollere karşı savaşmaya devam edecektir.

Geçen bir buçuk yüzyıl boyunca kopan yaygaranın büyük bir kısmı, mekanik saatin somut, ölçülmüş dakikalarının doğal zamanın pürüzsüz akışının yerini alması üzerine odaklanmıştı. Bununla birlikte son yıllarda zamanı kaydetmede pek çok yönden değişiklikler yaşanmaktadır. Hem doğa zamanının hem de kadranlı mekanik saatin yeni rakiplerinden biri de dijital saattir. O da dirençle karşılaşmıştır. *Minding the Earth Quarterly* dergisinde yazan Joseph Meeker, kendi dijital saati üzerine düşüncelerini şu şekilde ortaya koyar:

> Kol saatleri ve saatler ne kadar doğru olursa olsun, zaman hakkındaki gerçeği söyleyemezler. Benim geleneksel saatim (bugünlerde ona “analog” model deniyor) sürekli geçen zamanı göstermek için hareketli ibreleri ile on iki ardışık saati temsil eden rakamların sembolik bir düzenlemesidir. Ona baktığımda güneş sistemine benzeyen on iki saatlik süreyi görür ve hangi kısmının içinde hareket ettiğimi öğrenirim. Kol saati zamanı, tıpkı güneş sisteminin yaptığı gibi öğelerini uzayda yeniden düzenleyerek ölçer. Saat ibresinin hızı dünyanın günlük dönüşünün hızına göredir, böylece bileğime her baktığımda dünyanın hareket halinde olduğunu hatırlarım.
>
> Dijital saatler böyle bir bağlamı yansıtmaz. Kusurlu cihazlar olarak, önce neyin olduğunu ve sonra neyin geleceğini içerecek biçimde devam eden bir süreci yansıtamaz, birden fazla an’ı aynı

> zamanda kapsayamazlar. Dijital bir saat tek bir şey yapmayı, o şeyi çok iyi yapmayı ve bütün çevreyi ve ilişkileri görmezden gelmeyi öğrenen çok iyi eğitilmiş bir uzmana benzer. Dijital saatler ve sığ hayaller birbirine çok iyi uyar ve her ikisi de bizim zamanımızın sembolleridir.[137]

Saat zamanının evriminde bir sonraki viraj bizi Tiktakadam'a doğru bir nostaljiye götürebilir mi? Saat ve dakika ibrelerinin *gerçek* zamanına bir dönüş için belki, olmaz mı? Birkaç yıl önce Florida'da, Tallahassee'de yaşadığım sırada yerel yönetim, yerel saati civar illerdeki yaz saati uygulamasına dönüştürmek için bir yasa yapmaya uğraşıyordu. Bu uygulamaya karşı kızgın bir köktendinci grup, insanları eski standart zamanı korumaları konusunda teşvik eden bir reklam kampanyası başlatmıştı. Sloganları, "Tanrı'nın doğal zamanını koruyun" olmuştu.

Zamanı nasıl tanımladığımız ya da ölçtüğümüz neredeyse dinsel bir meseledir. Ve insanlar dinsel olanı kolayca değiştiremezler.

89 Lewis, J. D., and Weigart, A. J. (1981). The structures and meaning of social time. *Social Forces* 60, 432–62.

90 Lightman, A. (1993). *Einstein's Dreams*, 150–51. New York: Pantheon.

91 Saati bildiren cihazların tarihinin daha bütüncül bir tasvirini yapan harika kaynaklar vardır. Örneğin, bkz.: Boorstin, D. J. (1983). *The Discoverers*. New York: Random House.

92 a.g.e., s. 33.

93 Saat anlamındaki "clock" kelimesinin kökü. (ç.n.)

94 İngilizcede "hız" (ç.n.)

95 İngilizcede "dakik" (ç.n.)

96 Kahlert, H., Muhe, R., Brunner, G. L. (1986). *Wristwatches: History of a Century's Development*, 12–13. West Chester, Pa.: Schiffer Publishing.

97 Alıntılayan: Kahlert, et al. (1986), 11.

98 Greenhill, J. (23 Nisan 1993). Running late? Never in a million years. *USA Today*, 1.

99 Hawking, S. (1988). *A Brief History of Time: From the Big Bang to Black Holes*. New York: Bantam.

100 Yukarıdaki Szalai alıntısı için: Szalai, A. (1966). Differential evaluation of time budgets for comparative purposes. In Merritt, R., and Rokkan, S. (eds.) *Comparing Nations: The Use of Quantitative Data in Cross-National Research*, 239–358. New Haven: Yale University Press.

101 Bloch, M. (1961). *Feudal Society*. Chicago: University of Chicago Press.

102 İngilizcesi none, öğle vakti için ise günümüz İngilizcesinde noon kullanılmaktadır. (ç.n.)

103 Aveni, A. (1989). *Empires of Time*. New York: Basic Books.

104 Alıntılayan: Keyes, R. (1991). *Timelock*, 20. New York: Harper Collins.

105 Mumford'dan alıntılayan: Westergren, G. (1990). *Time: Experiences, Perspectives and Coping-*

Strategies, 8. Stockholm, Sweden: Almqvist and Wiksell.

106 Keyes, R. (1991). *Timelock*, 18. New York: Harper Collins.

107 O'Malley, M. (1990). *Keeping Watch: A History of American Time*. New York: Viking.

108 a.g.e., s. 40.

109 *U.S. News & World Report* (22 Ekim 1990). The times of our lives: Conversation with Michael O'Malley, 66.

110 O'Malley, M. *Keeping Watch*, 95.

111 Alıntılayan: a.g.e., s. 156.

112 a.g.e., s. 157.

113 a.g.e., s. 161.

114 İngilizcede watch kelimesi hem gözetlemek hem de saat anlamlarına gelir. (ç.n)

115 Waterbury Watch Company (1887). *Keep a Watch on Everybody*. New York: BAC, Bx 6, "Waterbury Watch Co." folder.

116 O'Malley, op. cit., 148.

117 Cawelti, J. G. (1965). *Apostles of the Self-Made Man*, 118. Chicago: University of Chicago Press.

118 Rifkin, J. (1987). *Time Wars*, 110. New York: Henry Holt.

119 a.g.e.,s. 111.

120 Braverman, H. (1974). *Labor and Monopoly Capital*, 321. New York: Monthly Review Press.

121 J. Rifkin, *Time Wars*, 111.

122 a.g.e., s. 124.

123 a.g.e., s. 134.

124 a.g.e., s. 136.

125 a.g.e., s. 169.

126 a.g.e. s. 145.

127 a.g.e., s. 15.

128 Haley, A. (16 Mart 1986). Writer's guide. *Los Angeles Times Magazine*, 16.

129 Rimer, S. (13 Temmuz 1993). They measure time by feet. Yeniden basımı için: *The Fresno Bee*, A1, A8.

130 Rifkin, J. *Time Wars*, 1.

131 Shaw, J. (1994). Punctuality and the everyday ethics of time. *Time and Society* 3, 79–97, 86, 87.

132 Kişisel Görüşme. Metronom konusundaki çalışmasının bir raporu için, bkz.: Kir-Stimon, William (1977). "Tempostatis" as a fac-tor in psychotherapy: Individual tempo and life rhythm, temporal territoriality, time planes and communication. *Psychotherapy: Theory, Research and Practice* 14, 245–48.

133 Lauer, R. H. (1981). *Temporal Man: The Meaning and Uses of Social Time*. New York: Praeger.

134 Zerubavel, E. (1977). The French Revolution calendar: A case study in the sociology of time. *American Sociological Review* 42, 870.

135 Zerubavel, E. (1981). *Hidden Rhythms: Schedules and Calendars in Social Life*. Chicago: University of Chicago Press.

136 Rifkin, J. *Time Wars*, 2, 5.

137 Meeker, J. Reflections on a digital watch. Alıntılandığı kaynak: *Utne Reader* (1987,

Eylül/Ekim), 57.

IV

OLAY ZAMANINDA YAŞAMAK

Zamanın ölçülemediği bir dünyada saatler, takvimler ve kesinleşmiş randevular yoktur. Olaylar zaman tarafından değil, diğer olaylar tarafından tetiklenir. Evin yapımına taş ve keresteler şantiyeye ulaştığında başlanır. Taş ocağı, taşları ocağın sahibi paraya ihtiyaç duyduğunda dağıtır... Trenler istasyondan vagonlar yolcularla dolduğunda ayrılır... Uzun zaman önce, Büyük Saat'ten evvel, zaman gök cisimlerindeki değişimle ölçülürdü: Yıldızların gece gökyüzünde ağır ağır süzülmesi, güneşin çizdiği yay ve ışığın farklı çeşitlemeleri, ayın büyümesi ve küçülmesi, gelgitler, mevsimler. Zaman, kalp atışlarıyla, uyuşukluk ve uykunun ritimleriyle, açlığın nüksetmesiyle, kadınların adet döngüleriyle, yalnızlığın süresiyle de ölçülürdü.

Alan Lightman, *Einstein's Dreams*

Yurt dışına çıkan –ya da bu iş için bir doktor muayenehanesinde bekleyen- biri, saatin ve hatta takvimin, bazen bir süsten daha fazlası olmadığını bilir. Böyle durumlarda eldeki olay çoğunlukla saatin teknik olanaklarından tamamen bağımsız olarak başlayıp biter. Bizler sanayileşmiş dünyada dakiklik bekleriz. Ama saat zamanındaki yaşam, kaydedilmiş tarihin neredeyse tamamıyla belirgin biçimde uyumsuzdur. Zamansal alışkanlıklar yalnızca tarihsel bakış açısından farklılık göstermez. Saat ile yaşama fikri bugün hâlâ dünyanın büyük çoğunluğu için kesinlikle yabancıdır.

Yaşam hızı konusundaki en önemli farklardan biri, insanların faaliyetlerinin başlangıç ya da bitişlerini programlamak için kadranın üzerindeki saatin mi kullanılacağı, yoksa faaliyetlerin kendi spontane takvimlerine göre gerçekleşmesine mi izin verileceği ile ilgilidir. Bu iki yaklaşım, sırasıyla saat zamanı ile yaşamak ve olay zamanı ile yaşamak olarak bilinir. Saat ve olay zamanı arasındaki fark yalnızca hız konusunda bir farklılık olmaktan fazlaysa da, saat zamanı insanları için hayat daha hızlı olma eğilimindedir. Müsaadenizle yine kişisel bir örneğe dönmek istiyorum.

Brezilya'da kalışımdan birkaç yıl sonra, üniversitemden maaşlı izne ayrılmam mümkün oldu. "Dinlenme ve yenilenme" dönemimi yaşam hızı konusunda uluslararası farklar üzerine bir çalışma için harcamaya karar verdim. Aynı zamanda bir çocukluk hayalimi gerçekleştirerek dünyayı gezmem için de bir fırsattı bu.

Tam olarak nereye gideceğim belli değildi. "Dünyayı dolaşma" sözü kulağa hoş geliyordu, ancak neler gerektirdiğinden emin olmadığımı kabul etmeliyim. Coğrafya konusunda yetersiz biri olarak, dünya uluslarının nasıl dizildiği hakkında çok az bilgim vardı. Hatta ülkelerin iç özellikleri hakkında ondan da az bilgiye sahiptim. Neyle karşılaşacağımı bilmeden, tam olarak nereyi ziyaret edeceğimi ve hangi ülkede ne kadar kalacağımı planlamam mümkün değildi. Bunun yerine, yolculuğun kendi kendini biçimlendirmesine izin verme kararı aldım. Neyse ki yapmayı tasarladığım araştırmam yol boyunca verileri ne zaman ve nerede toplayacağımı kararlaştırmam için gereken esnekliği bana sağladı.

Bir dünya haritası satın aldım ve gitmeyi isteyebileceğim en egzotik dört yerin konumunu işaretledim: Büyük Çin Seddi, Everest Dağı, Tac Mahal ve Mısır'daki Büyük Piramitler. İşaretleri birbirine bağlayan bir çizgi çektim. Bu dünya harikalarından kaçını görebileceğim belirsiz olsa da, benim gezime kabaca bir taslak sunmuşlardı. Batı Asya'nın bir ucuna doğru uçmaya ve daha sonra karadan, batı yönünde gelişigüzel hareket etmeye karar verdim. Asya sınırını gösteren haritayı incelerken, parmağım Endonezya üzerine denk geldi.

Cakarta'ya giden, yolda Japonya, Tayvan ve Hong Kong'da da duran tek-gidiş uçak bileti satın aldım. Bundan başka biletim de yoktu. Endonezya'dan Tayland'a doğru Malezya Yarımadası üzerinden seyahat edecek ve sonra oradan da Asya üzerinden batıya, eve doğru yönelecektim. Kurallarım yalnızca ikinci sınıftan daha yüksek koltuklarda seyahat etmemek ve mümkün olduğunca karadan ilerlemek olacaktı. Kiraladığım evi boşalttım, arabamı kiraya verdim, eşyalarımı depoya kaldırdım ve bilmesi gereken herkese okul dönemi boyunca uzakta olacağımı söyledim. (Öğretim görevlileri ay üzerinden düşünmez. Bizim zaman birimimiz okul dönemidir.) O dönem iki döneme uzadı (yaz tatili derken geçen bir yıl).

Gezi, San Francisco'dan Tokyo'ya bir uçuşla başladı. Uzun yolculuk için yerime yerleşmeye çalışırken başladığım şey üzerine odaklanmaya çalışıyordum. İlk düşüncem cebimde hiçbir anahtarın olmayışıydı. Sonraki hep taşıdığım ajanda yerine hayatımda ilk kez bir dergi taşıyor oluşumdu. Sonra hiçbir taahhüdümün olmadığı aklıma geldi. Hayli esnek araştırma planlarını devam ettirmekten başka yapılması gereken herhangi bir şey yoktu. Tam altı ay boyunca belli bir zamanda, belli bir yerde olma zorunluluğum bulunmuyordu. Ortaya çıkacakları bölecek bir plan veya program söz konusu değildi. Fırsatların bana kendiliğinden gelmesine izin verebilirdim, peşinden gitmek istediklerimi de kendim seçecektim. Özgürdüm, özgür, özgür!

Sevincim yaklaşık yarım dakika sürdü. Hemen sonra dehşete kapıldım: Program ya da plan olmadan bütün bir sömestr boyunca ne yapacaktım? Geleceğe bakıyordum, üst üste yığılmış dosyalar filan yoktu. Peki, zamanımı nasıl dolduracaktım? Hayatımda bir randevunun -ne için ve her kimle olursa olsun- özlemini bu denli çektiğim hiç olmamıştı. Gerçekten de acıklı bir durumdu. Burada, dünyada herhangi bir insanın olmayı hayal edebileceğinden çok daha özgür ve mobildim. Elimde bir pasaport, bir doktora unvanı ve bir de sabit maaş ile motorun üzerindeki Marlon Brando idim ve buna bir endişe krizi ile cevap veriyordum.

Uçuşun ilerleyen saatlerinde biraz içim geçince, William Faulkner'ın *Light in August* (*Ağustos Işığı*) kitabından bir pasaj ile ilgili bir rüya

gördüm. Kitaptaki karakterlerden Christmas, aç biilaç şeriften kaçarken, zamanı saplantı haline getirmişti. Daha sonra gerçek alıntıya baktım:

> ... Şeyden beri, şeyden beri yemek yemedim, dedi bir restoranda, yemek yediği Jefferson'daki cuma gününden bu yana kaç gün geçtiğini hatırlamaya çalışarak. Bir süre sonra adamlar yemeklerini yiyip de tarlaya gidene dek hareketsiz yatarak bekledi, haftanın hangi gününde oldukları yemekten daha önemliydi. Nihayet adamlar gittiğinde eğildi, sonra yüzeye çıktı, fulya renkli güneş ışığına ve mutfak kapısına gitti, hiç de yemek filan sormamıştı… Ağzından şunlar çıkarken kendini duydu; "Bana bugünün hangi gün olduğunu söyler misiniz? Sadece bugün günlerden ne, onu bilmek istiyorum."
>
> "Bugün günlerden ne mi?" Kadının yüzü onunki gibi zayıftı, vücudu da onunki gibi zayıf ve hareketliydi. Şöyle dedi: "Çabuk çık buradan! Bugün Salı! Çabuk çık! Kocamı çağıracağım!"
>
> Kapıyı çarparken, "Teşekkür ederim" dedi.

Nihayet Tokyo'da vardıktan sonra, eski bir öğrencimin benim için ayırttığı bir otel odasına giriş yaptım. Önümüzdeki altı ay (aslında on iki ay ama neyse ki o zaman bunu bilmiyordum) için elimdeki tek rezervasyon bu odaydı. Eşyalarımı çıkardıktan sonra otelin verdiği bornoz ve terlikleri giydim. Bornozun alt kısmı bacağımın, üreticinin hedeflediğinden daha büyük bir bölümünü gösteriyordu ve terliklere de sadece üç parmağım girebilmişti. Ama odanın görünüşünü sevmiştim ve sıcak küvetteki dalışlarıma büyükçe bir şişe Sapporo birası ekledim. Yakın gelecekle ilgili bir nebze olsun umut besleyerek uykuya daldım.

Ertesi sabah yeşil kiremitli çatılar, Hint inciri ağaçları ve uzanmış muazzam bir Buda heykelinin oluşturduğu manzaraya uyandım. Küçük bornoz ve terlikleri görünce beklentilerim geri gelmişti. Olayların kendi seyrinde gitmesine izin vermeye hazırdım. İlk önce ne yapmalıydım? Önceki gece yaptığım sıcak banyoyu sevmiştim, bu yüzden güne başka bir dalışla başlamaya karar verdim. Sonra hemen yanda bir çay dükkânı buldum. Garson biraz İngilizce konuşuyordu, yemekler iyiydi ve hatta bana arkadaşlık edebilecek bir *Herald Tribune* bile vardı. Kahvaltıdan sonra

etrafı güzel bir parkla çevrili büyükçe bir tapınakta dinlendiği anlaşılan uzanmış Buda'ya komşu ziyaretine gittim. Okumak için bir kitap çıkardım, ayaklarımı uzattım ve Tokyo'da geçit töreni gibi akıp giden hayatı izlemeye koyuldum.

Ya sonra? Bir arkadaşım görmekten hoşlanacağımı düşündüğü bahçelerin bir listesini vermişti. Neden olmasın? Rastgele birisini seçtim ve ziyaretten enikonu hoşlandım. O akşam benim otelin yakınındaki bir restoranda güzel bir akşam yemeği yedim. Günümü sıcak banyo, bornoz, terlik ve bir Sapporo ile noktaladım.

Ertesi sabah yataktan üzerimde bir adrenalin yüküyle fırladım. Bugün neler getirecekti acaba? Nasıl başlamalıydım? Tabii önce sıcak bir banyo. Ardından, önce sabahın keyfine varıp, kahvaltı için çay dükkânına yine gittim. Bundan sonra, dünyada yerel Buda'mın yanından başka olmayı istediğim yer düşünemiyordum. O akşam bir diğer bahçeyi daha denedim. Akşam aynı restorana gittim. Sonra elbette sıcak bir banyo ve yatmadan önce de Sapporo biramla ilgilendim. Bir başka tatlı gün.

Üçüncü gün şöyle devam etti: Sıcak banyo/çay dükkânında kahvaltı/Buda/bahçeler/akşam yemeği/sıcak banyo/Sapporo. Sonraki gün de aynı idi. Tıpkı sonraki gibi. Ve sonraki.

O ilk haftaya dönüp bakınca, faaliyetlerime bakarak saatinizi ayarlayabileceğinizi görüyorum. Saat kaç, diye sorun. "Parkta kitabını okuyor, bu yüzden saat on olmalı." "Şu an küvetten çıkıyor, demek ki saat sekizi biraz geçiyor." İstemeden de olsa, uçak yolculuğunda özlemini duyduğum yapıyı oluşturmuştum. İronik olarak, ilk etapta akademik kariyer yapmayı seçmemin pek çok nedeninden biri de kendi zamanımı düzenlememe başka mesleklerden daha fazla izin vermesiydi. Ancak sınırsızlıkla karşılaştığımda diğer uca doğru savrulmuştum. Şaşırtıcı biçimde ve aynı zamanda aşağılayıcı bir hüsranla, çalıştığım zamanlardan daha sıkı bir program inşa etmiştim.

OLAY ZAMANINDA BOĞULMA

Davranışım, şimdi anladığım üzere, saat zamanı ve olay zamanının güçleri arasında ders niteliğinde bir mücadeleydi. Saate tabi olan zaman, faaliyetlerin başlangıç ve bitişini yönetir. Olay zamanı baskınken ise programlamaya faaliyetler karar verir. Olaylar, karşılıklı uzlaşma ile katılımcıların doğru olduğunu “hissettiği” zamanda başlar ya da sona erer. Saat ve olay zamanı arasındaki fark derindir. Sosyolog Robert Lauer, *Temporal Man* kitabında tarih boyunca edebiyatta zamanın anlamına dair yoğun bir inceleme yürütmüştür. Ona göre en temel fark, saat tarafından yönetilen insanlara ve zamanı sosyal olaylarla ölçen kişiler arasındadır.[138]

Birçok ülke olay zamanını bir yaşam felsefesi olarak övmektedir. Örneğin, Meksika’da, “Zamana zaman verin” (*Darle tiempo al tiempo*) şeklinde popüler bir deyiş vardır. Dünyanın diğer ucunda, Afrika’da ise, “zamanın bile zaman aldığı” söylenir. Psikolog Kris Eysell, Liberya’da bir Barış Gücü gönüllüsüyken, bu Afrika deyişindeki ifadenin farklı bir çeşidi ile karşılaşmıştır. Her gün evden işe sekiz kilometre yürürken, hiç tanımadığı yabancıların ona yol boyunca, “Oyalanın hanımefendi” dediğini anlatır.

Japonya’daki deneyimlerim, program yapmanın etkinliğini kaybettiği durumlarda bocalayan bir saat zamanı bağımlısının deneyimleriydi. O günden bu yana öğrendiğim kadarıyla, dostluklara boğulmuş durumdaydım. Sosyal psikolog James Jones, Trinidad’da kaldığı sırada benden çok daha karmaşık zamansal zorluklar yaşamıştı. Bir Afro-Amerikalı olan Jones, “renkli insanların zamanı” (RİZ) olarak adlandırılan zamanın gelişigüzelliğine epey aşinaydı. Ama olay zamanındaki hayatın çıkmazlarına hazırlıksız yakalanmıştı. Jones oraya vardıktan sonra, ilkin popüler slogan “Her zaman Trinidad zamanıdır” ile karşılaştı ve söylediğine göre orada kaldığı zamanın geri kalanını bunun ne anlama geldiğini anlamaya uğraşarak geçirdi:

> RİZ, geç kalmanın bir norm olduğunu ve Anglo-Avrupalı dakiklik ve zamana riayet tutkusu ile tezat oluşturduğunu ima ediyordu. Buna karşın, Trinidad’da geçirdiğim bir yıl boyunca Trinidad

> sakinlerinin zaman üzerinde kişisel bir kontrolleri olduğunun farkına vardım. Az ya da çok, istedikleri ya da hissettikleri gibi gelip gidiyorlardı. “Bugün işe gitme havamda değilim”, bu tercihi ifade etmek için standart bir yoldu. Zaman, saatten çok davranışla hesaplanıyordu. Olaylar insanlar geldiğinde başlar ve ayrıldıklarında da biterdi, yani saat 08.00 veya 01.00’de değil.[139]

Saatler dünyasından gelen ziyaretçiler için olay zamanı ile yürütülen yaşam çoğunlukla, James Jones’un deyişiyle “kronometrik anarşi” olarak görünür.

İNEKLER NEREDE?:BURUNDİ’DE ZAMANI HESAPLAMA

Olay zamanı insanları, saati dinlediklerinde, duydukları çoğunlukla doğanın saatidir. Eski yüksek lisans öğrencilerimden olan Salvatore Niyonzima, ülkesi Burundi’yi bunun klasik bir örneği olarak anlatıyor.

Orta Afrika’nın çoğunda olduğu gibi, diyor Niyonzima, Burundi’de de yaşam mevsimler tarafından yönetilir. Burundi nüfusunun yüzde sekseninden fazlası çiftçidir. Sonuç olarak “insanlar hala doğanın evrelerine güvenir. Kuru mevsim başladığında hasat zamanı gelmiştir. Ve yağmur mevsimi geri geldiğinde elbette ki tarlalara dönme, ekim ve bir şeyler yetiştirme zamanıdır, çünkü döngü böyledir.”

Burundi’deki randevu zamanları da doğal döngülere göre düzenlenir. “Randevuların illa günün belli bir saatinde olması zorunlu değildir. Kırsal alanlarda büyüyen ve çok fazla eğitimi olmayan bir kişinin erken bir randevu için; ‘Tamam, seninle yarın sabah ineklerin otlamaya çıktığı vakitte görüşürüz’ dediğini duyabilirsiniz.” Eğer gün ortasında buluşmak istiyorlarsa, “randevularını ‘ineklerin su içmek için nehre gittikleri’ vakte göre ayarlarlar.” Genç ineklerin çok fazla su içmesini önlemek için, diyor Niyonzima, çiftçiler genellikle birlikte korunaklı bölgeye dönene kadar onlarla iki üç saat geçirir, bu sırada daha yaşlı inekler nehirden su içmeye devam eder. “Ardından, öğleden sonra, diyelim saat üç gibi, genç inekleri

akşam otlaması için dışarı çıkarma vakti gelir. Böylelikle de, eğer geç saate randevu vermek istiyorsak, ‘seninle genç inekler dışarıdayken görüşürüz’ diyebiliriz.”

Daha kesin olmak için, örneğin, “seninle zamanın sonraki kısmında, inekler su içmek için dışarı çıktığında görüşelim demek” diye ekliyor Niyonzima, “gereğinden fazla olacaktır. Eğer benim oturduğum yere inekler su içmeye çıkacağı zaman gelirseniz bu, günün ortaları demektir. Bir saat geç ya da erken gelmeniz sorun olmaz. Kişi randevusu olduğunu bilir ve orada olacaktır.” Kesin olmak zordur ve çoğunlukla da mümkün değildir, çünkü öncelikle insanların inekleri ne zaman güdeceğini tam olarak bilmek zordur. “Onları nehre bir saat sonra götürmeye karar verebilirim, çünkü ya onları evden geç çıkarmışımdır ya da otlatmak için götürdüğüm yerde çok da fazla mera olmadığından yiyecek pek bir şey bulamamışlardır.”

Burundi’deki insanlar gece vakitlerini ölçmek için de benzer somut imgeler kullanır. “Kapkaranlık bir geceye kimsin-sen-gecesi adını veririz” diye açıklıyor Niyonzima. “Bu ifade gecenin çok karanlık olduğunu ve bir kimseyi sesini duymadan tanıyamayacağımızı anlatır. Orada birilerinin olduğunu bilirsiniz, ancak karanlıktan ötürü onları göremezsiniz. Bu yüzden de selamlama yerine ‘Kimsin sen?’ dersiniz. Karşı taraf konuşunca sesini duyar ve kim olduğunu bilirsiniz artık. Kimsin-sen-zamanı havanın karardığı vakti anlatmak için kullanılan yollardan biridir. Geçmişteki bir durumu anlatırken de onun kimsin-sen-gecesinde meydana geldiğini söyleriz.”

“Gece randevularını kesin olarak belirtmek zordur” diyor Niyonzima. “‘Kimsin-sen’ karanlığın fiziksel koşullarını kaba biçimde ifade eder. Saat sekiz ya da dokuz gibi kesin bir saat veremem. İnsanlar gecenin belli bir vaktini adlandırmak istediğinde uykunun çeşitli hallerine dair göndermeler kullanabilir. Örneğin, bir olayın ‘kimsenin ayakta olmadığı vakit’te gerçekleştiğini söyleyebilir ya da biraz daha net olmak isterlerse ‘insanların uykunun ilk kısmının başlarında oldukları vakit’ diyebilirler. Gecenin geç saatlerine ‘sabah ışıkları görünmek üzereyken’ ya da ‘horozların öttüğü vakit’ adı verilebilir. Ya da gerçekten daha kesin olmak için, ‘horoz ilk kez

öttüğünde’ ya da ‘ikinci kez öttüğünde’ gibi tabirler kullanılabilir. Sonra da sıra yeniden ineklere gelecektir.”

Burundi’nin doğal saatlerini, Birleşik Devletler’in baskın Anglo-kültüründe hakim olan zaman programlaması ile karşılaştırın. Bizim kol saatlerimiz ne zaman çalışılması ve ne zaman oyun oynanması gerektiğini, buluşmaların ne zaman başlayıp ne zaman biteceğini söyler.

Biyolojik olaylar bile genellikle saat tarafından programlanır. “Uyumak için erken” ya da “daha akşam yemeği vakti gelmedi” demek, şekerleme yapmak ya da atıştırmak için çok geç olduğunu söylemek normaldir. Genellikle ne zaman başlamamız ya da durmamız gerektiğini vücudumuzdan gelen sinyallerden ziyade kadranın üzerinde gözüken saat bize söyler. Bu alışkanlıkları çok erken yaşta ediniriz. Yeni doğmuş bebek ne zaman acıktığını ya da uykusunun geldiğini fark etme kabiliyetine bütünüyle sahiptir. Fakat bu, ebeveynler bebeğin rutinini kendilerininkine uydurmadan ya da çocuğu hakim kültürel standartlar uyarınca (bunlar genellikle Dr. Spock-türü popüler tavsiye kitaplarıyla belirlenir) daha “sağlıklı” bir ritimde yemek ve uyumak üzere eğitmeden öncedir. Böylece bebek ne zaman aç ya da uykulu olunacağını öğrenir.

Yetişkinlerin dünyasında bazı insanlar saat tarafından kontrol edilmeye özellikle açıktır. Birkaç yıl önce, sosyal psikolog Stanley Schachter ve arkadaşları bir dizi klasik çalışmayla obezlerin ve normal kilodaki kişilerin yeme davranışlarını gözlemledi. Schachter, obezitedeki temel faktörlerden birinin yemenin kişiyi çevreleyen ortamdan gelen dışsal ipuçları tarafından yönetilme eğilimi olduğunu kuramsallaştırmıştı. Ona göre, normal kilodaki insanlar, içsel açlık sancılarına karşı daha tepkiseldi. Schachter’a göre güçlü bir dışsal işaret de saatti.

Bu teoriyi test etmek için Columbia Üniversitesi yurtlarında kalan öğrenciler, deneyi yapanların saatlerle oynadığı bir odaya getirildi. Böylece katılımcılardan bazıları saatin her zamanki akşam yemeği saatinden erken ve diğerleri ise daha geç olduğunu düşündü. Katılımcılara önlerinde duran kasedeki krakerlerle başlarının çaresine bakmaları söylendi. Schachter’ın da isabetli biçimde tahmin ettiği gibi obez olanlar akşam yemeği saatinin

geçtiğini düşündüklerinde, daha akşam yemeği saatinin gelmediğini düşündükleri zamandan daha fazla kraker yediler. Saatin üzerindeki zamanın normal kilodaki katılımcıların kaç kraker yediği ile herhangi bir ilgisi yoktu. Onlar acıktıklarında yiyordu. Fazla kilolu insanlarsa saatin yemek için uygun olduğunu bildirdiği vakitlerde yiyordu.[140] Aç olup olmadığını sorduğum yüz elli kilonun üzerindeki dayımın da bir zamanlar söylediği gibi: “Kırk beş yıldır açlık çekmiyorum.”

VAKİT NAKİT MİDİR?

Saat baskın olduğunda, zaman değerli bir meta haline gelir. Saat zamanına önem veren kültürler zamanın gerçekliğini sabit, doğrusal ve ölçülebilir kabul ederler. Tıpkı Ben Franklin’in bir keresinde söylediği gibi, “vaktin nakit olduğunu hatırlayın.” Ama zamanın hayli esnek ve belirsiz olduğu olay zamanı kültürleri için zaman ve para çok farklı şeylerdir.

Bu iki tutum arasındaki çatışma sarsıcı olabilir. Yıllık iznimde, sıcak banyo/kahvaltı/Buda rutinimin dışına çıkıp Tac Mahal’e yolculuk ettiğimde örneğin, birinci–dünyadan ziyaretçilerin bu binanın işçiliği konusunda en sık yaptığını duyduğum yorum şu soru üzerinde çeşitleniyordu; “Bunu yapmak ne kadar zaman almıştır acaba?” Belki de Hindistan’daki turistlerden en sık duyduğum ikinci yorum da şöyle bir şeydi: “Bu nakışı işlemek sonsuz zaman almış olmalı. Böyle bir şeyin bizim ülkemizde yapıldığını bir düşünsenize...” Yabancıların zamanı nasıl kullandıklarını gözlemleyip kelepir objeler bulmak aslında çoğu Batılının en sevdiği tatil aktivitesidir. Ancak bu tür yorumlar, nakış işlemek için aylarını harcayan Hintli sanatçı ya da onun Tac Mahal’i inşa eden ataları için herhangi bir şey ifade etmeyecektir. Olay zamanı baskınken, saat zamanının ekonomik modeli pek bir anlam taşımaz. Zaman ve para bağımsız şeylerdir. Tıpkı Meksika’da söyledikleri gibi zamana zaman vermeniz gerekecektir.

Güney Amerika ve Asya’daki seyahatlerimde bazı yorumlar nedeniyle defalarca kez kafa karışıklığı yaşadığım, hatta bazen bitkin düştüğüm oldu. Örneğin, “Siz Amerikalıların aksine zaman bizim için para değildir.” Benim

buna verdiğim her zamanki cevap ise "Ama zaman bizim sahip olduğumuz tek şey. En değerli, gerçekten tek değerli varlığımız. Onu nasıl bu şekilde harcayabiliriz?" idi. Genellikle benimkinden daha az heyecanlı bir tonda yapıştırdıkları cevap, zamanın gerçekten de bizim en değerli malımız olduğuna dair yetersiz bir uzlaşma ile başlar. Ancak tam da bu nedenledir ki, olay zamanını savunanlar, zamanın inorganik parasal birimlere parçalanarak harcanmaması gerektiğini öne sürerler.

Burundi konuyla ilgili başka bir örnek daha sunmaktadır. "Orta Afrikalılar" diyor Salvatore Niyonzima, "genellikle zamanın daima para olduğu olgusunu göz ardı eder. Zamandan beni beklemesini istediğimde, zaman bekler; bir şeyi bugün yapmak istemiyorsam -sebep ne olursa olsun- onu yarın yapmaya karar verebilirim, yarın da en az bugünkü kadar iyi olacaktır. Eğer biraz zaman kaybedersem çok önemli bir şey kaybetmiş olmam, çünkü sonuçta elimde ondan çok vardır.

Doğu Afrika'da Burkina Faso'dan bir değişim öğrencisi olan Jean Traore, "zaman kaybetme" kavramını kafa karıştırıcı bulmaktadır. "Benim yaşadığım yerde zaman harcama diye bir şey var yok" diye aktarır gözlemlerini. "Zaman nasıl harcanabilir ki? Eğer bir şey yapmıyorsanız, bir başka şey yapıyorsunuzdur. Bir arkadaşınızla konuşuyor ya da öylece oturuyor olsanız bile, yaptığınız bir şey vardır." Sorumlu bir Burkina Faso vatandaşından zamanla ilgili bu bakış açısını kabul etmesi ve anlaması, gerçek anlamda müsrifçe -bazıları için günah- olanın da hayatınızdaki insanlara yeterince zaman ayırmamak olduğunu bilmesi beklenir.

Bir başka örnek de Meksika'dır. Hüsrana uğramış ABD'li iş adamları, çoğunlukla Meksikalıların zamana bağlanma eksikliğinden mustarip olduğundan yakınır. Ancak yazar Jorge Castaneda'nın da işaret ettiği gibi "onlar sadece farklıdır... Zamanın ilerleyip gitmesine izin verirler, geç kalmak (bir saat, bir gün, bir hafta) ağır bir kabahat değildir. Onlar sadece öncelikler merdiveninin daha alt basamaklarını temsil eder. Bir aile dostunu görmek, bir randevuya sadık kalmaktan ya da işe zamanında yetişmekten -özellikle de bu iş sokak köşelerinde eşya satmaktan ibaretse- daha önemlidir. Aynı zamanda ekonomik bir açıklaması da vardır: "Zamanında

gitmek, işi zamanında teslim etmek ya da fazla mesai konusunda ciddi bir dürtü eksikliği mevcuttur. İnsanlar yaptıkları iş için az para aldıklarından, dakikliğin ve resmiyetin bedeli anlamsızlaşır: Vakit Meksika'da genellikle nakit değildir."

Olay zamanı ve saat zamanı birbirinden bütünüyle bağımsız değildir, ancak olay zamanı saatten çok daha fazlasını kapsar. Daha büyük bir resmin ürünü, sosyal, ekonomik ve çevresel etkenlerin ve elbette kültürel değerlerin bir sonucudur. Sonuç olarak, saat zamanı ve olay zamanı genellikle kendilerine has dünyalar oluştururlar. Jorge Castaneda'nın Meksika ve Amerika Birleşik Devletleri hakkında yaptığı gözlem gibi, "zaman bu iki ülkeyi en az herhangi bir başka faktör kadar böler."[141]

DİĞER OLAY ZAMANI KÜLTÜRLERİ

Sanayileşmiş toplumda yaşam saat ile öylesine iç içedir ki bu toplumların fertleri zamansal inançlarının başkalarına ne kadar tuhaf göründüğünü çoğunlukla fark etmezler. Ama dünyadaki birçok insan bizler kadar "uygar" değildir. (Psikolog Julian Jaynes uygarlığı, "kimsenin kimseyi tanıyamayacağı büyüklükteki kentlerde yaşama sanatı" olarak tanımlar.) Bugün bile Burundi'deki inek zamanı gibi organik saatler genellikle bu toplumlardaki insanların kabul etmeye yanaştıkları tek standarttır. Mekanik saatlerle yaşamak dünya üzerindeki pek çok insana, somut bir program olmadan yaşamanın A tipi bir Batılıya hissettireceği kadar anormal ve kafa karıştırıcı gelecektir.

Antropologlar çağdaş olay zamanı kültürlerinin birçok örneğini kaydetmiştir. Örneğin, Philip Bock, Doğu Kanada'daki Micmac Kızılderilileri tarafından yapılan ölünün başında bekleme ayininin zaman dizisini analiz etmiştir. Ölüyü beklemenin toplanma zamanı, dua zamanı, şarkı zamanı, ara ve yemek zamanı olarak belirgin biçimde ayrıldığını bulmuştur. Ancak ortaya çıktığı kadarıyla bu zamanların hiçbiri, saat zamanı ile doğrudan doğruya ilişkili değildir. Yas tutanlar bir bölümden diğerine karşılıklı uzlaşma ile geçmektedir. Peki, her bir bölüme ne zaman

başlayıp, o bölümü ne zaman sona erdirmektedirler? Zamanı geldiğinde, daha erken değil.[142]

Robert Lauer, takvimleri çevrelerindeki mevsimsel değişimlere dayanan Sudan'daki Nuerlerden bahseder. Örneğin, balıkçılık yaptıkları setleri ve sığır kamplarını *kur* ayında inşa ederler. Peki *kur* ayının geldiğini nereden bilirler? Setlerini ve kamplarını kurdukları zaman *kur* ayı gelmiştir. Kampı toplayıp *dwat* aylarında köylerine dönerler. Peki *dwat* ne zamandır? İnsanlar harekete geçtiğinde.[143] Hızlı bir Avrupa turuna çıkan bir Amerikalıya nerede olduğunun sorulduğu eski bir şaka vardır. "Bugün salı ise" diye yanıtlar, "Belçika'da olmalıyım." Nuerlere aynı soru sorulsaydı onların cevabı şöyle olabilirdi: "Eğer Belçika ise, günlerden Salı olmalı."

Birçok kişi zamanı ölçmek için etraftaki pek çok yöntemden ziyade sosyal aktivitelerini kullanır. Örneğin, Madagaskar bölgelerinde, bir şeyin ne kadar sürdüğünün cevabı şu şekilde olabilir; "pirincin pişme süresi kadar" (yaklaşık yarım saat) ya da "çekirgenin kızarma süresinde" (bir anda). Benzer biçimde, Nijerya'daki Cross River yerlileri, "adam mısırın henüz tamamen kavrulmadığı zamandan bile erken öldü" (on beş dakikadan kısa) ifadesini kullanırlar. Eve daha yakın bir yerlerde, çok da uzun olmayan bir zaman önce, *Yeni İngilizce Sözlük* "işeme süresi" terimi için bir liste içeriyordu – tam bir kesinliğe sahip olmayan, ancak belki de kültürlerarası tercümeye uygun bir terim.

Çoğu toplumda kendine özgü bazı hafta türleri mevcuttur, ancak bu haftaların her zaman yedi gün uzunlukta olmadığı bilinir. İnkaların bir haftası on gün sürer. Onların komşuları, Bogotalı Muyscaların ise haftaları üç gündür. Bazı haftalar ise on altı gün uzunluğundadır. Haftanın uzunluğu, başka şeylerden ziyade çoğunlukla aktivitelerin döngüsünü yansıtır. Çoğu insan için pazar yerleri grup koordinasyonunu gerektiren başlıca faaliyetleri oluşturur. Pitirim Sorokin, Assamlı Khasislerin pazarlarını sekiz günde bir kurduğunu anlatır. Pratik insanlar olduklarından haftalarını sekiz gün yapmışlar ve haftanın günlerine de büyük pazarların kurulduğu yerlerin isimlerini vermişlerdir.[144]

Hindistan'daki Andaman Ormanı yerlileri, takvim satın almaya çok az ihtiyaç duyan bir başka halktır. Andamanlılar çevrelerindeki ağaç ve çiçeklerin hakim kokularının peş peşe sıralandığı karmaşık bir yıllık takvim oluşturmuşlardır. Yılın hangi zamanında olduklarını kontrol etmek istediklerinde kapılarının dışındaki kokuları teşhis etmeleri yeterlidir.[145]

Burma'da rahipler şaşmaz bir çalar saat geliştirmiştir. Şafakta, "eldeki damarların görünmesine yetecek kadar ışık olduğunda" kalkma vaktinin geldiğini bilirler.[146]

Kol saatleri olmasına karşın zamanı kesin olmadan ölçmeyi tercih eden topluluklar da vardır. Örneğin, Antropolog Douglas Raybeck, "hindistan cevizi saati halkı" adını verdiği bir topluluk olan, Malay Yarımadası'nın Kelantese köylülerini incelemiştir. Kelantese insanlarının zamana yaklaşımı, hindistan cevizi saati -spor yarışmalarında kullanmak üzere icat ettikleri bir zaman ölçer- ile temsil edilmektedir. Bu saat, içi su dolu bir kovada duran ve ortasında bir delik bulunan yarım hindistancevizi kabuğundan oluşur. Süreler, kabuğun suyla dolduğu ve sonrasında battığı -genellikle üç ila beş dakika- zaman ile ölçülür. Kelantese köylüleri saatin hatalı olduğunu kabul eder, ama yine de bu yöntemi sahip oldukları kol saatlerine tercih ederler.[147]

Bazı halkların ise "zaman"a eşdeğer tek bir kelimeleri bile yoktur. E.R. Leach, Kuzey Birmanya'daki Kachin halkı üzerine çalışmalar yapmıştır. Kachin halkı saat zamanı için *ahkying* kelimesini kullanır. Uzun zaman *na*, kısa zaman içinse *tawng* kelimesi ile ifade edilir. *Ta* kelimesi ilkbahar zamanı ve *asak* ise bir insanın ömrü anlamına gelir. Bir Kachin bu kelimelerden hiçbirini bir diğeriyle eşanlamlı olarak görmez. Batılılar zamanı nesnel bir şey olarak düşünürken -İngiliz dilinde "zaman" isimdir- Kachin halkının zaman için kullandığı kelimelerin tümü zarftır. Kachinler için zamanın somut bir gerçekliği yoktur.[148]

Kuzey Amerika'daki birçok Kızılderili kültürü kendi dillerinde zamandan dolaylı olarak bahsetmektedir. Örneğin, Siouların dillerinde "zaman", "geç" ya da "beklemek" için kullandıkları tek bir kelime bile

mevcut değildir. Hopilerin, diye aktarır Edward Hall, geçmiş, şimdi ve gelecek için ayrı fiil zamanları yoktur. Tıpkı Kachin halkı gibi, Hopiler de zamansal kavramları isimden ziyade zarf olarak kullanır. Örneğin, mevsimler üzerine konuşurken, “Hopiler yazın sıcak geçmesinden bahsedemez, çünkü tıpkı bir elmanın kırmızı olma niteliği gibi yazın da sıcak olma niteliği vardır” diye açıklar Hall. “Yaz ve sıcak aynıdır! Yaz bir *durumdur*: Sıcak.” Kachin ve Hopiler için zamanı nicelik olarak tasavvur etmek zordur. Elbette ki zaman, para ve saat ile eşdeğer değildir. Zaman sadece sonsuz bir şimdide var olmaktadır.

Pek çok Akdeniz Arap kültürü, yalnızca üç zaman dizisi tanımlar: Hiçbir zaman, şimdi (çeşitlilik gösteren bir süredir) ve ilelebet (çok uzundur). Sonuç olarak, pek çok Amerikalı iş adamı, Arapların farklı bekleme süreleri arasında ayrım yapmasını sağlamaya çalıştığında -örneğin, uzun bir süre ve çok uzun bir süre arasında- sinir bozucu iletişim kopuklukları ile karşılaşmaktadır.[149]

Bir zaman anketini Meksikalı bir örneklem için İspanyolcaya tercüme etmeye uğraşırken ben de benzer sözlük sorunlarıyla karşılaştım. İngilizce sorularımdan üçü, insanlara bir kişinin bir randevuya ne zaman gelmesini “beklediklerini”, o kişinin ne zaman oraya ulaşacağını “umduklarını” ve o kişinin gelmesi için ne kadar süre durup bekleyeceklerini soruyordu. İngilizcedeki “beklemek” ve “ummak” ve “durup beklemek” fiillerinin İspanyolca tek bir fiile tercüme edildiği anlaşılıyordu: “*esperar*” (aynı fiil Portekizcede de kullanılıyor). En sonunda farklılıkların yansıtabilmek için dolambaçlı terimler kullanmak zorunda kalmıştım.

Eski bir Yiddiş atasözü şöyle der: “Umut etmek güzeldir, onu mahveden ise beklemektir.” Bu sözü ümit etmek, ummak ve beklemek arasında düzenli olarak ayrım yapmayan bir kültür ile karşılaştırırsanız, ikinci kültürün saat hakkında neler hissettiğinin belirgin bir resmini görmüş olursunuz. İlk başta, anketimi tercüme etmek konusundaki yetersizlik nedeniyle hayal kırıklığına uğramıştım. Daha sonra ise, tercümedeki başarısızlıklarımın, Latin Amerikalıların zamanla ilgili kavramları

konusundaki resmi sorularıma verdikleri yanıtlar kadar çok şey anlattığını fark ettim. Zamanın sessiz ve sözel dilleri birbirinden besleniyordu.

HER ŞEYİN BİR ANDA OLMASINI ÖNLEMEK

Saat zamanının birincil işlevinin aynı anda meydana gelen olayların birbirine karışmasını önlemek olduğu iddia edilebilir. "Zaman, doğanın her şeyin bir anda olmasını önleme yoludur" diye belirtiyor günümüzün bir duvar yazısı. Faaliyetlerimizin ağı ne kadar karmaşıksa, bir formülleştirme yapmak da o denli gerekli hale gelir. Saat zamanına riayet edilmesi konusundaki ortak yükümlülük, trafiğin koordine edilmesine yardımcı olur. Khasis ve Nuerler saat tarafından yönetilmekten uzak durabilmişlerdir, çünkü onların zamanının talepleri nispeten farklı ve daha az karmaşıktır.

Ancak olay zamanına göre yaşamaya devam eden toplulukları görmek için kıtalar aşmamıza gerek yoktur. Saat zamanının egemen olduğu kültürlerde bile, zamansal alışkanlıkları çevrelerindeki saat-odaklı toplumlardan ziyade Asya köylülerinin gevşekliğine benzeyen halklar vardır. Bu gibi alt kültürlerde hayat, olay zamanı ile uyum halindedir.

Los Angeles'taki bir Meksikalı-Amerikalı semtinde büyüyen sosyal psikolog Alex Gonzalez, eski mahallesinde kalan çocukluk arkadaşlarının zamana karşı tutumunu anlatmıştır. Bu kişilerin çoğu işsizdir ve çok az istihdam umudu vardır, geleceğe dair neredeyse hiçbir beklentileri yoktur. Gonzalez'in eski mahallesi, her gün gevşekçe bir araya gelen ve ilgilerini çekecek bir şeylerin vuku bulmasını bekleyen insanlarla doludur. Dertleri, aktiviteleri için zaman bulmaktan çok vakitlerini doldurmak için aktivite bulmaktır. Bir olayla meşgul olacakları zamanın bittiğine karşılıklı olarak kanaât getirene dek onunla ilgilenirler. Zaman düzdür. Kol saatleri çoğunlukla süs eşyaları ve statü sembolleridir; zamanı söylemek için kullanıldıkları pek nadirdir.[150]

Peki, bu insanların eline bir Day Runner[151] tutuşturursanız nasıl tepki verirler? Muhtemelen Jonathan Swift'in Lilliputlularının, herhangi bir eylemden önce kol saatine bakan Gulliver'e yaptığını yaparlar. Gulliver,

saatine “kehanet” adını verir. Seyahatlerinde karşılaştığı Lilliputlular, saatinin onun tanrısı olması gerektiği sonucuna varırlar. Diğer bir deyişle, onun deli olduğunu düşünürler.

ZAMANSAL ESNEKLİK AVANTAJI

Saat zamanı kültürleri, faaliyetlerini planlama konusunda daha az esnek olma eğilimindedir. Antropolog Edward Hall’un monokronik veya M-zamanı insanları dediği türde kişiler olmaya daha yatkındırlar: Bir seferde tek bir aktiviteye odaklanmayı seven kişiler. Öte yandan, olay zamanı insanları polikronik veya P-zamanlı programlama yapma eğilimindedir: Tek seferde birden çok şey yapma.[152] M-zamanı insanları bir çalışmayı doğrusal bir sıra içerisinde bitirmekten hoşlanır: Birinci göreve, daha sonra başlanıp tamamlanacak bir diğerine yönelmeden önce başlanır ve önce o görev bitirilir. Buna karşın polikronik zamanda, bir proje, yine bir başka proje için fikir uyandırabilen bir diğer projeye geçme eğilimi ya da ilhamı oluşana kadar, aralıklı ve öngörülemez duraklamalarla ve yarıda kalan bir başka göreve devam edilmesi ile sürer gider. P-zamanlıdaki ilerleme, her görev için tek seferde çok azdır.

P-zamanlı kültürlerin özelliği, insan katılımının güçlü olmasıdır. Programa bağlı kalmaktan ziyade insani işlerin tamamlanmasını vurgularlar. Örneğin, derin bir sohbette olan iki Burundili, genellikle aralarındaki tartışmanın akışını bozmaktan çok bir sonraki randevularına geç gitmeyi tercih edeceklerdir. Taraflardan biri, konuşmayı sohbet kendiliğinden bir sonuca ulaşmadan önce aniden bitirirse, diğer tarafın gururu kırılacaktır. “İnsanlara değer veriyorsanız” diye açıklar Hall, P-zamanlı kültürlerin hassaslığı ile ilgili olarak, “onları dinlemeli ve basit bir plan yüzünden sözlerini kesmemelisiniz.”

P-zamanlı ve M-zamanlı kültürlerin birbiriyle karışması iyi sonuç vermez. Missouri Üniversitesi’nde işletme dalında profesör olan Allen Bluedorn ve arkadaşları, M-zamanlı kişilerin M-zamanlı organizasyonlarda, polikronik insanların ise polikronik örgütlenmelerde daha mutlu ve verimli

olduğunu bulmuştur. Bu bulgular yalnızca yabancı kültürlere değil, Birleşik Devletler'deki farklı örgütsel kültürlere de tatbik edilebilir.[153]

M-zamanlı ve saat zamanlı düşünme biçimlerinin her ikisi de Amerika Birleşik Devletleri gibi başarı odaklı, sanayileşmiş toplumlarda yoğunlaşma eğilimindedir. P-zamanlı ve olay zamanlı düşünme ise üçüncü dünya ekonomilerinde daha sık görülür. P-zamanlı yaşayan kişiler genel olarak -en azından Batılı ekonomi standartlarına göre- M-zamanlı kişilere göre daha az üretkendir. Ancak polikronik kişilerin yalnızca kişi-odaklı değil, aynı zamanda daha üretken olduğu durumlar da mevcuttur. Programlara körü körüne bağlılık, işler tam ilerlemeye başlamışken onları kestirip atabilir. Ve kelime-işlemcilerin en katı M-zamanlılara bile öğrettiği gibi, doğrusal olmayan bir ilerleme ile çalışmak, dikkatini bir projenin bir bölümünden diğer bir projenin bir başka bölümüne yöneltebilmek, baştaki ile sondaki arasında bulunan ya da tam tersi bağlantıları kurabilmek de hem özgürleştirici hem de üretken olabilir.

Yine de hepsi arasından en verimli yaklaşım, P-zamanı ve M-zamanı, olay zamanı ve saat zamanı arasında durumun gerektirdiği gibi esnekçe hareket edebilen kişinin yaklaşımıdır. Sanayileşme ekonomisi içine yeni giren bazı kişiler, sosyal alandaki geleneksel yükümlülüklerini bütünüyle feda etmeksizin parasal başarıya kavuşmuşlardır. Bir kez daha, geleneksel Doğu ve modern Batı kültürlerinin karışımından oluşan Japonlar dikkate değer bir örnek sunmaktadır.

Birkaç yıl önce, Batı'da beş yıldan uzun süre yaşamış Tokyolu bir işadamı olan Kiyoshi Yoneda'dan bir mektup aldım. Farklı ulusların yaşam hızları arasındaki farklılıklar üzerine olan araştırmam -ki bu araştırmada Japonların en fazla yaşam hızına sahip olduğunu bulmuştum- uluslararası basında daha yeni yayınlanmıştı. Bay Yoneda bana yazmıştı, çünkü Japonların zamana karşı tutumlarını anlayışımdaki yüzeysellik onu (iyi bir niyetle, diye ekleyebilirim) endişelendirmişti. Japonların hızlı olabileceğini, ancak bunun onların saate Batı'daki insanlar kadar saygı duyduğu anlamına gelmeyeceğini anlamamı istiyordu.

Japonya’da toplantıların ABD’dekinden daha az dakiklikle başladığını ve daha “ağır aksak” sona erdiğini belirtiyordu. “Çalıştığım Japon şirketinde” diye yazıyordu Yoneda, “toplantılar, anlaşma sağlanana ya da herkes yorgun düşene kadar uzar ve bu toplantıların sonu bir program tarafından kesin biçimde önceden tanımlanmış değildir. Anlaşma genellikle açıkça belirtilmez. Belki de bir toplantının bitiş vaktinin öngörülemezliğini telafi etmek amacıyla, toplantı sona ermeden oradan ayrılsanız bile kınanmazsınız. Ayrıca toplantı sırasında uyumak da olağan karşılanır. Örneğin, bir mühendisseniz ve parayla -bir projenin mali yönüyle- ilgili değilseniz, kimse sizden muhasebe ile ilgili ayrıntılara dair bir tartışmaya kulak kesilmenizi beklemez. Uykuya dalabilirsiniz, okuma ya da yazma işlerinizi halledebilir, çay-kahve almak üzere kalkabilirsiniz.”

Monokronik ve polikronik kuruluşların her birinin kendi zayıf yönleri vardır. Monokronik sistemler, üyelerinin insani yönlerini göz önünde bulundurmaya daha az yatkındır. Polikronik olanlar ise üretken olmayan bir kaos ortamına meyillidir. P-zamanı ve M-zamanına en sağlıklı yaklaşımın, her ikisinin de üstünlüklerini öne çıkarmak ve farklı durumlara uyum sağlamaya odaklı karışımlar ortaya koymak olduğu görülecektir. Japonların karışık yaklaşımı, zamanın insanları değil, insanların zamanı kontrol ettiği kışkırtıcı bir örnek sunmaktadır.

DAHA FAZLA ZAMAN SAVAŞI

Kültürel normların çevredeki toplumlar tarafından da yaygın biçimde paylaşılmasından dolayı, insanlar genellikle kendi kurallarının keyfi olduğunu unutmaktadır. Etnik-merkezci üstünlük ile kültürel normalliği karıştırmak kolaydır. Farklı kültürlerden insanlar etkileşime girdiğinde, pek çok düzeyde yanlış anlama potansiyeli belirir. Örneğin, Arap ve Latin kültürlerinin fertleri genellikle insanlarla konuşurken bizim ABD’de yaptığımızdan çok daha yakında dururlar. Oysa biz bunu çoğunlukla saldırganlık ya da saygısızlık olarak yorumlayarak yanlış anlayabiliriz. Benzer şekilde, kendimizinkinden farklı zamansal adetleri olan insanların

niyetlerini de yanlış okuduğumuz olur. Bu gibi durumlar, kültürlerin sözel olmayan dilleri ile iletişim kurmanın zorluklarıdır.

Neredeyse her gezgin bu tür gafları hem çevre kültürlerin motiflerini yanlış anlama hem de çevre kültürlerin onu yanlış yorumlaması biçiminde tecrübe etmiştir. Aksiliklerin sık yaşandığı bir başka alan da saat zamanı ve olay zamanı arasındaki çatışmaları içerir. Neyse ki, bu tökezlemelerin çoğu tatsız iletişim eksiklikleri ile sınırlı kalır. Yanlış anlaşmalar daha yüksek düzeylerde gerçekleştiğinde ise ortaya ciddi sorunlar çıkabilir.

Bunun bir örneği, 1985 yılında bir grup Şii Müslüman teröristin bir TWA jeti kaçırıp kırk Amerikalıyı rehin alarak, İsrail’in cezaevlerindeki 764 Lübnanlı Şii mahkumu serbest bırakmasını talep ettiği olayda yaşanmıştır. Kısa bir süre sonra, teröristler kırk Amerikalı rehineyi, İsraillilerin taleplerini yerine getirmesi durumunda hiçbir şey olmayacağına dair herkese teminat veren Şii Müslüman liderlerine teslim etmiştir.

Hassas müzakerelerin bir yerinde, Şii Örgütü Emel’in (milis liderlerinin rolünü üstlenmişti) üç numaralı ismi Ghassan Sablini, eğer İsrail, talepleri doğrultusunda Şii mahkumları bırakmak için girişimde bulunmazsa rehinelerin iki gün içerisinde korsanlara geri verileceğini açıkladı. Bu açıklama çok tehlikeli bir durum yarattı. ABD’li müzakereciler, ne kendilerinin ne de İsraillilerin itibarlarını kurtarmaya yarayan bir uzlaşma varılmadığı takdirde bu teröristlere boyun eğilmeyeceğini biliyordu; ama Şii liderler “iki gün” gibi bir sınır koyarak uzlaşmayı ihtimalini azaltmış ve krizi ciddi bir boyuta taşımıştı. Herkes nefesini tutmuştu. Son dakikada Sablini, açıklamasının nasıl yorumlandığı konusunda bilgilendirildi. Herkesin yararına olacak biçimde, şöyle bir açıklama yaptı: “Biz birkaç gün olduğunu söyledik ama mutlaka kırk sekiz saat olacağını kastetmedik.”[154]

“Gün” kelimesinin anlamı konusundaki yanlış iletişim, neredeyse kırk kişinin ölümüne ve olası bir savaşa neden oluyordu. ABD’li müzakereciler için kullanılan kelime zamanın teknik bir yönü anlamına geliyordu: Yirmi dört saat. Müslüman lider içinse, bir gün sadece belli “bir süreyi” belirtmede kullanılan bir ifadeydi. ABD’li müzakereciler saat zamanıyla

düşünüyordu; Sablini ise olay zamanıyla.

138 Lauer, R. (1981). *Temporal Man: The Meaning and Uses of Social Time*. Praeger: New York.

139 Jones, J. (1993). An exploration of temporality in human behavior. In: Schank, R., and Langer, E. (eds.) *Beliefs, Reasoning, and Decision-Making: Psycho-Logic in Honor of Bob Abelson*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum.

140 Schachter, S., and Gross, L. (1968). Manipulated time and eating behavior. *Journal of Personality and Social Psychology* 10, 93–106.

141 Castaneda, J. (1995, Temmuz). Ferocious differences. *The Atlantic Monthly*, 68–76, 73, 74.

142 Bock, P. (1964). Social structure and language structure. *Southwestern Journal of Anthropology* 20, 393–403.

143 Lauer, R. H. (1981). Temporal Man: *The Meaning and Uses of Social Time*. New York: Praeger.

144 Sorokin, P. (1964). *Sociocultural Causality, Space, Time*. New York: Russel and Russel.

145 Rifkin, J. (1987, Eylül/Ekim). Time wars: A new dimension shaping our future. *Utne Reader*, 46–57.

146 Thompson, E. P. (1967). Time, work-discipline, and industrial capitalism. *Past and Present* 38, 56–97.

147 Raybeck, D. (1992). The coconut-shell clock: Time and cultural identity. *Time and Society* 1 (3), 323–40.

148 Leach, E. R. (1961). *Rethinking Anthropology*. London: The Athlone Press.

149 Hall, E. (1983). *The Dance of Life*. Garden City, N.Y.: Doubleday.

150 Gonzalez zaman konusunda da önemli araştırmalar yapmıştır. Bkz. Gonzalez, A., and Zimbardo, P. (1985, Mart). Time in perspective. *Psychology Today*, 20–26.

151 Bir ajanda markası. (ç.n)

152 Hall, E. (1983). The Dance of Life. Garden City, N.Y.: Doubleday.

153 Bluedorn, A., Kaufman, C., and Lane, P. (1992). How many things do you like to do at once? An introduction to monochronic and polychronic time. *Academy of Management Executive* 6, 17–26.

154 UPI (23 Haziran 1985). Ships with 1,800 Marines off Lebanon. Yeniden basımı için: *The Fresno Bee*, A1.

V

ZAMAN VE İKTİDAR

Bekleme Oyununun Kuralları

Beklettiğiniz insanların, beklediğiniz insanlardan daha az göze çarpması tuhaftır.

Jean Giraudoux, *Tiger at the Gates*, Sahne I

Askerlerin “Acele et - Bekle” nakaratı bugün hayatımızın gerçeğine dönüşmüştür. Otobüs ve asansör bekleriz, mağazalarda ve trafikte bekleriz, garsonu ve tezgahtarı bekleriz. Gecikmeli kalkan trenlere bilet almak için sırada bekleriz. Doktor randevularımızdan önce bekleriz.

Beklemek hoş değildir. Yazar Alexander Rose’a göre “Yaşam çilesinin yarısı beklemektir.” Ruhbilimcilerin, beklemekten kaynaklanan ıstırabın ne düzeyde olduğunu tam olarak saptamaları çok zor olsa da, beklemenin sağlık üzerinde olumsuz etkilerinin olduğuna dair yeterince kanıtımız vardır. Araştırmalar reaksiyonların sinir bozukluğundan ülsere ve hatta koroner kalp hastalıklarına olan yatkınlığın artmasına kadar giden farklılıklar gösterdiğini ortaya koymuştur. Araştırmacı Edgar Osuna da, çalışmalarını bekleme süresiyle stres ve endişe arasında doğrudan matematiksel bir ilişki olduğunu açıkça ifade edebilecek kadar ileriye götürmüştür.[155]

Eğer vaktin nakit olduğuna inanıyorsanız, beklemek de masraflıdır. Birçok bilim insanı boşa harcanan zamanın Sovyetler Birliği’nin parçalanmasına neden olan başlıca patolojilerden biri olduğuna inanmaktadır. Örneğin, ekonomist Y. Orlov, Sovyetler Birliği’nde sadece

alışveriş aktiviteleri için yılda yaklaşık otuz milyar saatin boşa harcanmış olduğu tahmininde bulunur: Bu oran on beş milyon insanın bir yıllık mesai süresine karşılık gelir. Bir başka çalışma ise, sadece Moskova'da kamu hizmeti faturalarını ve kira bedellerini ödemek için yirmi milyon saatlik mesainin kuyruklarda geçtiği tahmininde bulunmaktadır.[156]

ABD'de 1988 yılında Priority Management Pittsburgh Inc.'ye danışmanlık amacıyla yürütülen bir dizi saha çalışması, ortalama bir Amerikalının hayatının beş yılına karşılık gelen zamanı kuyruklarda bekleyerek, altı ayını trafik ışıklarında ve iki yılını da kendisine telefon edenleri geri aramaya çalışarak harcadığını bulmuştur.[157] Her ne kadar ABD'deki bekleme süreleri eski Sovyet Cumhuriyetlerinde olduğu gibi bir "ulusal boş zaman aktivitesi" olmasa da, sahip olduğumuz zaman bilinci daha az savurgan olduğumuzu düşünmemizi engeller.

Hızlı nüfus artışı ve azalan kaynaklar göz önünde bulundurulursa, bu zaman çizelgelerinin uzaması ve sorunların daha da ciddileşmesi şaşırtıcı değildir. Ancak beklemek sinir bozukluğu ve maliyetlerden daha fazlasını ifade eder. Sosyal bilimcilere göre, bekleme oyununun iş kültürünün esaslarını kavrama fırsatı sunan dinamikleri de önemlidir. Beklemeyi yöneten kurallar ve ilkeler -kimin önde, kimin arkada beklediği ve kimin hiç beklemediği- kıymetli bilgiler sunmaktadır. Bu kurallar kültürün sessiz dilinin bir parçasıdır. Hiçbir yerde yazılı değildirler, ancak taşıdıkları mesajın sesi genelde sözcüklerden daha yüksektir.[158]

Birinci Kural

Vakit nakittir.

Bu, dünyanın pek çok yerinde, diğer tüm kuralların kendisinden türediği temel kuraldır. İşçiler saat başına, avukatlar dakika başına ücret alır, reklamlar saniye başına fiyatlandırılır. İlginç bir zihinsel alıştırmayla uygar zihin, ele avuca gelmez şeylerin en karanlık ve soyutu olan zamanı, tüm niceliklerin en nesneline, yani *paraya* indirgemiştir. Zamanın ve metaların aynı değer ölçeğinde düşünülebilmesi sayesinde, artık renkli bir

televizyonun fiyatının kaç saatlik mesaiye karşılık geldiğini hesaplamak mümkündür.

Zamanımızı para karşılığında satmakla kalmayız, aynı zamanda zamanımızı geri satın almamız için de bir pazar mevcuttur. Evle ilgili ipuçları hakkında köşe yazıları yazan Heloise “Aileler için revaçtaki ürün ‹işdışı zaman›” der. “Onlara fazladan bir yirmi dakika verebilsem -bu kuru temizlemede dört dolarlarına mal olsa bile- başarılı sayılırım.”[159]

Bugün kamuoyu araştırmaları “fazla çalışan” Amerikalılardan, daha fazla zamana sahip olabilmek için ne kadar para ödeyebileceklerini rutin olarak değerlendirmelerini istemektedir. 1991 yılında Hilton Otelleri tarafından, zamana değer biçmek için ulusal anketler yapılmıştır. Ankete katılanların üçte ikisi mesailerinden daha az çalışmak karşılığında maaş kesintilerini tercih edeceklerini söylemiştir. Zamana karşılık para verme istekliliği cinsiyet, yaş, eğitim seviyesi, ekonomik durum ve sahip olunan çocuk sayısına göre değişiklik göstermemiştir.[160] İşte bu noktada “Zaman mı, para mı?” sorusu, sanki bu ikisi değişebilir bir maddenin birbirinin yerine geçebilen halleriymiş gibi ortaya çıkmaktadır, yani su ile buz, yahut nakit para ile çek gibi.

Ancak vakit nakittir kuralının geçerli olmadığı kültürlerde bu hikâye çok farklıdır. Katmandu’dayken bir defasında Amerika’ya telefon etmem gerekmişti. Burası, Hindistan sınırından geçerek gelen insanların saatlerini on dakika ileri alması gereken bir ülkedir. Ayrıca, her nedense, Katmandu Greenwich ortalama zamanından beş saat kırk dakika ileridedir. Bu yüzden zaten en kötüsüne hazırlıklıydım.

Kalabalığa kalmamak için sabah 07.30’da telefon şirketinin ana merkezine vardım. Uluslararası görüşme gişesindeki memurla görüşmek için on dakika bekledim, bana uluslararası santral ile bağlantı kurmanın birkaç dakika alacağını söyledi. Oturdum, kitabımı çıkarıp beklemeye koyuldum.

Bekledim. Tam 09.30’a kadar ne bana seslenen oldu, ne de o ilk görüştüğüm memuru tekrar gördüm. Durumu kontrol etmek için artık

önünde uzun bir kuyruk olan gişeye tekrar döndüm. Yirmi beş dakika kuyrukta bekledim, sıram geldiğinde gişedeki yeni memur bana telefon hatlarının meşgul olduğunu ve sabırlı olmam gerektiğini söyledi.

Öğlen olduğunda hala ismim söylenmemişti. Yeni memur da gitmişti. Tekrar gişeye gittim. Bu defa kırk beş dakikalık bir bekleyişin ardından – öğle kalabalığına denk gelmiştim – yeni memur görüşme talebimi birkaç dakika aradıktan sonra nihayet “pasif” talep yığınının arasında buldu. Bu da arayan kişinin (ben) talebinden vazgeçip ayrıldığı anlamına geliyordu.

Yeniden oturdum, bekleme alanında dolaşmakta olan seyyar bir lokantadan yiyecek bir şeyler aldım. Her nedense telefon görüşmesi yapmak için bekleyen insanlara tam öğün yemekler satarak geçinen bir adamı görmek bile telefon şirketine olan güvenimi zedelememişti. Kitabımı bitirdim. Nihayet saat neredeyse 15.00 olduğunda, memur bize denizaşırı hatların tamamen kesik olduğunu duyurdu. Yarın tekrar gelmemiz mümkün müydü?

Ertesi sabah, yaklaşık iki saatlik bir bekleyişin ardından beni çağırdılar. Hemen koştum. Ancak memur, “Sadece verdiğiniz numarayı teyit etmek istemiştim” dedi, ben de numaranın doğruluğunu onayladım.

“O halde lütfen oturun ve bekleyin” dedi memur bunun üzerine. “Santrale ulaştığımda sizi çağıracağım.”

Nedense sinirlenmemiştim. Aksine, bu önemsiz onaydan önce, kendimi tam anlamıyla Kafka’nın *Duruşma*’sındaki, ne suçu, ne orada olma nedeni, ne de neyi beklediği ve daha ne kadar beklemek zorunda olduğu bilinen başkarakteri gibi hissediyorken, artık -biraz tuhaf olsa da- büyük bir ilerleme kaydedeceğim hissine kapılmıştım. Bekleme alanına geri döndüğümde kendimi, yerlerinden henüz hiç kalkmamış olan diğer bekleyenlerden biraz daha önemli hissediyordum. Birkaç kişi gişe penceresinde neler olduğunu sordu. Memur ile görüşmemizin detaylarını onları kıskandırmak istercesine anlattım, artık onlardan daha üstündüm.

Oturdum, biraz daha bekledim ve çok geçmeden beklediğim o anonsu işittim. Aslında ses, bu çağrıyı beklemeyenler için belki de önemsiz bir fısıltıdan farksızdı, yine de benim kulaklarımda adeta yankılandı:

“Looween, telefon görüşmeniz hazır, ikinci kulübede bekliyor” demişti memur.

Benim kadar şanslı olmayanların gözleri üzerimdeydi; benim konumumdaki -yani Katmandu telefon ofisinde bir saat içinde bir memur tarafından tam iki defa çağırılmış- bir adama yakışacak bir ağırbaşlılık takınmaya çalışarak bankoya doğru yavaşça ilerledim. İlerlerken de alanda bekleyenlerin benden iki numaralı kulübeye giden bu uzun ve yalnız yolculuğumu, umudumu nasıl yitirmediğimi ve yakında bu zafer yürüyüşünü Bay Looween’in değil de kendilerinin yapacağını anlatmamı isteyeceklerini düşünüyordum.

Kulübeye girdim. Memur hazır olup olmadığımı sordu. Aa! Yoksa o duyduğum, *Om mani padme hum*[161] diyen bir Budist’in sesi miydi? Neyse ki hemen sonra denizaşırı görüşme operatörünün sesini duydum. Kusursuz bir İngilizceyle bana “Bay Lou Green siz misiniz?” diye sordu.

“Evet, benim” dedim.

“Buyurun. Görüşmeniz hazır.”

“Merhaba, Beverly” diye bağırdım. “Ben Bob, Bob Le Green. Nepal’deyim. İki numaralı telefon kulübesinde.” Hattın diğer ucundan, yanlışlıkla kuyruğuna bastığında köpeğimin çıkardığına benzer bir ses duydum, ardından tam bir sessizlik geldi. Durumu memura bildirdim. Bağlantıda bir sorun olduğunu söyledi. Santral operatörüne yeniden ulaşması gerekiyordu: “Siz lütfen oturun. Ulaşmam birkaç dakika sürer.”

Dönüp bekleme alanına baktım. Yüzlerin her biri aynıydı. Sanırım benden daha alt seviyedeki o bekleyenlerin arasına yeniden oturmanın ne denli kötü hissettirmiş olduğunu açıklamama gerek yoktur. Binadan ayrıldım. Kamp alanına döndüm, uyudum ve yeni bir güne uyandım.

Ertesi sabah daha iyiydi. Yirmi dakika bekledim beklemedim, memur (ilk günkü ikinci memur) bugün uluslararası görüşme yapılmayacağını duyurdu: “Kral’ın görüşmeleri yüzünden tüm hatlar dolu.” “Bu gerçekten de sağlam bir mazeret oldu” diye eleştirdi yanımda oturan bir başka yabancı.

Sonunda dördüncü gün telefonum bağlandı. Ancak bu gecikmenin,

benimle aynı çileyi çeken diğerlerinin beklediği sürenin yanında neredeyse hiçbir şey olduğunu öğrendiğimde hayret ettim. Öyle anlaşılıyordu ki, Nepallilerin birçoğunun hayatında, uzak mesafe aramalar için saatlerce beklemek zorunda olmak ne beklenmedik ne de külfetli bir durumdu.

Ancak şu Nepalli telefon şirketi “vakit nakittir” kuralının da ancak bir yere kadar esnetilebileceğinin farkında olmalıydı. Belki de sınırın diğer tarafında, Hindistan’daki meslektaşlarının başına gelenleri göz önünde bulundurmaları iyi olurdu.

Hindistan’daki telefon hizmeti o kadar yavaştı ki, bazı şirketler çevir sesini duyana kadar beklemesi için maaşlı bir çocuk çalıştırırdı. Numaraya ulaşıldığında ise gün içinde gerekli olması ihtimaline karşı telefonu açık bekletilirdi. Birkaç sene önce bir gün telefon şirketi haddini aştı. Parlamento üyelerinden P. C. Sethi gününün büyük kısmını Bombay’e telefon açabilmek için bekleyerek geçirdi. Saatler geçmesine rağmen hala telefon bağlantısı kurulamayınca Sethi gidip bir silah aldı, beraberinde bir de silahlı koruma ile santralde olay çıkardı. İngilizce gazeteler bu olayı “P. C. Sethi Deliye Döndü” manşetiyle baş sayfadan duyurdu. Sethi, bir tekel olsun ya da olmasın bir şirketin böylesi önemli bir insanı bu kadar uzun süre bekleterek kuralları çiğnediğini düşünmüştü.

Silahlı saldırı hiç kuşkusuz sinir bozukluğuna karşı verilmiş aşırı bir tepkiydi, ancak bu olayda büyük bir anlayışla karşılandı. Öyle ki, Hint şirketinin müdürü açıklamasında “Bu (telefon) sistem(i) ancak silah zoruyla işliyor. Sethi tarafından yapılan davranışı takdir ediyorum. Onunla aynı fikirde olduğumu bildirmek için ona bir mektup yazacağım” dedi.[162]

İkinci Kural

Zaman çizgisini belirleyen arz-talep yasasıdır.

Vaktin nakit olduğu yerde, zaman da ekonomik yasalarla yönetilir. Kıymet verdiğimiz şey için bekleriz. Talep ne kadar fazla ve arz ne kadar düşük ise, bekleme süresi de o kadar fazla olur. Bu yüzden insanlar en sevdikleri sanatçıları dinlemek için kuyruklarda, en sevdikleri sahillere

gitmek için trafikte ve saygın avukatlara danışmak için ofislerde bekler.

Talep arzdan fazla olduğunda, bekleme süresi ürünün asıl değerini aşabilir. Böyle durumlarda beklediğimiz süre kelimenin genel anlamıyla ürünün maliyetine dönüşür. Örneğin, Komünist Polonya'da insanların bir çift ayakkabı alabilmek için (ve "maalesef denemek için hiç vakit yok, lütfen") iki saatten fazla beklediğini görmüştüm. Şanslı müşterilerin birçoğu da satın aldıklarını mağazadan ayrılır ayrılmaz kara borsaya verirlerdi. Öğrendiğim kadarıyla bir ürünün yeniden satış fiyatı, ilk alıcının kuyrukta ne kadar beklediğine göre hesaplanarak belirleniyordu. Başka alternatiflerin olmadığı bir şehirde ayakkabıların kalitesi çok da mühim değildir. ABD'de, bilet karaborsacılarıyla görüşmüş olan herkes, bekleme süresi ile değeri aynı kefeye koyanın sadece Doğu Avrupalılar olmadığını bilir.

Bazen insanlar zamana, borsadaki bir ürünmüş gibi değer biçer. "Amerika'nın zamanı nasıl tükendi", *Time*'ın kapak konularından biriydi. Yazar Nancy Gibbs şunları söylemişti:

> Bir zamanlar vakit nakitti. İkisi de çarçur edilebilir ya da akıllıca harcanabilirdi, ancak sonuçta büyük ödül altındı. Ne var ki hemen her üründe olduğu gibi değer, metanın kıtlığına bağlıdır. Ve bunlar zamanın kıt olduğu günler… Böyle giderse sonunda zamana, 80'lerdeki paraya 90'larda ne olduysa aynısı olabilir. Aslında maaşları bol, özgürlükleri kıt olan çaylak Wall Street yuppileri için boş zaman, satın almakta zorlandıkları tek şeydir.

Anket çalışmasında Amerikalıların boş zamanlarının son yirmi yılda yüzde otuz yedi azaldığını bulmuş olan Louis Harris şöyle söyler; "Zaman yeryüzündeki en kıymetli meta haline gelmiş olabilir."[163]

Zamanın fiyatı yükseldikçe onun dağılımını yöneten kurallar da daha önemli hale gelir. Bekleme oyunu, sonucu çok önemli olan bir işe dönüşür.

Üçüncü Kural

Beklediğimiz şeye değer veririz.

Seyirciyi ister güldürün ister ağlatın, ama onu mutlaka bekletin.

Bill Smethurst, pembe dizi yapımcısı

Bu, beklemenin yaralarını haklı çıkarmaya katkıda bulunan psikolojik bir sonuçtur. Ne tuhaftır ki bu, kuyruk ne kadar uzunsa ayakkabının o kadar değerli olduğuna gerçekten *inanmamıza* yol açar. Bunun en az iki nedeni vardır.

İlk olarak masrafımızı -bu durumda zamanımız- haklı çıkarmanın psikolojik ihtiyacı söz konusudur. Bu, sosyal psikolojide bilişsel uyumsuzluk yasası olarak bilinir: Diğer türlü kendimizi aptal gibi hissetmememize neden olabilecek davranışlarımız için bir açıklama bulmaya -ya da gerekirse uydurmaya- güdülenmişizdir. "Ne ahmakmışım ki böyle berbat ayakkabılar için değerli vaktimi boşa harcamışım" ile "Bu hazineler için beklemeye değerdi" inanışları arasında bir seçimle karşı karşıya kalındığında çoğu sağlıklı kişi ikincisini tercih eder.

Aslında bir şey fazlasıyla kolay ulaşılır olduğunda insanlar genellikle onu istemezler. Kim boş bir lokantada yemek yemeyi sever ki? Kendimize, muhtemelen daha iyi yiyecekler sundukları için uzun kuyrukların olduğu lokantaları seçtiğimizi söyleriz. Ancak beklemenin kendisi, çekiciliğin önemli bir kısmıdır. Her nasılsa yemek, ortalık kalabalık olmadığında yeterince iştah açıcı görünmez.

İkinci olarak, insanın en az ulaşılabilir olana değer verme güdüsü vardır. Sosyal psikolog Robert Cialdini üç yılını, etki uzmanları -diğer insanları kendi arzularına boyun eğdirterek geçimlerini sağlayan kişiler- tarafından kullanılan teknikleri gözlemlemek için gerçek kimliğini gizleyerek çeşitli kuruluşlara sızmakla geçirmiştir. Öğrendiği en etkin tekniklerden biri, Kıtlık İlkesi'nden faydalanmaktı: Bir fırsat ne kadar az ulaşılır ise, o kadar değerli gibi görünür. Akıllı bir etki uzmanı çoğunlukla kararsız müşterileri, hemen harekete geçmezlerse çok uzun süre beklemeleri gerekeceğine inanmaya yönlendirir. Cialdini şöyle aktarır:

> Soruşturmuş olduğum ve stokun yüzde otuz ile yüzde ellisinin

> düzenli olarak indirim listesinde yer aldığı bir cihaz mağazasında bu taktik kusursuz biçimde uygulanırdı. Mağazada bir çiftin indirimli bir mal ile kısmen, belli bir mesafeden ilgileniyor göründüğünü düşünün… Satış elemanı yaklaşıp söyle diyor: “Bu modelle ilgilendiğinizi görüyorum, nedenini de anlıyorum. Bu fiyata bu cihaz, harika değil mi? Ancak maalesef daha yirmi dakika önce onu başka bir çifte sattım. Yanılmıyorsam da o elimizdeki son üründü.”
>
> Müşteriler hayal kırıklığına uğradıklarını şüphesiz belli edecektir. Artık ulaşılmaz olması nedeniyle cihaz birdenbire daha çekici hale gelir. Çoğunlukla müşterilerden biri, arka odada, depoda ya da başka bir yerde bu modelden satılmamış bir tane bulunma ihtimalinin olup olmadığını sorar. “Pekala” diye itiraf eder satış elemanı, “aslında olabilir ve hemen kontrol edebilirim. Peki, anladığım kadarıyla bu modeli istiyorsunuz ve sizin için bu fiyattan bulursam alacaksınız, öyle mi?” Tekniğin güzelliği burada yatar. Kıtlık ilkesine uygun olarak müşterilerden, cihazın en az ulaşılabilir ve bu nedenle en cazip olduğu anda satın alma sözü vermeleri istenir. Çoğu müşteri, özellikle hassas olan bu anda bir malı almayı kabul eder.[164]

Ayrıca daha sonra depoda istedikleri modelin stok durumunun yeterli olduğunu -yani kimsenin beklemek zorunda olmadığını- öğrendiklerinde müşterilerin genellikle onu yine daha az cazip bulduğu da saptanmıştır. Sıra ne kadar uzunsa ürün o kadar iyi görünür.

O halde beklemenin nedeni sınırlı kaynaklardır. Ancak ekonomi yasaları sadece başlangıçtır. Bekleme oyununun asıl kalbini oluşturan bu kaynakların dağıtılma biçimidir. Şayet daha yakından bakarsanız statünün, gücün ve özdeğerin esasını görürsünüz.

Dördüncü Kural

Kimin bekleyeceğini statü belirler.

Ne kadar önemliysek, zamanımıza olan talep o kadar yüksektir. Zaman kısıtlı olduğu için de değeri, diğerleri tarafından algılanan önemimize göre

artar. Değerli her mal gibi, önemli insanların zamanı da muhafaza edilmelidir. Bu da, bu kuralın iki sonucu olmasına yol açar. Önemli insanlar genellikle sadece randevu ile görülebilirler ve yüksek statülü insanların onlardan daha aşağı kademedeki insanları bekletmelerine izin verilir, ancak bunun aksi kesinlikle yasaktır. Yüksektekiler değerli bir şeyler -bir ürün, bir hizmet, değerli kaynaklara erişim ya da sadece irtibat kurma şerefi- sunduğunda bu kurallar da meşrulaşır.

Bekleme oyununda statü farklılıkları bazen dikkat çekecek kadar keskindir. Örneğin, benimki gibi üniversitelerde, öğrencilerin derse geç kalan bir yardımcı doçenti 10 dakika, doçenti 20 dakika ve profesörü 30 dakika beklemek zorunda olduğuna dair yazılı olmayan bir kural vardır. Roller tersine döndüğünde ise durum çok farklıdır. Psikolog James Halpern ve Kathryn Isaacs'ın yürüttüğü bir çalışmada bir grup öğrenciye ve profesöre, bir randevuya geç kalan bir öğrencinin ve bir profesörün ne kadar bekleneceği soruldu. Cevap veren herkes profesörün öğrenciden belirgin derecede daha fazla bekleneceğini söyledi.[165] Ayrıca profesörlere kıyasla öğrenciler -ister bir öğrenciyle, isterse de bir profesörle olsun- herhangi bir randevu için daha uzun süre bekleyebileceklerini söylediler. Bu standartlar göreli değerimizi açıkça göstermektedir: Hiçbir açıklama yapmaksızın öğrencilerimin zamanını boşa harcayabilirim, ancak onların benim zamanımı boşa harcamaları yasaktır.

Bu ilişki bazen olağandışı karşılaşmalara neden olur. Ne dokunaklıdır ki neredeyse tüm deneyimli öğretmenler öğrencilerin en sevdiği dersin boş ders olduğunun farkındadır. Bir dersin iptal edildiğini ne zaman duyursam, coşkulu “Yaşa!” nidalarıyla, alkışlarla ve hatta Dixie Marşı[166] uğultularıyla karşılaşmışımdır – ki en iyi derslerimden sonra dahi bunlardan hiçbirini duymamışımdır. Üstelik bu tepkiler beni seven öğrencilerden gelir.

Tüm bunları oldukça sıra dışı kılan ise maaşımı bu öğrencilerin ödüyor olmasıdır. Mali açıdan baktığımızda, onlar benim zamanımın sahipleridir, aksi değil. Ancak kendi profesörlüğüm süresince onlara not veren benim, bu da bir dereceye kadar onların geleceğini tayin etmektir. Sonunda,

bekleme kurallarımız kimin patron olduğunu açıklığa kavuşturur.

Kimi ülkelerde başkalarını bekletmek statünün esasıdır. Brezilya'daki bir ankette, meslektaşlarımla birlikte insanlara randevularda zamana riayet etmenin başarıyla ne kadar ilişkili olduğunu düşündüklerini sorduk. Brezilyalıların randevularına sürekli gecikenleri daha başarılı, dakik olanları ise daha başarısız olarak değerlendirmeleri karşısında hayrete düştüm. Topladığımız veriler Brezilyalıların randevularına sürekli geç kalan kişileri daha rahat, mutlu ve hoşa giden insanlar olarak değerlendirdiğini de gösterdi; tüm bunlar da genel anlamda başarılı olmakla ilişkilendirilebilir.[167]

Bu yanıtlar ilk başta beni çok şaşırttı. Hatta bu, zamansal hoşgörünün sonsuz göründüğü ülke için bile oldukça abartılıydı. Esnek olmak başka, bir yere zamanında gitmemenin gerçekten faydalı olduğuna inanmak başka bir şeydi. Burada basit *amanha* klişesini bozmayı umarken, bunun yerine kendimi bir Carmen Miranda filminin tam ortasına düşmüş gibi hissediyordum. Fakat meselenin özünü kaçırmıştım.

Brezilyalıların randevularına sürekli gecikenlerin daha başarılı olduğunu düşünmesinin nedeni, bunun gerçekten de böyle olmasıydı. Önemli insanlar astlarını bekletirdi. Dakik olmamak başarıya yol açmıyordu, aslında bu başarının bir sonucuydu. Dakik olmamak bir başarı işaretiydi. Tıpkı şık ayakkabılar gibi donanımın bir parçasıydı. ABD'de doktorlar gibi nüfuzlu kimseler bizi bekletince bunu ayıplarız. Ancak soru sorduğumuz Brezilyalılar, nasıl üstlerinden daha az para kazanmaya gücenmiyorsa, onları beklemeye de gücenmiyordu. Buna gıpta ediyorlardı. Bir gün kendileri de güzel bir eve, pahalı bir arabaya ve diğerlerini bekletme hakkına sahip olmayı umuyorlardı.

Birçok Arap kültüründe kocası dışında biriyle beraber olurken yakalanan genç bir kadın, genellikle erkek kardeşleri tarafından öldürülür. Bu Batılılara göre vahşi bir davranıştır. Ancak sosyal modele göre önemli bir kurumu -aileyi- koruma rolü erkek kardeşin yükümlülüğündedir. Bu onun sorumluluğudur. Kız kardeş aileler arasındaki kutsal ve dokunulmaz bağdır;

sosyal düzenin korunması ona leke sürülmemesine bağlıdır. Brezilyalıların zamanla ilgili davranışları da benzer biçimde daha geniş bir modelin bir parçası olarak anlaşılmalıdır. Kural şudur: “Kontrol, uğruna beklenen kişinin elindedir.” Ayrıca, en azından Brezilya’da, bundan yakınmaya izin yoktur.

Yazar E. B. White’ın “İş Dünyasındaki Açmaz” tanımlamasında yıllar önce dile getirdiği gibi bazen statü kuralı hoş bir güç savaşına dönüşebilir:

> Şansımızı denemek için gittiğimiz bir firmanın bekleme odasında beklerken, ince bir bölmenin ardından, bir endüstri tuğgeneralinin diğer bir tuğgeneralle telefonda görüşme çabasına kulak misafiri olduk. Durum bize oldukça çetin bir kördüğüm gibi görünse de bu iki adam konuşmayı başardı. Bay Auchincloss’un ofisinde telefon çaldı ve Bay Auchincloss’un sekreterinin yanıtladığını duyduk. Bay Birstein’ın sekreteriydi arayan, Bay Birstein’ın Bay Auchincloss ile görüşmek istediğini söyledi. “Pekala, bağlayın” dedi Bay Auchincloss’un sekreteri, “ben de Bay Auchincloss’a aktarıyorum.” “Hayır” demişti belli ki diğer sekreter, “siz Bay Auchincloss’a bağlayın, ben Bay Birstein’e aktaracağım.” Bölmenin arkasındaki sekreter, “Rica ediyorum” diye karşılık verdi. “Bay Auchincloss’u hatta bekletmeyi aklımın ucundan bile geçiremem.”
>
> Yardımcılarının hangi Titan’ın zamanının daha değerli olduğunu saptamak için yaptığı bu Titanlar savaşı, tüm şiddetiyle beş-on dakika kadar sürdü; bu esnada Titanların kendileri muhtemelen dişlerini karıştırarak öylece oturuyordu. Sonunda kızlardan biri teslim oldu ya da boyun eğdirildi, gerçi oyun kolaylıkla berabere de bitirilebilirdi. Bekleme odasında oturup kök salarken, endüstrinin bu anlık felci, bize daha güzel -gerçek eşitliğin iş yaşamına gireceği ve herkes eşit derecede meşgul olduğundan kimsenin kimseyle konuşamayacağı- zamanların geleceğine dair bir vaat gibi göründü.[168]

Beşinci Kural

İnsanlar sizi ne kadar uzun süre bekliyorsa, statünüz o kadar önemlidir.

> Olayı öncelikle kendi yalınlığı içinde görün, neden ya da nerede ya da ne zaman ya da ne için olduğunu bilmeden, beklemeyi deneyin.

Samuel Beckett

Dördüncü kuralın -kimin bekleyeceğini statü belirler- tersi de doğrudur: Bekleme hiyerarşisindeki pozisyonunuz genellikle öneminizi belirler. Polonya'daki ayakkabıların yeniden satış fiyatındaki duruma benzer biçimde, uzun kuyruklar kişiyi daha önemli ve pahalı kılar. Mali danışmanlar, avukatlar ya da sanatçıların değeri, önceden yapılan rezervasyonlarla yükselir. Bu da onların zamanına olan talebi arttırır ve bu döngü böyle sürüp gider.

Büyük şirketlerde bazen sosyal sınırlar binanın mimari düzenine de yansır. En düz anlamıyla ne kadar yükselirseniz, bekleme süresi de o kadar artar. *Queuing and Waiting* isimli kitabında Barry Schwartz benzer bir olayı şöyle aktarır:

> En aşağı basamakta doğrudan gidip görüşebildiğiniz insanlar bulunur. Genellikle zemin katta ya da en azından aşağı katlarda bulunan bir bankonun arkasında, size hizmet etmek için beklerler. Bürokraside yükseldikçe üst katlardaki ve ofislerdeki insanlarla karşılaşırsınız: Açık ofisler, daha sonra özel ofisler, daha sonra sekreterli özel ofisler – çıkılan her basamakla ulaşılmazlık ve dolayısıyla randevu alma gerekliliği ve insanları bekletebilme şansı artar. Örneğin, geçenlerde bir kredi kartı şirketi ile bir olay yaşadım. Önce ilk kata çıktım ve bankodaki kıza şikayetimi bildirdim. Bana yardımcı olamadı ve beni açık ofisteki bir kimseyle görüşmem için sekizinci kata yönlendirdi. Sorunumla ilgilenecek olan adam, konumuna uygun bir bekleme süresinin ardından kabul salonunda göründü. Bu sorunu çözmekte diretirsem herhangi bir şeylerden

> sorumlu bir başkan yardımcısı bulmam gerekeceğini, adamın da beni günün geri kalanı boyunca bekleteceğini düşündüm. Beklemeye zamanım olmadığından şansımı, elbette sorunu çözemeyen şu satıcı ile denemeye karar verdim. Hâlâ, sorunumu çözebilecek şu başkan yardımcısını bulup beklemek için heba edebileceğim boş bir öğleden sonramın olmasını bekliyorum.[169]

Bilişsel uyumsuzluk ve kıtlık yasası (üçüncü kural) ile hizmetin değeri psikolojik olarak yükseldiğinde, en az ulaşılabilir olan insanlar bazen adeta bir kurtarıcının seviyesine yükselir. Bunun uç bir örneği Samuel Beckett'in *Godot'yu Beklerken* oyununda görülür. Godot, hizmet vermeyen bir hizmetkardır. Eşsizliği, bekleniyor olmasından kaynaklanır.

Diğer taraftan, bekleyen insanlara hadlerini bildirmek için bir gecikmeden daha iyisi yoktur. Onlara İngilizcede hem "garson" hem de "bekleyen" demek olan "*waiter*" sözcüğünün asıl anlamının "üstlerinin isteklerine hizmet eden kişi" olduğunu -aynı Fransızcada "bekleyen" anlamına gelen *attendant* kelimesi gibi- anımsatmak gereksizdir.

Bekleyen kişinin pozisyonu, özellikle de randevu esnasında beklememiz istendiğinde – örneğin ulaşmaya çalıştığımız bir kimse lütfedip bizi görürse ve biz orada otururken bir telefonu yanıtlarsa – daha açık hale gelir. Görüşmek için haftalarca beklediğimiz kişinin bir başka işle ilgilenmesi, bu arada ne konuştuğumuzu unutması ve özür dileyerek bize sorunumuzun bir süre daha beklemek zorunda olduğunu söylemesi nasıl da aşağılayıcıdır. Neden yüzümüze doğrudan şöyle demez ki: "Siz, benim için konuştuğum şu diğer kişiden daha önemsizsiniz ve bu randevunun geri kalanında her şey olabilir."

Altıncı Kural

Para ön sırayı satın alabilir.

Astlarını bekletenler sadece önemli insanlar değildir, ayrıca beklemekten neredeyse tamamen muaf olan bir ayrıcalıklı sınıf da vardır. Bu insanlar, değerli zamanlarını kurtaran özel hizmetler satın alır ve bu zamanı da daha

sonra bu özel servisleri karşılayabilmek adına para kazanmak için kullanırlar.

Örneğin, üst sınıf mensupları, müşteriyi kapıda karşılayan mağazalardan alışveriş yapabilir ya da daha da şanslılarsa alışverişlerini başkalarına yaptırabilirler. Biletleri tükenmiş bir konsere bilet aradıklarında bir bilet simsarını ararlar. Para meseleleri için bankada dahi beklemezler. Yeterince şişkin bir hesabınız olduğunda banka size gelir.

Alt sınıf için ise durum çok farklıdır. Aynı hizmetler için beklerken bile, kaynakları olmayan kişiler için kuyruk daha uzun olur. Örneğin, Barry Schwartz'ın[170] yaptığı bir çalışmada Amerikalı bir örneklem grubuna bir doktor muayenehanesinde ortalama olarak ne kadar bekledikleri sorulur. Afro-Amerikalılar -çoğunlukla daha düşük sosyoekonomik sınıftan olan kişiler- beyazlardan daha uzun süre beklediklerini belirtir. Sosyoekonomik statü düştükçe bekleme süresi uzamaktadır: Yüksek statülü siyahların yüzde ellisi, düşük statülü beyazların yüzde elli biri ve düşük statülü siyahların yüzde altmış dokuzuna karşılık yüksek statülü beyazların sadece yüzde otuz altısı otuz dakika veya daha fazla beklediğini bildirmiştir.

Bazı ülkelerde tek işi zenginler için kuyruklarda beklemek olan insanlar vardır. Kendi çaplarında birer *zaman-sütannesi* gibidirler. Bürokrasisi, ABD bürokrasisinin tıkır tıkır işlediği izlenimi veren Meksika'da sonu olmayan *tramites*, yani evrak işleri yüzünden hayat adeta durur. Örneğin, bir sürücü belgesini yenilemek için tüm gün boyunca kuyrukta beklemek gerekebilir. Buna karşın paralı kişiler için ücret karşılığı bekleyen *gestor*[171] -ya da daha gayrı resmi biçimiyle çakal- olarak bilinen insanlar vardır. Devlet dairelerinin etrafında birçok *gestor* bulunabilmektedir; bazılarının kendi ofisleri bile vardır. Müşteriler sadece kendi bilgilerini verir -*gestor* genellikle doldurulması gereken formlara sahiptir- ve tamamlanmış belgeleri teslim almak için bir saat kararlaştırırlar.

Ücret, müşterinin kazanacağı zamanın miktarına göre saptanır. Becerikli bir *gestor*un sorumluluklarından biri de ilgili kişilere ödemeler yaparak bürokratik süreci hızlandırmaktır. Sonuç olarak müşterinin kazandığı -ve

uğruna ödeme yaptığı- zaman, *gestor*un kaybettiği zamandan daha fazla olabilir. Her ne kadar *gestor*un işi yolsuzluğa batmış olsa da, bu meslek aşağılanmaz. *Gestor*lar genellikle faydalı aracılar olarak görülür, gerekli ve önemli bir hizmet verirler.

Meksika'daki bazı evrak işleri için insanların kuyrukta kendi yerinde durması için başkalarının bedenlerini kiralaması gerçekten de mümkündür. Örneğin, vize alırken genellikle sabah kapılar açıldığında makul bir yere sahip olabilmeyi garantilemek için bir gece önceden konsolosluk binasının dışında kuyruğa girmek gerekir. Ne var ki binanın önündeki kalabalık gece boyunca sizin yerinize beklemek için tutulmuş insanlardan oluşur. Doğru ücret karşılığında sizin aileniz yerine orada başka bir aile bekleyebilir.

Brezilya'da *despachante*[172] denilen daha eğitimli uzman bekleyiciler vardır. Bunlar zengin vatandaşlar ile sonu olmayan bürokratik işler arasında aracı olarak hizmet veren para-profesyonellerdir. Brezilya'daki evrak yükünün boyutu hakkında bir fikir vermek adına orada yaşadığım on iki ay süresince hükümetin almamı istediği vizeleri şöyle sıralayabilirim: Varışta bir giriş vizesi, komşu ülkelere yaptığım her dört yolculuk için dört geçici çıkış vizesi, bu dört seyahatimin ardından yeniden ülkeye alınmam için dört geçici giriş vizesi, kalma sürem sona erdiğinde Brezilya'dan ayrılabilmem için bir de çıkış vizesi. Hepsini toplayınca neredeyse orada kaldığım her aya bir vize düşmektedir.

Bu bürokrasi saçmalığı, kaldığım sürenin sonuna doğru bana eve dönüş için uçak biletimi ayırtmadan önce almam gerektiği söylenmiş olan daimi çıkış vizesi için başvurduğumda artık iyice zıvanadan çıktı. İlgili binaya yaklaştığımda çoğu iyi giyimli olan ve profesyonel görünen evrak çantaları taşıyan her zamanki *despachante* grubuyla karşılaştım. (*Despachante*ler müşterilerinden, *gestor* kuzenlerinin gördüğünden daha fazla itibar görürler.) Daha önceki vizelerimi alırken başarılı iş ilişkileri kurmuş olduğum birine bu işin ne kadar süreceğini sordum. Bana kendim yaparsam üç haftayı bulabileceğini, çünkü evrakların üç farklı binada birçok daireden geçmesi gerektiğini söyledi. İki hafta içinde Brezilya'dan ayrılmam

gerektiğini söyledim. “Nao ha problema” diye yanıtladı beni. “Evraklarınızı doğrudan üçüncü binada çalışan bir ahbabıma götürebilirim, ilk iki binadaki memurlar yerine imza atabilir, ben de sizin için iki gün içinde teslim alabilirim.” “İlk iki binayı atlayacağını söylüyorsun ama” diye sordum, “bu devlet dairelerinin ilk sıralarda olmalarının da bir nedeni yok mu?” “Yok, bir sorun olmaz” diye yanıtladı, “Bilirsiniz, devlet işleri işte.”

Başvuru evraklarımı yeniden gözden geçirirken *despachante* benden “*Carteira de Identidade: Estrangeiro Temporario”*mı istedi *(Yabancılar İçin Geçici Kimlik Kartı).* Bunun Brezilya’da çalışmama izin verilmeden önce almam gereken bir kart -ki on bir aydır Brezilya’da çalışıyordum- ve giriş vizesi alabilmek için bir ön koşul olduğunu söyledi. Ona Brezilya’ya giriş yapmadan önce bu geçici yabancı kimlik belgesine başvurduğumu ve başvurumun onaylandığını, ancak asıl kartı hiç almadığımı açıkladım. O halde teknik olarak Brezilya’ya giriş iznim olduğuna dair hiçbir kanıtım olmadığına dikkat çekti, yani ayrılmama da izin verilmeyebilirdi. Çıkış vizemi alabilmem için önce giriş evraklarımı almam gerekiyordu. *Despachante* ortaya çıkan bu yeni durum karşısında şaşkına dönmüştü. “Bu yabancı giriş belgelerinin en az bir şehre daha gitmesi gerekir ve bu da bir yılı bulabilir. Bunun için de uğraşmam gerekecek.”

Hepsini bir hafta içinde halledebileceğini söyledi. Çok iyimser değildim. Ancak altı gün sonra, artık ciddi ciddi beni sınırdan geçirecek bir kaçakçı bulmayı düşünüyorken, *despachante* evraklarla kapıma geldi. Brezilya’ya girişimden tam elli bir hafta sonra, yedi gün sonra bitecek olan ziyaretim için resmi iznimi almıştım. Ve aynı zamanda, çıkış iznim de onaylanmıştı.

Zaman satışı bugün ABD’de de hızla büyüyen bir meslektir. Bununla birlikte tipik Amerikan tarzında girişimciler *gestor*lar ve *despachante*ler tarafından sağlanan hizmetlerden çok daha geniş bir etkinlik alanı hedeflemektedir. Örneğin, birkaç yıl önce Florida eyaletindeki Winter Park’ta Glenn Partin ve Richard Rogers tarafından “At Your Service”[173] isimli bir şirket kuruldu. *At Your Service*, evin geçimi için kuyruklarda beklemekten alışverişe ve ayak işlerine koşturmaya kadar, müşterilerinin

zaman ayırmak istemedikleri neredeyse her türlü işi onların yerine yapar. Bu iş tipik olarak gazeteci yazar Nancy Gibbs'in açıkladığı şeydir: "Giderek daha fazla girişimci, uzmanlıkları dahilinde saatleri yirmi beş dolardan elli dolara değişen ücretlerle hizmet verecektir. Bir zamanlar ev hizmetleri veren insanların oluşturduğu küçük ev sanayisi, bugün ülkenin tüm şehirlerinde patlayan bir iş koludur. Bir ailenin boş zamanını koruyabilmek kesin bir başarı getirir."[174]

Varlıklı kişiler, beklemekten tam olarak kaçamadıkları zamanlarda dahi, yoksullardan daha az ıstırap çekerler. Onların bekleme ortamı mümkün olabildiğince rahat hale getirilir. *Corporate Etiquette* isimli kitabında Milla Alihan şu tavsiyelerde bulunur:

> Herhangi bir iş adamının zamanını harcamak onun cüzdanını çalmakla aynıdır. Onu bekletmek hem işini kötü yapmak, hem de terbiyesizliktir.
>
> [Eğer gecikme kaçınılmaz ise] sekreteriniz durumu ona açıklamalı ve beklemesinin sorun olup olmayacağını sormalıdır. Daha sonra onu sizin özel ofisinize buyur etmeli, paltosuyla şapkasını almalı ve söz konusu iş adamının oturup rahat ettiğini görene dek beklemelidir. Ayrıca sizi beklerken çay, kahve, meşrubat ya da okuması için birkaç dergi alıp almayacağını sorması gerekir.[175]

Araştırmalar bu önerinin genellikle zorunlu görüldüğüne işaret etse de, aslında isteğe bağlıdır. Bir çalışmada Barry Schwartz ve meslektaşları Doğu Amerika'da bir kentte, müşterilerini idari ofiste ağırlayan bir mortgage şirketini gözlemledi. Müşterilerin statüsü ile bekledikleri süre arasında doğrudan bir ilişki olmasının yanı sıra, yüksek statülü müşterilere bekledikleri esnada içecek ikram edilme olasılığının, düşük statülü müşterilerinkinden dört kat daha fazla (yüzde otuz altıya karşılık yüzde sekiz) olduğu görüldü. Ayrıca bekleme odasından görüşmelerine giden yüksek statülü müşterilere bir personelin eşlik etme olasılığı, diğer müşterilere eşlik edilme olasılığından iki kat daha fazlaydı (yüzde yetmiş

beşe yüzde otuz üç).[176]

Genellikle seçkin kimselere tamamen farklı kolaylıklar sağlanır. Örneğin, havaalanlarında, ayrıcalıklı yiyecek ve içeceklerin yanı sıra diğer lüks rahatlıkların da sunulduğu -bu seçkinlerin hiç değilse yüz kızartıcı biçimde “bekleme alanı” olarak adlandırılan yerde ya da “kapıda” çile çekmeye gönderilen alt sınıftan kalabalıklardan soyutlandığı- VIP salonlarına giriş imtiyazları vardır. Kanun sistemi bile kaynakları olan kişilere daha iyi bekleme koşulları sunar. Bekleme duruşmasında, zengin kimselerin neredeyse her zaman kendi evlerinde özgürce beklemelerini sağlayan kefalet paraları vardır. Yoksullar ise genellikle nezarethanede beklemek zorundadır. Eğer hapishaneye gönderilirlerse, kaynakları olanlar muhtemelen imtiyazsız kimselerin gittiklerine kıyasla çok daha rahat olan, örneğin, Club Fed[177] olarak adı çıkmış olan tesislerde “hapis yatarlar.”

Yedinci Kural

Kimin bekleyeceğini daha güçlü olan kontrol eder.

O halde statü ve para sayesinde, zamanı – hem kendinizin hem de diğerlerinkini – kontrol edebilmek mümkündür. Bu noktada bekleme oyununun özüne ulaşırız: Bu güçtür. Bundan daha büyük bir egemenlik sembolü yoktur, çünkü sahip olduklarımız içinde bir kez kaybedildikten sonra yerine hiçbir şekilde konamayacak olan tek şey zamandır. Güç prensibi üçlü olarak ortaya çıkar: İlk olarak, bir kişiyi bekletmek bir tür güç kullanmaktır. İkincisi, güçlü insanların diğerlerini bekletebilme yetkisi vardır. Son olarak üçüncüsü de, beklemeye istekli olan kişi bu gücü tanır ve kabul eder.

Bu kuralın farkında olan önemli güç aktörleri genellikle kişisel zamana doğrudan saldırılarda bulunur. Bhagwan Shree Rajneesh’in eski dini imparatorluğundaki yüksek mevkili bir kadın bana şöyle söylemişti: “Bhagwan’ın amacı tam adanmışlıktı. ABD’deki tanıtıma hafta sonları esnasında, bu sürece yeni katılanlardan söz vermelerini isteyerek başlardık. İlk talebimiz saatlerini bırakmalarıydı, bunu paraları ve kıyafetleri takip

ederdi. Bhagwan bir kez -önce sembolik olarak, daha sonra da gerçek anlamda- onların zamanına sahip olduktan sonra, *onlara* da sahip olacağını bilirdi.”

Bazen güçlü olan kişi, astlarına kimin patron olduğunu hatırlatmak için bir tür kas esnetme yöntemi olarak diğerlerini bekletir. Ortaçağ’da Papa VII. Gregory’nin bu antrenmanın gerekliliğinin farkında olduğu söylenir. Bir defasında -bir zamanlar onun otoritesine meydan okumuş olan- Kutsal Roma İmparatoru IV. Henry’yi huzuruna kabul etmeden önce, kar ve buz içinde üç gün üç gece yalınayak beklemek zorunda bırakmıştır.

Bekleyişlerin gündelik yaşamlarında merkezi bir rol oynadığı Rusların, bir silah olarak beklemeyi kullanmaya özel bir düşkünlükleri vardır. Örneğin, Aleksandr Solzhenitsyn, *The Cancer Ward*’da şunları yazmıştır:

> Adamla karşılaşınca, (ya da ona telefon açınca veya özel olarak onu çağırtınca) şöyle söyleyebilir: “Lütfen yarın onda ofisime gelin.” Muhtemelen neden çağırıldığını ya da ne için azar yiyeceğini bir an önce bilmek isteyeceği için, “Şimdi uğrasam olmaz mı?” diye soracaktır kişi. “Hayır, şimdi olmaz” diyecektir Rusanov hem kibar, hem de kesin bir tonda çıkışarak. O an meşgul olduğunu ya da bir toplantıya girmek zorunda olduğunu söylemez. Hiçbir şekilde çağırılan adamı rahatlatacak açık ve basit bir gerekçe sunmaz (zira bu hilenin inceliği buradadır). Sadece her biri nahoş olan birçok farklı yoruma açık olacak biçimde “Şimdi olmaz” diyecektir. Çalışan, yüreksizliği ya da deneyimsizliği yüzünden, “Ne hakkında?” diye sorabilir. Sorunun densizliğini es geçerek, “Yarın öğrenirsin” diye yanıtlayacaktır kadife gibi bir sesle Pavel Nikolaevich. Oysa yarına daha çok zaman vardır.[178]

Askeri stratejiler de bazen bilhassa zamanı bir savunma silahı olarak ustalıkla kullanır. Oyunu iyi oynadıklarında iyi silahlanmış düşmanlar puanları kapabilir. Örneğin Lyndon Johnson, başkanlığının ilk zamanlarında Nicholas Katzenbach’dan Vietnam’daki ABD bombardımanının durdurulması ve bölgedeki ABD birliklerinin kademeli olarak geri

çekilmesini savunan (sonuçsuz) bir mesaj almış. Başkan Lyndon Johnson'un merkezi grubunda olan Clark Clifford bu mesajı "hem çarpıcı hem de kehanet niteliğinde" şeklinde tanımlamıştır:

> Napolyon'un Moskova'ya ilerleyişinden önce Ruslar araziyi nasıl kullandıysa Hanoi de zamanı öyle kullanıyor; sürekli geri çekilerek, her savaşı kaybederek, ancak sonunda düşmanın artık hareket edemeyeceği koşullar yaratarak. Napolyon için bu koşullar uzun ikmal hatları ve soğuk Rus kışıydı; Hanoi de bizim için bunun cephesi ya da diğer görünebilir başarı simgeleri olmayan uzatmalı bir savaştan kaynaklanan, giderek artan anlaşmazlık, sabırsızlık ve sinir bozukluğu olmasını umuyor. Zaman, Vietnam'daki müdahalemizin bu aşamasındaki en kritik unsurdur. Vietnam'daki ilerleyişin kaplumbağası, anavatandaki muhalefetin tavşanının önüne geçebilir mi?

Bekleme Oyununda son On Yılın İktidar Oyuncusu bana kalırsa Irak lideri Saddam Hüseyin'dir. Her türlü nesnel askeri ölçüte göre Birleşmiş Milletler ve müttefik kuvvetleri Saddam'a bir dizi zalimce yenilgi yaşattı. Bağdat, kendi başına neredeyse hiç karşı saldırı yapamayacak durumdayken amansız bir bombardımana ve neredeyse tam bir ticari ambargoya maruz kaldı. Eylemsizliği ve sabrı Saddam'ın tek savunması -ve nihayetinde saldırısı- oldu. Washington her tehdidin ardından karşılık beklerken, Bağdat her seferinde tempoyu düşürürdü.[179]

1990 Ağustos'unda ABD önce nüfuzunu Irak'a neredeyse tam bir ticari ambargo koymak için kullandı. *USA Today*'in manşetinde geleceğin bir prototipi vardı: "Şimdi, bekleme oyunu." Saddam'ın yine karşılık vermemesinin ardından ABD askeri tehditlerini arttırmak zorunda kaldı. Ortadoğu uzmanı Ahmad Khalidi'nin de *New York Times*'a söylediği gibi, "Her geçen gün açıkça gösteriyor ki, Saddam Hüseyin ne kadar uzun süre dayanırsa, Irak'a destek seli de o kadar artacaktır."[180] ABD ordusundan bir istihbarat uzmanı ise şöyle yorumlamıştır: "Saddam'ın, kendisi için en az maliyetle savaşın temposunu bir kez daha kontrol ediyor olması beni

endişelendiriyor."[181] Teslim olduktan sonra bile Saddam aynı zamansal kontrolü uyguladı. Askerleri ne zaman geri çekilecekti? Silahlarını ne zaman yok edecekti? Teftiş ekibinin girişine ne zaman izin verilecekti? Ültimatomlar hep düşmanlarından geldi ve her seferinde Saddam'ın yanıtı beklendi.

1996 Haziranı'nda *New Yorker*'daki Saddam'ın profilinde, T.D. Allman şöyle der: "Bugün Saddam'ın elindeki gücün tamamen aynı kaldığı konusunda herkes hemfikirdir." Zafer birinin iktidarda kalmasıyla ölçülürse, diye sonlandırır Allman; "Saddam Körfez Savaşı'ndaki 'yenilgisinden' zafer çıkarmakla kalmamış, ayrıca giderek güç kazanmaya da devam etmiştir." Saddam rejiminin dışişleri bakanı ve başbakan yardımcısı olan Tarık Aziz de aynı makalede şöyle övünür: "Elbette galip geldik… Sizi yendik! Irak ilkelleşmek zorunda kalmadı, denetim hala bizde. Bush ve Baker artık gücünü yitirdi." Saddam'ın ve onun liderliğinin daha ne kadar hüküm sürmesinin planlandığı sorulduğunda ise Aziz, "Sonsuza dek"[182] diye yanıtlar. İşte bu, yaşamın hızının kontrolüyle beraber gelen güçtür.

Sekizinci Kural

Beklemek etkin bir kontrol aracı olabilir
(ya da Siddhartha hareketi).

Saddam'ın durumu, güç kuralının özel bir uygulamasını gösterir: Nasıl beklediğin de kendi başına güçlü bir hareket olabilir. Herman Hesse'nin genç Siddhartha'sı, "eğer düşünür, bekler ve oruç tutarsa herkesin amacına ulaşabileceğine, büyü yapabileceğine" inanırdı. Doğru tutumla beklemek yaşamdaki engellere karşı güçlü bir araçtır.

Buradaki kilit unsur zihinlerimizi saat zamanından olay zamanına ilerletmek, saatin gösterdiği vakti ve vaktin nakit olduğu görüşünü unutmaktır. Siddhartha amaçlarına ulaşabilmek için gerektiği kadar zaman harcamaya istekliydi. Zamanın değerini ve bunun saat başı ücretlendirmeyle ilgili olmadığını biliyordu. Toplumun saatiyle yönetilmek ona göre en kıymetli kaynağının boşa harcanmasıydı.

Şair Rainer Maria Rilke bunu daha kısa ve öz ele alır. Masasının üzerinde yazılı tek bir kelime olduğu söylenir: “BEKLE.” Rilke beklemenin her şeyden önce şimdi ile gelecek arasındaki boşluk ve bağlantı olduğunu anlamıştır. Bu, Aziz Augustine’in “geleceğin bugünü” dediği şeydir.

Siddhartha yaklaşımı son derece etkili olabilir, bilhassa da araçları kısıtlı olan insanlar için. Ancak Saddam Hüseyin’in gösterdiği gibi bu sadece manevi arayışlara özgü değildir. Bazen nahoş biçimler de alır. Walter Winchell zamanının genel anlamda en etkili gazetecisi olarak görülürdü ve kesinlikle en korkulanıydı. Winchell hızla ilerledi, o zamanlar kendisi hakkında “Öldüren bir hızda yaşıyorum” diye yazmıştı. Ancak en büyük gücüne beklemek sayesinde ulaştı. Otobiyografisinde Winchell onu terk etmiş olan “nankörlerden” bahsetmiştir:

> Onları affettim, ancak unutmak zorunda değilim. Ben bir savaşçı değil, bir “yazarım”. Nankörleri fermuarları açıkken yakalayana dek beklerim ve sonra bunun fotoğrafını çekerim.
>
> Aşağılığın biri bana pislik yaptığında (ben ona yardım ettikten sonra) onun bu iltifatını ona iade ederim. Ya gazetede, ya canlı yayında ya da kafasına bir şişe ketçap fırlatarak. Onlar hakkında yazacak çirkin şeyler hazırlamam. Uyuşturucu satın almak ya da pezevenklik yapmaktan hapse tıkılmalarını kollarım ve sonra bunu halka duyururum.[183]

O Siddhartha değildi. Ancak Winchell, ustanın zaman hakkındaki öğretisini iyi anlamıştı.

Siddhartha ilkesinin potansiyel gücü reddedilemez. Ancak her ne kadar oynayacak basit ve güçlü bir kartı olsa da, kullanım alanı kısıtlı olabilir. Sorun onun uygulanmasının genellikle birinci kuralın (“Vakit nakittir”) yeniden yorumlanmasını gerektirmesidir ki bu, birçok insanın Saddam Hüseyin’inki kadar hoşuna giden bir davranış değildir. 20. yüzyıl Siddhartha’larının çoğu için olağan sonuç, korkarım ki, Mary Montgomery Singleton’ın şiirinde kusursuz bir şekilde ifade edilir:

Ah, “her şey bekleyenin ayağına gelir”

(böyle derim kendimi mutlu etmek için),
Ama biri yanıtlar, usulca ve hazin,
“Gelir belki, ama çok geç gelir.”

Dokuzuncu Kural

Zaman bir hediye olarak sunulabilir.

Beklemek cömert bir davranış olarak da kullanılabilir. Genellikle doğrudan ve kişisel olarak sunulur: Birinin iyileşmesini beklemek, ölüm döşeğinin başında bir bakıcı olmak gibi. Ancak zaman, yüz yüze temas olmaksızın da bir hediye olarak verilebilir. Belki de tüm bekleme örnekleri arasında en ilginci, insan daha üstün birine saygısını sunmak için açık açık zaman harcamayı seçtiğinde gerçekleşendir.

Örneğin, John Kennedy suikastının ardından neredeyse çeyrek milyon insan, cenaze töreninde naaşının yattığı Hükümet Konağının önünde bir saatten fazla soğukta bekledi. Kimse onları orada olmaya zorlamamıştı. Kimse onlara minnettarlığını sunmadı. Bu insanlar sadece sevgili liderlerine zamanlarını sunmayı seçmişti, tıpkı bir Budist’in bir ilahın ayaklarının dibine meyve bırakması gibi. Katılımcılardan biri şöyle açıklamıştı: Töreni Y.’deki odamızda televizyondan izliyorduk. Ancak izledikçe kendimizi bir şey yapmak zorunda hissettik – bir şey yapmalıydık.”[184] Vaktin nakit olduğu bir toplumda, gönüllü olarak bekleme gerçekten de çok kıymetli bir hediyedir.

Zamanı hediye etmek, onu saygı göstermek için kullanmanın özel bir örneğidir. Gönüllü olarak bekleme, bir başka insana duyulan saygıyı ifade eder. Sözgelimi Emily Post’un Beyaz Saray görgü kurallarına dair tavsiyeleri şöyle söyler:

> Beyaz Saray’a davet edildiğinizde en azından kararlaştırılan saatten birkaç dakika önce varmanız gerekir. Başkan misafir salonuna girdiğinde orada hazır bulunmamak kadar affedilemez bir görgü kuralı ihlali daha yoktur.[185]

Görgü kuralları kişiye, üstü oradan ayrılana kadar beklemesini de söyler.

Millicent Fenwick görgü kuralları kitabında şöyle der: “Hiçbir misafirin geç kalmaması ve hiçbir misafirin Başkan ve eşi üst kata çıkmadan ayrılmaması, iki temel Beyaz Saray görgü kuralıdır.”[186] Zaman “sunma” önemlidir, çünkü kâr ve kazanç ya da arz ve talep açıklamalarının ötesine geçer, –ki böyle durumlarda “bekleme” incelememiz başlar. Bunun yegâne amacı sosyal bir mesaj iletmektir. Kelimeler yetersiz kaldığında, saf ve sessiz lisan devreye girer.

Onuncu Kural

Sırayı bozacaksanız bunu arkalarda yapın.

Kuyruğa aradan girip diğerlerinin önüne geçenlerin, kendilerini tehlikeden sakınmak için bu hareketlerini kuyruğun sonlarına doğru yapmaları gerekir. Mesela her Ağustos ayında binlerce Avustralyalı futbolsever Super Bowl müsabakasına denk olan karşılaşmalar için kalan birkaç koltuktan birini alabilmek umuduyla, Melbourne Cricket Stadyumu’nun önünde geceden kuyruk oluşturur. Psikolog Leon Mann ve meslektaşları 1960’larda bu kuyrukları incelediğinde, en çok araya girişlerin kuyruğun sonuna yakın olan, yani bilet alabilme ihtimalinin çok düşük olduğu yerlerde gerçekleştiğini keşfedince çok şaşırırlar. Bunun bir nedeni, kuyruğun sonlarının yeterince düzenli olmamasıydı. Son gelenler orada bir arada daha az vakit geçiriyorlardı, dolayısıyla birbirlerine daha az aşina olduklarından, araya girişleri fark edip engellemeye çalışma olasılıkları daha düşüktü.[187]

Kuyruğun arkalarda bozulmasının bir diğer nedeni de burada daha az insanın şikayet etmesiydi. Stanley Milgram ve arkadaşları tren bileti gişeleri, bahis salonları ve New York’taki diğer yerlerde kuyrukta araya girdiklerinde insanların tepkilerini test etti.[188] Tüm itirazları değerlendirdiklerinde, yüzde yetmiş üçünün araya girme noktasının gerisindekilerden -alacakları biletin araya giren kişi yüzünden etkilenme ihtimali olan kişilerden- geldiğini buldular. Kuyruğun ne kadar arkasından araya giriliyorsa, o kadar az itiraz edenle çekişmek muhtemeldir. Kuyruğun

bu dinamiklerini daha geniş bir sosyal düzene uyarladığımızda, bekleme oyununda alttakilerin kaybettiğini başka bir biçimde görmüş oluruz.

ULUSLARARASI BEKLEME OYUNU

Kendi ülkelerinde bekleme konusunda bilgili olan insanların, bu karmaşık oyunu yabancı bir ülkede oynamayı öğrenmeleri zordur. Kurallar, tıpkı ülkelerin kendisi gibi çok farklıdır.

Örneğin, İngilizler kuyruklarının düzenliliği ile övünürler. Diğer taraftan İsrailliler inatla düzgün sıralar oluşturmaya direnirler. Ancak Leon Mann otobüs duraklarındaki İsraillileri incelediğinde, açıkça ifade edilmeyen kurallar belirlediklerini, bu yüzden yolcuların neredeyse her zaman otobüse, durağa varış sırasına göre bindiğini keşfetmiştir. Mann bu sistemin bağımsızlığa önem veren, ihtiyaçlara göre hareket eden, ancak sıkı disiplini de reddeden İsrail toplumunun düzenli ve eşitlikçi doğasını yansıttığını söyler.[189]

Beklemeye olan tepkiler de kültürel olarak farklılık gösterir. Sözgelimi bir çalışma, İtalyan kuyruklarının çoğunlukla kaygısız sohbetlerin edildiği genel bir neşe havası içinde olduğunu, ancak Amerikan kuyruklarının ise tam aksine sinirlilik ve sabırsızlığın tipik örnekleri olduğunu göstermiştir. Bir başka çalışma da Amerika'daki Katoliklerin kuyrukta bekleme konusunda Protestanlardan daha sabırsız olduğunu keşfetmiştir.[190]

Bekleme kuralları her zaman açık olarak ifade edilmediğinden, dışarıdan gelenler mesajı çoğunlukla yanlış anlarlar. Bunun sonucunda ise kaçınılmaz olarak çatışma yaşanır. Sözgelimi Fas Kralı Hassan görüşmelere geç gelmesiyle tanınır ve zamana riayet etmeyişi nihayetinde ülkesinin dış ilişkilerini zedelemiştir. 1981'de kendisini ziyarete gelen Kraliçe II. Elizabeth'i Kral tam on beş dakika bekletmiş ve Kraliçe bu durumdan hiç hoşnut kalmamıştır.

Bir başka durumda Kral Hassan, Charles-Diana nikahına gelmeyen birkaç önemli kraliyet üyesinden biri olmuştu. Konumu gereği davet edilmesi gerekiyordu. Ancak davetin belirgin özelliği, Anglo-Saksonların

dakikliğe atfettiği önemi ve Majestelerinin tören için zamanında geleceğine dair umutları ima eden açıklamalardı. Kral daha sonra bazı acil meselelerin -ne yazık ki- şahsen katılmasını engelleyeceği yanıtını verdi ve kendisinin yerine Veliaht Prensi gönderdi.[191]

Faslılar hala Kral'ın dakik olamayışının İngilizleri neden bu denli rahatsız ettiğini anlayamamaktadır. "Kral ne Kraliçe'yi ne de bir başkasını bekletmiş olabilir" demişti daha sonra içlerinden biri, "çünkü Kral gecikemez."

İyice dinlerseniz, o sessiz lisanı duyabilirsiniz.

155 Osuna, E. (1985). The psychological cost of waiting. *Journal of Mathematical Psychology* 29, 82–105.

156 Gwertzman, B. (13 Mayıs 1969). Soviet shoppers spend years in line. *New York Times*, 13.

157 Dressler, C. (21 Haziran 1988). Minute here, an hour there: They add up. *The Fresno Bee*, A1.

158 Şüphesiz ki bu konudaki en iyi bilgi kaynağı şudur: Schwartz, B. (1975). *Queuing and Waiting*. Chicago: University of Chicago Press. Bu bölüm de büyük ölçüde Schwartz'ın öncü çalışmalarına dayanmaktadır.

159 Alıntılayan: Gibbs, N. (24 Nisan 1989). How America has run out of time. *Time*, 58–67, 67.

160 Robinson, J. (1991, Kasım). Your money or your time. *American Demographics*, 22–25.

161 Om mani padme hum, Budistler'in çok kullandığı, ıstıraplardan kurtulmaya, ruhun rahatlamasına yarayan Sanskritçe bir mantradır. Mantralar, psikolojik ve enerjik etki sağlayan sanatsal, kalıplaşmış hecelerdir. "Om" belirli bir anlamı olmayan bir hecedir, Manipadme'nin anlamı "mücevher Lotus çiçeği" olarak nitelendirilir ve mantranın son hecesi "Hum" da günahlardan arınma olarak çevrilir. (ç.n.)

162 Mehta, Ved (19 Ocak 1987). Letter from New Delhi. *The New Yorker*, 52–69.

163 a.g.e., s. 58.

164 Cialdini, R. (1988). *Influence: Science and Practice, 2nd* Ed, 230. Glenview, Ill.: Scott-Foresman.

165 Halpern, J., and Isaacs, K. (1980). Waiting and its relation to status. *Psychological Reports* 46, 351–54.

166 Amerikan İç Savaşı'nda Güney Eyaletleri Marşı (ç.n.)

167 Bkz.: Levine, R., West, L., and Reis, H. (1980). Perceptions of time and punctuality in the United States and Brazil. *Journal of Personality and Social Psychology* 38 (4), 541–50.

168 From E. B. White (1935). *The Second Tree from the Corner*. New York: Harper and Bros. 225–26.

169 Schwartz, B. (1975). *Queuing and Waiting*. Chicago: University of Chicago Press, 21.

170 a.g.e., s. 110–32.

171 İspanyolcada müdür anlamında (ç.n.)

172 Portekizcede "sevk memuru" anlamında (ç.n.)

173 İngilizcede "Emrinize Amade" anlamında (ç.n.)

174 Gibbs, N. (24 Nisan 1989). How America has run out of time. *Time*, 67.

175 Altıntılayan: Schwartz, B. (1975). *Queuing and Waiting*, 135. Chicago: University of Chicago

Press.

176 a.g.e., s. 135–52.

177 Kuzey Amerika İngilizcesinde, diğerlerinden daha konforlu olan bu hapishanelere, ünlü tatil köyü zinciri Club Med'e gönderme yapılarak, Club Fed denilmektedir. (ç.n.)

178 Solzhenitsyn, A. (1968). *The Cancer Ward*, 222. New York: Dial.

179 Clifford, C., with Holbrooke, R. (6 Mayıs 1991). Annals of Government (The Vietnam Years)—Part 1. *The New Yorker*, 79.

180 İbrahim, Y. M. (1991, Şubat 3). In the mideast, a fear that war is only the beginning. *The New York Times Week in Review*, 1–2, 1.

181 Greve, F., and Donnelly, J. (27 Ocak 1991). Oil nears water supply. *The Fresno Bee*, A1, A8.

182 Allman, T. D. (17 Haziran 1996). Saddam wins again. *The New Yorker*, 60–65.

183 Gabler, N. (1994). *Winchell: Gossip, Power and the Culture of Celebrity*, xv. New York: Knopf.

184 New York Times, 25 Kasım 1963; alıntılayan: Schwartz, B. (1975). *Queuing and Waiting*, 42. Chicago: University of Chicago Press.

185 Post, E. (1965). *Emily Post's Etiquette: The Blue Book of Social Usage*, 48. New York: Funk and Wagnall's.

186 Alıntılayan: Schwartz, B. (1975). *Queuing and Waiting*, 43. Chicago: University of Chicago Press.

187 Mann, L. (1970). The social psychology of waiting lines. *American Scientist* 58, 389–98.

188 Milgram, S., Liberty, H., Toledo, R., and Wackenhut, J. (1986). Response to intrusion into waiting lines. *Journal of Personality and Social Psychology* 51, 683–89.

189 Mann, L. (1970). The social psychology of waiting lines. *American Scientist* 58, 389–98.

190 Schwartz, B. (1975). *Queuing and Waiting*, 153–66. Chicago: University of Chicago Press

191 *The New Yorker* (9 Temmuz 1984). King Hassan of Morocco, 47.

2. BÖLÜM

HIZLI, YAVAŞ VE YAŞAM KALİTESİ

VI

HAYAT NEREDE EN HIZLIDIR?

Dawia Tanrı'nın Avrupalıları kayırdığını, çünkü O'nun otomobilleri sevdiğini ve Avrupalıların Cennet'e giderken otomobillerini yanlarında getireceğini umduğunu söyledi. Ancak Ömer, "Hayır" dedi, "Tanrı Avrupalıları sevdi, çünkü Avrupalılar randevularına her zaman vaktinde gidiyorlar."

Jane Kramer, *Honor to the Bride*

Yabancı kültürleri araştırmanın insanı -bir kültürü diğeriyle, kendi yaşamınızı başkalarınınkiyle- kıyaslamaya zorlayan bir yönü vardır. Benim durumumda kıyaslamalar daima zaman merkezli olmuş gibidir. Son on yılda hem seyahat hem de sosyal psikolojiyle olan ikili meşguliyetim, iki soruda kesişti: En yavaş ve en hızlı kültürler hangileridir? Bu kültürel tempo, insanların yaşam kalitesini nasıl etkiler? Bu sorular diğer kültürlere olan ziyaretlerim sayesinde ortaya çıktı, ancak cevapları sosyal bilimlerin sistematik metotlarını kullanarak aradım.

Farklı kültürlerin özelliklerini kıyaslamak oldukça hassas bir iştir. Kişileri etiketlemek bile yeterince karmaşıkken, bir bilim insanı nasıl olur da bir insan grubunu sınıflandırmaya kalkışabilir? Bir dereceye kadar sistematik yansızlık ile hayatın temposunu ölçebilmek, anekdot niteliğindeki tanımların ötesine geçmeyi gerektirir. Tüm dikkatimizi, zamansal deneyimler hakkında bilgi vermekle kalmayıp, aynı zamanda farklı kültürlerde de aynı psikolojik anlamları taşıyan durumlara vermemiz gerekir. Bu ölçümlerin geliştirilmesi umduğumdan çok daha zor oldu.

Mesela işyerindeki hızın bir işareti olan bir durumu ölçmek istediğimde zamanlanabilir, gözlenebilir ve kültürlerarası olarak aynı anlama gelen, doğal olarak ortaya çıkan bir çalışma davranışı bulmam gerekiyordu. Aynı zamanda test ettiğimiz işçilerin o ülkede ikamet ettiğinden de emin olmalıydım. İlk başta araştırma açmaza düştü. Elenen bir olasılık havayolları bilet acentelerinin gözlemlenmesiydi. Sorun şuydu ki, bu işçiler çalıştıkları yer dışındaki şehirlerden hatta başka ülkelerden gelmişlerdi. Çalışma hızlarının geldikleri ülkenin mi, yoksa bulundukları ülkenin mi normlarını, yahut havayolu endüstrisinin kültürünü mü yansıttığını bilmek çok zordu.

Bir diğer olasılık da benzin istasyonlarında çalışanların hızını ölçmekti ki bunu da eledim. Bu işle ilgili sorun ise, öğrendiğim kadarıyla çalışanların milletlerinin aynı olmamasıydı. Benzin istasyonları çok farklı müşterilere hitap eder ve Endonezya ve Brezilya gibi ülkelerde, ABD ya da Japonya gibi ülkelerde olduğundan çok daha farklı bir işçi sınıfını çeker. Benzin istasyonlarını kıyaslamak gelişmiş ülkelerde bile zordur. Gazeteci Edwin Reingold Uzak Doğu'dan ABD'ye döndükten sonra şöyle söylemişti: "[ABD'de] eskiden servis istasyonu denilen yerde, kurşungeçirmez bir camın arkasında oturan görevlinin, acemi şoförün yağlı ve kokulu benzinin pompalanma usulünü öğrenmesine yardım etmek konusunda elinden bir şey gelmezdi. Temiz, terbiyeli ve uzman görevlilerin arabanın sorumluluğunu üstlendiği, deposunu doldurup, yıkayıp lastiklerini kontrol ettiği tipik bir Tokyo istasyonu anılarım canlandı. Tokyo'daki çalışanlar daha sonra şapkalarını çıkarıp teşekkür eder ve müşteri istasyondan çıkabilsin diye trafiği bile durdurur."[1] Açıkçası benzin istasyonlarındaki işçilerin hızlarını ölçmek o kültür hakkında, zamansallığın normlarından hem daha fazlasını, hem de daha azını anlatacaktır.

Sonuç olarak, hayatın hızına dair üç farklı ölçüm ortaya çıkar:

(1) yürüme hızı – şehir merkezinde yayaların on sekiz metrelik bir mesafeyi yürüme hızı

(2) çalışma hızı –bir postane memurunun, müşterinin standart bir

damga pulu alma talebini yanıtlama hızı

(3) umumi saatlerinin kesinliği (Bu deneyler I. Bölüm’de daha ayrıntılı olarak anlatılmıştır).

Öğrencilerimle gidebildiğimiz ülkelerin çoğunda bu gözlemleri yaptık. Birkaç ülkede deneyleri kendi başıma yaptım. Daha sıklıkla da veriler, ya yabancı ülkelere seyahat eden ya da yaz tatilinde kendi şehirlerine ya da ülkelerine dönen üniversitedeki ilgili öğrencilerim tarafından toplanmıştır. Toplamda otuz bir ülkeden, her ülkede en az bir şehirden veri topladık.

Tablodaki sayılar her ülkenin üç ölçüm için hangi sırada olduğunu gösteriyor. Düşük rakamlar yürüme ve postane hızının daha fazla, umumi saatlerin ise daha kesin olduğu anlamına geliyor. Toplamdaki hayatın hızı skoru ise, her ülkenin her bir ölçümdeki hızının istatistiksel olarak birleştirilmesi yoluyla hesaplanmıştır.[2]

Ülke	Genel Yaşam Hızı	Yürüme Hızı	Postane Hızı	Saat Kesinliği
İsviçre	1	3	2	1
İrlanda	2	1	3	11
Almanya	3	5	1	8
Japonya	4	7	4	6
İtalya	5	10	12	2
İngiltere	6	4	9	13
İsveç	7	13	5	7
Avusturya	8	23	8	3
Hollanda	9	2	14	25
Hong Kong	10	14	6	14
Fransa	11	8	18	10
Polonya	12	12	15	8
Kostarika	13	16	10	15
Tayvan	14	18	7	21
Singapur	15	25	11	4
ABD	16	6	23	20
Kanada	17	11	21	22
Güney Kore	18	20	20	16
Macaristan	19	19	19	18
Çek Cumhuriyeti	20	21	17	23
Yunanistan	21	14	13	29
Kenya	22	9	30	24
Çin	23	24	25	12
Bulgaristan	24	27	22	17
Romanya	25	30	29	5
Ürdün	26	28	27	19
Suriye	27	29	28	27
El Salvador	28	22	16	31
Brezilya	29	31	24	28
Endonezya	30	26	26	30
Meksika	31	17	31	26

OTUZ BİR ÜLKENİN KARŞILAŞTIRILMASI

Japonya ve Batı Avrupa ülkeleri en hızlı ülkeler oldu. En hızlı dokuz ülkenin sekizi Batı Avrupa'dan iken[3] Japonya da bu tekelde kendine yer buldu.

İsviçre yüksek derecelerin geneline göre açık arayla birinciliği aldı: Yürüme hızında üçüncü, postane zamanında ikinci sıradaydı, saat kesinliğinde ise -bunun oldukça çarpıcı bir bulgu olduğunu söylemem gerek- birinci oldu; banka saatlerinin şaşma süresinin toplamı ortalama

olarak on dokuz saniyeydi. İkincilikte İrlanda vardı. Yürüme hızı otuz bir ülkede birinci geldi. (Bu bulguyu bir İsveçli meslektaşıma gösterdiğimde, önce başını sallayarak, “Küçük Dublin mi birinci oldu?” diye sordu. Derken gülümsedi ve “Tabi ya” dedi, “O korkunç soğuk yüzünden hep hareket halindeler.”) Almanya da genel hızda üçüncü sıraya yerleşti.

Japonya az farkla dördüncü oldu. Önündeki üç ülkenin skoru birbirine öyle yakındı ki, orada burada birkaç saniyelik değişiklik olsa Japonya ilk sıraya oturabilirdi. Aslında Japonya’nın en hızlı ülke olabileceğine dair oldukça fazla kanıt vardı. Sözgelimi postane ölçümlerinde Japonya dördüncü sıraya yerleşti, ancak araştırmacımız pulları zaman zaman küçük paketlere saran ya da istenip istenilmediğine bakmaksızın genelde makbuz yazan postane memurlarıyla Japonya dışında başka nerede karşılaşabilirdi ki? Son sayımlarımızda bu fazladan saniyeleri düzeltmeye çalıştık, ancak lüks hizmet verirken aynı zamanda neredeyse tam kapasite çalışan postane memurlarına hak ettikleri itibar gerçekten verilebilir miydi? Frankfurt’taki memurlar birkaç saniye farkla önde olabilir, ancak oradaki postaneden ayrılan müşterilerin sanki Tiffany’s’de alışveriş yapmış gibi hissettiklerini düşünmek pek mümkün değildir.

Peki ya, sırf bir pusula ile iletişim kurduğu için deli olduğunu düşündükleri araştırmacıya gülen memurların olduğu Çin’le ya da çoğu memurun üzerinde bozuk para bulundurmanın kendi sorumluluğu olmadığını düşündüğü için deneyleri bırakmak zorunda kaldığımız Hindistan’la nasıl kıyaslanabilir?

Peki ya, New York’a ne demeli? (10001 numaralı posta koduna sahip olmaktan gurur duyan) Postanede bir memur pusulamı havaya kaldırdı, sonra da çok yavaşça ve arkamda bekleyen kuyruğa ve neredeyse bütün Manhattan’a duyuracak kadar yüksek sesle bağırmaya başladı : “ŞİMDİ… SİZ… DANDİK… BİR… PUL… İSTEDİĞİNİZİ… SÖYLÜYOR… VE… BUNUN İÇİN DE… BANA …(bu noktada daha da yavaşlayarak ve daha da yüksek sesle, sesini adeta *Bolero* partisyonundaki gibi dalgalandırarak bağırdı) BEŞ… DOLAR… MI… VERİYORSUNUZ?” Kısa bir sessizlikten ve bir bana, bir de pusulaya baktıktan sonra durumu geç de olsa

anlamasının ardından, sesini birkaç desibel daha yükselterek, “AH TANRIM BU ŞEHİRDEN NEFRET EDİYORUM!” diye haykırdı. Bir araştırmacı olarak böylesine utandığım bir başka an daha olmamıştı, üstüne üstlük bir de konuşması beni öyle ürkütmüştü ki, onun hızını ölçmeyi unutmuştum. (Araştırmacılarımız deneylerimizin sadece New York ve Budapeşte’de memurlar tarafından küçümsendiğini rapor etti.) Hız konusunda altın madalyayı İsviçre’nin mi, Japonya’nın mı hak ettiği tartışması sürse de, şüphesiz en çarpıcı bulgu ilk sıraların Batı Avrupa’dan olmasıydı. Analiz edilen dokuz Batı Avrupa ülkesinin sekizi (İsviçre, İrlanda, Almanya, İtalya, İngiltere, İsveç, Avusturya ve Hollanda) Japonya dışındaki diğer ülkelerden daha hızlıydı. Bunları “takip eden” Batı Avrupalı tek ülke Fransa’ydı ve (sıkı-çalışma kategorisinde küçücük bir farkla) Hong Kong’un gerisinde kalmıştı. Ancak bu ufak kayma ender rastlanan çevresel bir olaydan kaynaklanıyor olabilir: Paris’teki ölçümler şehir en sıcak yazını yaşarken yapılmıştı.

Çalışma başlamadan önce bazı meslektaşlarım, hızla gelişmekte olan Asya ekonomilerinden bir ya da birkaçının en üst sıralarda olacağını tahmin etmişti. Hong Kong’daki Çin Üniversitesi’nden tanınmış kültürlerarası psikolog Michael Bond, kendi ülke kültürünün kolaylıkla kazanacağını ileri sürmüştü. Time dergisi muhabirine “Buradaki (Hong Kong) yaşam dünyanın herhangi bir yerinde olduğundan çok daha hızlıdır” demişti.[4] Hong Kong’da Bond’un ve öğrencilerinin yardımıyla pek çok güvenilir veri toplayabildik. Ne yazık ki Hong Kong tüm ölçümlerde Japonya’nın gerisine düşmekle kalmadı, neredeyse hiçbir Batı Avrupa ülkesini geçemedi. Ancak Hong Kong, sırasıyla on üçüncü, on beşinci ve on sekizinci olmuş olan diğer endüstrileşmiş üç Asya ülkesinden -Tayvan, Singapur ve Güney Kore- biraz daha hızlıydı.

Hız tutkunu New York’un temsil ettiği ABD genel hızda beklenmedik biçimde yavaş çıkarak on altıncı sırada kaldı. Aslında New York’un yavaşlığına öyle şaşırdık ki, güvenilirlik kontrolü yapmak adına, yeni gözlemler yapması için ikinci bir araştırmacı gönderdik; sonuçlar ilk

verilerle neredeyse birebir aynı çıktı. New Yorklular yürüme hızında altıncı sırayı aldı, ancak postane hızında yirmi birinci, saatlerin kesinliğinde ise yirminci oldu.

Elbette New Yorkluların temposunu ölçmek için doğrudan hız tek uygun ölçüt değildir. New York'un caddelerinde kronometrelerde görünmeyen bir takım beceri ve atılganlıklarla karşılaşırsınız. Tokyo'daki yayalar genellikle disiplinli, dikkatli ve hatta uysalken New Yorklular anarşi alanında bir araştırma konusudur. Kariyerinin büyük çoğunluğunu büyük şehirlerdeki yaya davranışlarını gözlemlemekle geçirmiş olan sosyolog William Whyte, New Yorkluların birbirlerine nasıl meydan okuduklarına, kırmızı ışıkları nasıl ihlal ettiklerine ve arabalarınla diğer araçların arasında nasıl "ya bana yol ver ya da öldür" dercesine zikzaklar çizerek yürüdüklerine dikkat çekmiştir. (Ne yazık ki bu cesaret gösterisi sürücülerinkiyle benzerlik gösterir. Sözgelimi, 1994 yılında 12.730 New Yorklu yayaya araba çarpmıştır – aşağı yukarı kırk bir dakikada bir kazaya karşılık gelir. Bu yayalardan 249'u ise hayatını kaybetmiştir.)[5] Yani Tokyoluların birkaç saniye gerisinde kalsalar ne fark eder ki? New Yorkluların asıl hızının nüanslarda gizli olduğunu söyleyenler çıkabilir. Whyte da, "Bu benim dar görüşlülüğümden kaynaklanıyor olabilir, ancak bana kalırsa tüm yayalar içinde en iyileri New Yorklulardır" der.[6] Belki de sıralamamızda gerçekten de ABD'nin büyük şehirlerindeki insanların yaşam hızlarına gerçeğin altında değer biçmişizdir. Birazdan bu tartışmayı biraz daha alevlendireceğim.[7]

HAYATIN YAVAŞ OLDUĞU YERLER

Brezilya'da
Bir mili yürümek bir gün sürer,
Zaman kıpırdamaz bile.

Michael Franks, *Sleeping Gypsy*

Listenin sonunda, yavaşlık konusunda çok az sürpriz vardı. Son sekiz

ülkenin hepsi Afrika, Asya, Ortadoğu ve Latin Amerika'daki endüstrileşmemiş ülkelerdir. En yavaşlar sırasıyla *amanha*, lastik zaman ve *manana*'nın beşikleridir: Brezilya'yı Endonezya ve Meksika takip eder.

Bu ülkelerdeki yavaşlık gündelik yaşamın her alanına sızmıştır. Brezilya'daki zaman algısını ölçen anketlerimizde meslektaşlarımla Brezilyalıların zaman konusunda rahat bir yaklaşımı benimsediklerini bulmakla kalmadık, aynı zamanda saate karşı herhangi bir bağlılık duymadıklarını da gördük. Söz gelimi yeğeninin doğum günü partisine geciken bir davetlinin gelmesini ne kadar süre bekleyecekleri sorulduğunda, Brezilyalılar ortalama olarak 129 dakika bekleyecekleri yanıtını vermiştir. İki saatten fazla! Benim ebeveyn arkadaş çevremde doğum günü partileri zaten genelde sadece iki saat sürer. Bırakın partinin başlangıcını kaçırmayı, parti başladıktan 129 dakika sonra gelen ebeveynler çocuklarını eve götürmek için bile dokuz dakika gecikir – ev sahibi ebeveyne yapılan bu zamansal ayıp, oldukça ciddi boyuttadır. Erken gelenlere karşı da aynı rahat tavrı sergilerler: Brezilyalılar aynı doğum günü partisine bir davetlinin çağrıldığı vakitten ortalama kırk dört dakika erken gelmesini makul kabul ederken, Amerikalılar için bu süre yirmi altı dakikayı aşmamıştır.

Brezilyalıların bir öğle yemeği randevusu için yaklaşık altmış iki dakika bekleyeceklerini söylemişlerdir. Bu süreyi, insanların öğle yemeğine bir saatten fazla süreyi nadiren ayırdıkları ABD ile kıyaslayın. Tipik bir Amerikalının, en azından bir iş gününde, şu geç kalan Brezilyalının öğle yemeğine başlamaya hazır olduğu vakitten iki dakika önce ofise geri dönmüş olması gerekir.

Brezilya'da aslında öğle yemeği oldukça yavaş yenir. Örneğin, Brezilya'da kaldığım süre esnasında öğle yemeğini sıklıkla üniversitemde rektör yardımcısı olan bir Brezilyalı arkadaşımın evinde yedim. 12.00 ile 12.30 arasında yediğimiz bu yemeklerde bazen, VIP rolüne uygun resmi takım elbiseler içinde olan arkadaşım hemen fırlayıp yatak odasına gider, alelacele bir tişört ve şort giyinir, aniden rahatlar ve gülümserdi – hiç şaşmazdı, hep rahatlamış görünür ve gülümserdi. Birlikte bir ziyafet çeker, biraz şarap ya da bira içer, biraz sohbet eder, çocuklarla oynar ya da

esneyene kadar televizyon izler, daha sonra da biraz kestirmek için her birimiz bir odaya çekilirdik. Saat 15.00 sularında -elbette *mais ou menos*-arkadaşım yine rektör yardımcısı takımını kuşanmış olarak odasından çıkar ve bir kodaman ifadesiyle yüzünü buruştururdu; birkaç saat daha koşuşturmak için yeniden üniversiteye gitmek üzere çıkardık. Brezilya *siesta*'sının zevki işte böyleydi.

Brezilyalılar Amerikalılardan daha az saat takar, ayrıca takanların saatleri de daha az kesindir. Yanlış saatler ya da saatlerin yokluğu da yavaşlık kültürüne dahil edilmiştir. Geç kalan Brezilyaların en sevdiğim mazeretleri "*O relogio causou o meu atraso*"[8] idi, — bunun anlamı gecikmelerinin nedeninin geri kalmış ya da yanlış ayarlanmış bir saat olmasıdır.

Brezilya'da kusursuz bir saati olan kişi bile dakik olmakta zorlanır. Çok az kişinin kendi arabası vardır ve toplu taşıma da en hafif tabirle güvenilmezdir. Otobüs şoförünün yolun ortasında araçtan indiğine birkaç defa şahit oldum. Bir keresinde geri dönmesi on dakika sürdü ve sandviçinden son bir ısırık alırken hepimize sabrımız için teşekkür etti. Bir başka şoför ise *"um momento"* diye izin istedikten tam on beş dakika sonra market torbalarıyla geri döndü. Her iki durumda da güveni sarsılan tek kişi bendim. Arkadaşlarım, Brezilya'da başıma gelen pek çok olayda yaptıkları gibi "*Calma*, *Bobby*" derdi. Bu koşullarda herkes ya acele etmemeye ya da delirmeye zorlanır, böylece yavaşlık kendini gerçekleştiren bir kehanete dönüşür.

Test ettiğimiz çoğu Brezilyalı saatin gösterdiği zamandan tamamen kopuktu. Saati olmayan bir beyefendiye saati sorduğumda gözlerini bana dikti ve kibirle – aslında biraz da küçümseyerek – "tam 02.14" olduğunu söyledi. Tahmini üç saatten fazla şaşmıştı. Aynısını Kaliforniya'daki bir öğrenciye sorduğumu düşünün, muhtemelen saatine bakar ve "03.12 ve 18 saniye" derdi.

Son sıradaki Meksika'da, saate tam olarak uymaya çalışan kişiler tam bir baş belası olarak görülebilir. Hem tıp, hem de klinik psikoloji alanlarında doktorası olan Sergio Aguilar-Gaxiola Meksika'da büyümüştür ve mesleki

hayatını hem Meksika'da hem de ABD'de sürdürmektedir. "Eğer belli bir saatte bir partiye davet edildiyseniz" der Aguilar-Gaxiola, "bundan geç gitmeniz gerektiği anlamını çıkarmanız gerekir. Olur da kararlaştırılmış saatte -*en punto*[9]- orada olursanız, hazırlıklarını yapmakta ya da giyinmekte olan ev sahiplerinin ayağına dolanabilirsiniz. Dakiklikle ilgili kurallar Meksika kültüründe büyük rol oynar."

Yavaşlık Meksika kültüründe öyle kökleşmiştir ki, saate uyan bir kişi küçümsenebilir. "Meksika'da" der Aguilar, "her durumda insanların geç geleceği düşünülür. Eğer bir toplantı ya da görüşme saat 11.00'deyse, *hora mexicana* koşullarına bağlı olarak bu 11.15, 11.30, hatta 12.00 olarak anlaşılır. Eğer 11.00'de varırsanız kendi başınıza beklemeniz bir yana, bir de zamanında gittiğiniz için utanırsınız. Gecikenler -ya da, ölçümü *hora mexicana*'ya göre yapıyorsanız tam vaktinde gelenler- genellikle tam on birde gelenleri alaya alırlar. Erken gelenle dalga geçmek için kullanılan, kabaca "Temizliğe mi geldin?" anlamına gelen "*Llegaste a barrer?*" diye bir tabir de vardır. Bu oldukça iğneleyici bir sözdür. Aslında ABD'de hala randevularımı zihinsel olarak *hora mexicana*'dan *hora inglesa*'ya çevirmekte zorlanıyorum, çünkü şu "*Llegaste a barrer*?" sataşmasıyla karşılaşmaktan korkuyorum.

Verilerde görünmeyen bazı şeyler, listedeki miskinlerin yavaşlığı hakkında da çok fazla şey anlatır. Mesela en yavaş ülkelerden Endonezya'da Cakarta'daki merkez postaneye ilk ziyaretimde pul satın almak için kuyruğun nerede olduğunu sorduğumda, dışarıda oturmakta olan özel satıcılara yönlendirildim. Her biri beni sıkboğaz etti: "Hey, bayım, güzel pullarım var!" "En iyi pullar burada!" Daha küçük bir şehir olan Solo'da ise Cuma öğleden sonra merkez postaneye gittiğimde bir voleybol maçının oynandığını gördüm. Bana mesainin bittiği söylendi. Sonraki Pazartesi yeniden gittiğimde çalışan kişi, Amerika'daki akrabalarıyla ilgili sohbet etmeye daha meraklıydı. Acaba Cincinnati'deki amcasıyla görüşmek ister miydim? Hangi pulu daha çok sevmiştim, Kaliforniya'yı mı, ABD'yi mi? Sırada arkamda olan beş kişi sabırla bekliyordu. Şikayet etmek bir yana

dursun, bizim konuşmamıza ilgi gösteriyor olmaları beni çok şaşırttı. Yani Endonezyalıların yavaş hareket ettiğini keşfetmekle kalmadık -kural dışı durumlar yüzünden ekstra testlerin gerekliliği ve motosiklet ve bisiklet taksilerle dolaşmamız yüzünden- bunu keşfetmemiz bile, diğer ülkelerde olduğundan çok daha fazla zaman aldı.

“Ah, geçen yılın eşkinli atları da nereye gitti?” diye sorar Milan Kundera *Yavaşlık* isimli romanında. Öyle görünüyor ki birçoğu Cakarta, Rio de Janeiro ve Meksika sokaklarındalar.

TATLI HAYAT NE TARAFTA? BATI AVRUPA, JAPONYA VE ABD KARŞILAŞTIRMASI

> “Biraz daha hızlı yürür müsün?” dedi mezgit salyangoza,
> “Hemen arkamızda bir domuz balığı var, basıyor kuyruğuma.”
>
> Lewis Carroll, *Alice Harikalar Diyarında*

Birkaç yıl önce, *New York Times* gazetesinden Alan Riding, ABD ve Japonya’nın kompülsif işkolikliği ile iyi yaşamın zevkleriyle gevşeyen Avrupa’nın genelinin rahatlığını karşılaştırdı. “Japonlar gevşemek için daha çok çalışırken neden Avrupalılar için *Tatlı Hayat* kolaydır?” başlığı altında Riding şunu sordu: “Avrupalılar nasıl oluyor da tüm gün oturup kahve içiyor, akşam yemeğinden sonra saatlerce uyanık kalıyor, şık giyiniyor, geç kalkıyor, uzun yolculuklara çıkıyor? Sözün kısası Avrupalılar neden Amerikalılardan çok daha iyi yaşıyor?”[10]

Deney sonuçlarımızı, bu popüler klişe ile nasıl bağdaştırabiliriz? Verilerimizden, Batı Avrupa’nın *Tatlı Hayat*’ının geçmişte kalan bir düş olduğu -Japonlar ve Batı Avrupalılar dünyanın yeni stresli, aceleci A tipi olmuşken, ABD’nin sonunda rahat olmayı öğrendiği- sonucunu mu çıkarmalıyız? Bu soruyu yanıtlamak için çalışma hayatının temposunun çeşitli yönlerine odaklanacak şekilde tasarlanmış olan üç hız ölçümümüzün ötesine bakmak faydalı olabilir. Peki ya, bu temponun sürekliliği? İnsanların izin saatleri ne kadar uzundur? Tatil yaparlar mı? Yoğun çalışma

ile boş zamanlar arasındaki denge nedir? İşte bu noktada Batı Avrupa ABD'den -ve özellikle Japonya'dan- keskin biçimde farklılaşmayı sürdürür.

Öncelikle çoğu Avrupa ülkesinde ortalama iş haftası ABD'dekinden, bu ikisi de Japonya'da olduğundan daha kısadır. Son tahminlerden birine göre yıllık ödeme yapılan ortalama iş saati Japonya'da 2.159 iken, ABD'de 1.957, Fransa'da 1.646 ve eski Batı Almanya'da 1.638'dir. Başka bir deyişle Japonya'daki çalışanlar ABD'dekilerden yıllık aşağı yukarı 202 saat, Batı Almanya'daki işçilerden ise 511 saat daha fazla çalışır. Bir haftayı kırk saat olarak temel alırsak bu sayılar, ortalama Japon çalışanlarının, ABD'deki meslektaşlarından yılda beş hafta, Fransa ve Batı Almanya'daki[11] çalışanlardan ise on iki buçuk hafta -üç aydan daha uzun!- daha fazla çalıştığını gösterir. Başka bir açıdan değerlendirirsek, Japon işgücünün sadece yüzde yirmi yedisi haftada beş gün -haftada kırk saat- kadar kısa süre çalışmaktadır, bu oran ABD'de yüzde 85,1, Fransa'da ise yüzde 91,7'dir.

Tatlı Hayat'ın kaynağı için İtalya iyi bir örnektir. Roma'daki postane çalışanları ölçümlerimizde on ikinci olmuştur – ki bu beni çok şaşırtmıştır. Neticede bu ülkede posta sisteminin çok kötü bir ünü vardır, Roma'dan gelen kamyonların boş arazilere eski postaları boşalttıklarına dair raporlar halka duyurulalı çok olmamıştır. Buna karşın daha yakından incelenince, Romalıların testimizdeki sıralamasının üstün bir iş ahlakına erişilmesi anlamına gelmeyebileceğine dair kanıtlar bulunur. Hükümetin güvenilir Censis Vakfı'nın son raporu, postane gibi kurumlarda süren yaygın bekleme ve gecikmelere dikkat çeker. Bizim verilerimiz İtalya'da yalnızca pencere arkasındaki işlem sürelerinin hızlandığına işaret eder, o pencereye varana kadar ne kadar sürdüğüyle ilgili bir bilgi vermez. İtalya'daki postanelerin günde sadece beş saat açık olduğu düşünülürse, belki de hızlı işlem süreleri ile uzun beklemelerin bu kombinasyonu mantıklı hale gelir.[12]

Batı Avrupa ve diğer birinci dünya ülkeleri arasındaki çalışma saatleri farkının giderek arttığı göze çarpmaktadır. 1940'lara kadar hem Avrupa hem de ABD'de ortalama çalışma saatleri neredeyse bir asır boyunca

birlikte azalma gösterdi. Avrupa'da olduğu gibi ABD'de de daha kısa çalışma saatleri talebi en baştan beri işçi hareketinin merkezinde yer aldı; iş saatleri sorunu Amerikalı işçilerin "uyanışının nedeniydi". "*Sekiz saat iş, sekiz saat uyku, sekiz saat ne istersek*" kuralı yeni yüzyıl sendikacılarının çağrısıydı. İşçi hareketi tarihindeki en çarpıcı ve önemli olaylar – mesela 1886 grevleri, Haymarket İsyanı, 1919 Çelik Grevi – iş gününün süresi üzerineydi. Başlangıçta, işverenler bile daha kısa çalışma saatlerini destekledi – idealist olduklarından değil de, fazla çalışmanın ve yorgunluğun zarar verici olduğuna; aile yaşamı, güvenlik, sağlık ve istirahatin uzun vadede üretime katkıda bulunacağına inandıklarından. Sonuç olarak ABD'de, 19. yüzyılın sonunda çalışma saatlerinde kademeli ve istikrarlı bir azalma, 20. yüzyılın ilk yirmi yılında ise, çarpıcı -günde on saatten sekiz saate- bir düşüş oldu. Daha sonra haftalık ortalama çalışma süresi altı günden beşe, haftada kırk saate indi.[13]

Amerikalıların çalışma saatlerinde azalma eğilimi bir süre devam etmiş gibi görünür. Örneğin, 1930'da, buhranın en kötü zamanlarında önsezileri güçlü iş adamı W. K. Kellogg (mısır gevreklerinin yaratıcısı) devrim niteliğinde bir deneyi duyurmuştur: Battle Creek'teki devasa fabrikasında neredeyse her çalışan günde altı saat çalışacaktır. Saatteki kısalma maaşlara çok az bir kesinti olarak yansır, çünkü Kellogg sıkı çalışmanın uzun saatlerin yerini dolduracağına inanmaktadır. Emek tarihçisi Benjamin Hunnicutt, *Kellogg's Six Hour Day* isimli kitabında bu programın hemen başarı sağladığını belgelemiştir. Program medyadan, iş ve işçi liderlerinden ve hatta Başkan Hoover'dan övgüler toplamıştır. Bir iş dergisinin ön kapağında, bunun "Ford'un günde beş dolar politikasından bu yana endüstriyel haberlerin en büyüğü" olduğu şeklindeki ifade, programa olan genel yaklaşımı özetler.[14]

Kellogg'un parlak buluşu neredeyse yirmi yıl boyunca ve neredeyse her ölçütte harikulade biçimde işe yaradı. İşçiler ekstra zamanın değerini bildi. Bilhassa kadınlar bu fazladan saatlerde bahçe işleri, dikiş, konserve yapma, aile bireyleriyle ilgilenme ve komşulara yardım etmek gibi faaliyetlerin

tadını çıkarmıştı. Kellogg da sonuçlardan son derece memnundu. Kısa vardiyanın getirilerini şöyle açıkladı: “Maliyet yüzde yirmi beş azaldı... İşçi birimi masrafları yüzde on azaldı... Kazalar yüzde kırk bir azaldı... (Kaza başına kayıp işgünleri) yüzde elli bir azaldı… (Ve) Kellogg’s’da artık 1929’da olduğundan yüzde otuz dokuz daha fazla insan çalışıyordu.” Kellogg şu sonuca vardı; “İş gününün kısa oluşu çalışanlarımızın moralini öyle yükseltti, iş kazaları ve sigorta bedellerini öyle iyi rakamlara ulaştırdı, üretimin birim fiyatını öyle düşürdü ki, altı saatlik mesai için eskiden sekiz saate ödediğimiz ücretten bile fazlasını ödeyebiliyoruz.”[15]

Ancak iş yapmayı giderek daha fazla saplantı haline getiren bir ulusta, Kellogg’un rüya gibi deneyinin de kaçınılmaz olarak sonu geldi. II. Dünya Savaşı’nın kötü sonuçları yaşanırken yönetim de -eski bir Kellogg çalışanının sakince ifade ettiği gibi- “Sadece bir ahmak daha çok çalışmadan daha fazla kazanacağını düşünür” görüşüne katıldı. Ertesi yıl şirket, yüksek ücretleri yüksek üretime bağlayan yeni bir politikayı destekledi. Ulusun savaş sonrası zengin tüketici madeninden istifade etmek umuduyla, işçiler sekiz saat çalışmayı talep etmeye başladı. Sendikalar bile sekiz saatlik mesailer için mücadele eder oldu. Ulusun ruhsal durumunun bu yansımasında, Kellogg çalışanları, yönetim ve sendika boş zaman kavramını önemsememeye başlamıştı; çalışılmayan zamanlar artık “ziyan edilmiş”, “kayıp” ve “ahmakça” idi. Kısa saatlerle çalışmak artık kadınlara uygun bir durum olarak görülüyordu. “Altı saat kadınlar içindi”[16] diye anımsıyordu bir işçi. Eski altı saatlik çalışma sürelerini önerenler “hanım evladı”, “tembel” ya da sadece “tuhaf” idi. 1950’ler ve 1960’lar boyunca, Kellogg çalışanlarının işgünü giderek uzayarak sekiz saate ulaştı. 1985’de, üçte ikisi kadınlardan oluşan birkaç eski dönem savunucusu da sonunda pes etti. Bu dönüm noktası medyada hemen hemen hiç yer almadı.

ABD’de ortalama çalışma haftası son yarım asır boyunca genel olarak değişmemişti. Aslında birçok uzman da boş zamanın gerçekten azaldığına inanıyordu. Örneğin, tarihçi Juliet Schor, geniş çapta tanıtılmış *The Overworked American: The Unexpected Decline of Leisure* isimli kitabında

ortalama bir Amerikalının yirmi yıl öncesindekinden daha az zamanı olduğunu ikna edici bir biçimde savunur. Bu boş zaman kaybı bir tesadüf değildir. Schor ABD'deki sendikaların dikkatlerini çalışma saatleri sorununa pek de yöneltmediğini, bunun yerine enerjilerini maaş ve iş güvenliği meselelerine harcamayı tercih ettiğini ifade eder.

Diğer taraftan Avrupa'da çalışma saatlerindeki azalma eğilimi neredeyse hiç duraksama göstermedi. ABD'nin aksine Avrupa'daki organize olmuş işçiler savaş sonrası dönem boyunca daha kısa çalışma saatleri meselesini her zaman gündemlerinin en ön sırasında tuttu. Ekonomik krizler patladığında, işçiler daha uzun çalışma saatleri baskısına karşı mücadele etti. Örneğin, Almanya'da 1980'lerdeki bir dizi şiddetli grev sayesinde büyük Alman sendikası IG Metall'in tüm üyeleri haftalık otuz beş saatlik çalışma süreleri kazanmayı başardı. Bu standardın tüm Almanya'daki işgücüne yayılması beklenmekteydi. Ayrıca yaklaşık yüz yıldır süregelen eşzamanlı düşüşün ardından ABD'de haftalık çalışma sürelerinde azalma durmuşken ve hatta son elli yılın rakamlarına göre yükseliş göstermeye başlamışken, Avrupa'da tatlı düşüşünü sürdürmeye devam etti.

Çalışmanın -gerekli de olsa- yaşamın kesintiye uğraması olarak görülüp sinir bozucu bulunduğu Fransa'daki işçiler daha yumuşak sözleşmeler için mücadele etmektedir. 1996 yılında Fransız kamyon şoförlerinin bir dizi şiddetli grevle ülkede karışıklıklara neden olmasının ardından hükümet emeklilik yaşının elli beşe düşürülmesini kabul etti. (Operalardaki dansçılar ve müzisyenler için emeklilik yaşı bugün kırk beştir.) Bu sorunun çözülmesiyle sendikalar artık dikkatlerini çalışma haftalarının uzunluğuna yoğunlaştırmaktadır. Bu cümleyi yazdığım 1997 yılının Ocak ayında, altı toplu taşıma sendikası hiçbir ücret kesintisi olmaksızın haftalık otuz iki saat çalışma talebi ile grev çağrısı yapmaktadır.[17] Böylece yüz yıllık başabaş düşüşün ardından, ABD'deki haftalık çalışma saati sabit kaldı, hatta belki artış bile gösterdi. Bunun yanında Avrupa, çalışma saatlerini tatlı tatlı düşürmeye devam etti.[18]

Batı Avrupa, ayrıca ABD ve Japonya'ya da, tatil zamanları konusunda -

hatta daha büyük bir farkla- öncülük etmiştir. Örneğin, Fransa'da çalışanlar yasayla en az beş, hatta genellikle de altı hafta ücretli izin kullanır. Avrupa'da her ülkede aslında minimum dört haftayla beş buçuk hafta arası ücretli izin güvencesi veren anlaşmalar vardır. Çoğu durumda bu güvence altındaki izin süreleri altı haftaya kadar ulaşır. Fazla izin süreleri başka nedenlerle de sağlanır. Örneğin, Fransa'da kadınlara yirmi iki hafta ücretli doğum izni verilmesi ve ilave olarak bir yıl da ücretsiz izin verilmesi bir milli politikadır.[19] Uzun zamandır hem memurların hem de halkın psikolojik hayat kalitesini yükseltmeye odaklanan İskandinavya sosyal refah devletleri daha da ileri gitmiştir. Örneğin, İsveç'te yeni ebeveynler, on iki ay neredeyse tam ücretle, üç ay da kesintili ücretle izin kullanma hakkına sahiptir. İsveçli anne babalar ayrıca hasta çocuklarının bakımı için yılda altmış gün (bazı vakalarda yüz yirmi gün) normal ücretlerinin yüzde seksenini alarak izin kullanabilirler.[20]

Diğer yandan ABD'de birçok çalışan için tatil süreleri geleneksel iki hafta ile sınırlı kalmıştır – tabii, ücretli izinlerin söz konusu bile olmadığı mevsimlik sözleşmelerden kaçınabilecek kadar şanslıysanız. Harris anketleri Amerikalıların boş vakitlerinde geçen yirmi yıla göre yüzde otuz yedi azalma olduğunu göstermiştir.[21]

Amerika'daki yas süreleri bile son yüzyılda azalma göstermiştir. 1927'de Emily Post'a bir dul olarak yasını tutması için verilmesi uygun görülen resmi süre üç yıl idi. 1950'lere gelindiğinde bu süre üç aya düşmüştü. Amy Vanderbilt 1972'de, yakınını kaybedenlerin "cenazeden sonra aşağı yukarı bir hafta içinde her zamanki sosyal alışkanlıklarını sürdürmesi ya da sürdürmeye çalışması"nı tavsiye ediyordu.[22] Sosyolog Lois Pratt'ın Amerikan işletmelerinin yas politikaları üzerine yürüttüğü bir çalışma, şirketlerin çoğunluğunun bugün resmi yas süresini yetmiş iki saate kadar kısıtladığını saptamıştır. Çalışanların bu üç gün içinde yaslarını tamamlamaları ve daha sonra işlerine her zamanki gibi geri dönmeleri beklenir.[23] Uygun yas süreleri için hazırlanan yönergeler bazen gayet ayrıntılı hale gelir. Söz gelimi hafta sonu gerçekleşen ölümler için

Amerikan İdarecilik Birliği aşağıdaki yönergeyi hazırlamıştır: "Genellikle, şayet ölüm Cumartesi gerçekleştiyse işçilerin normal yasının bitiminde yani Salı günü işe dönmesi beklenir."[24]

Japonya'da zaman ABD'de olduğundan da sınırlıdır. Japonya'daki ücretli izin sürelerinin üç hafta kadar uzun olmasına karşın, Japon Çalışma Bakanlığı aslında bu sürenin ancak yarısının kullanıldığını kaydeder. Sözgelimi 1990'larda ortalama 15,5 günlük izin süresi verilmiş, ancak bunun 8,2'si kullanılmıştır.[25]

1989 Eurobarometer anketinden elde edilen istatistikler, Avrupalıların zaman konusunda daha rahat oldukları izlenimini onaylamaktadır. Bu anketin bir parçası olarak on iki Avrupa Birliği ülkesinin her birinden katılımcılara "yapılması gereken işler için kullanabilecekleri boş zaman" konusunda ne hissettikleri soruldu. On iki ülkenin ortalamasına göre tüm katılımcıların yüzde 83.4'ü sahip oldukları zamanın "çok iyi" ya da "oldukça iyi" olduğunu hissettiklerini bildirdi.[26] *Tatlı Hayat*, ne taraftadır? Görünüşe göre başladığı yerde —işçilerin sadece çalışma hızı ve üretkenlik konusunda ustalık kazanmakla kalmayıp, bunu aynı zamanda boş zamanlarında da iyi yaşamın kalıntılarını yitirmemek için de kullanmayı başarmış göründüğü Batı Avrupa'da.

Benzer anketlere Japonya ve ABD'de verilen yanıtlar çok farklı bir tablo çizer. ABD'de 1992'de *National Recreation and Park Association* tarafından yapılan bir anket, tüm Amerikalıların üçte birinin (yüzde otuz sekiz) "her zaman acelelerinin olduğu hissinden" şikayet ettiklerini bulmuştur. John Robinson'un "Amerikalıların Zaman Kullanımı Projesi"nde[27] de bildirildiği üzere, kronik olarak acelesi olduğunu hisseden bu insanların yüzdesi 1971'de yirmi iki iken keskin bir artış ile 1985'de yüzde otuz ikiye ulaşmış, daha sonra artışını daha yavaş oranda sürdürmüştür. Diğer araştırmalar da Amerikalı çalışanların çoğunluğunun ne ölçüde boş zaman istedikleri üzerinde durur. 1991'de Hilton Otelleri tarafından yapılan zaman değeri ulusal anketinde, tüm yanıtlayanların üçte ikisinin çalışmadıkları saatlerin artması karşılığında maaş kesintisini kabul

edebilecekleri saptanmıştır. Bu üçte ikilik oranın cinsiyet, yaş, eğitim seviyesi, ekonomik durum ve çocuk sayısı dağılımları hayli tutarlıdır. Son anket verilerinden biri de Amerikalıların zamanlarının dar olduğu algısının artık kalıcılaşmış olabileceğine işaret eder.[28] Yine de ABD'deki işçilerin kendi paylarına düşen zamandan daha fazlasını verdiklerini düşündükleri açıktır; diğer yandan deneylerimizden edindiğimiz tempo verileri, bu fazla saatlerin ne kadar verimli olduğu sorusunu ortaya çıkarmaktadır.[29]

Japonya'da insanlar müsait oldukları zamanlar hakkında daha da memnuniyetsiz bir değerlendirme yaparlar. 1991'de *Mainichi Shimbun* gazetesi tarafından yapılan anket insanlara "Gündelik yaşamınızda zamanınızın yetmediği hissine ne ölçüde kapılıyorsunuz?" diye sormuştur. Tüm yanıtlayanların yüzde yetmişi bu duyguyu "biraz" (yüzde kırk dört) ya da "çok fazla" (yüzde yirmi altı) hissettiklerini söylemiştir. Bu rakamlar kadın ve erkekler için neredeyse aynıdır.[30] 1989'da *Yomiuri Shimbun* gazetesi tarafından yapılan ankette ise yanıtlayanların sadece yüzde on ikisi boş zamanlarının oldukça tatmin edici olduğunu söyledi. Aynı ankette, yanıtlayanların yüzde yirmi dördü ise, boş zamanın genel yaşam memnuniyetlerinde önemli bir rol oynadığını söylemiştir ki bu konuya ileride tekrar döneceğim.[31]

OTUZ ALTI ABD ŞEHRİNDE YAŞAM HIZI

Kültürel farklılıkların en canlı örnekleri çoğunlukla kültürler karşılaştırıldığında görülür. Ancak bir ülkedeki şehirler ve bölgeler de fazlasıyla farklılık gösterebilir. Bu özellikle de ABD için geçerlidir. Görünüşte ABD bölgeleri oldukça homojen görünebilir, insanlar çoğunlukla aynı dili konuşur ve neredeyse herkes ana iletişim sistemlerini paylaşır. Ancak güney eyaletlerine tayini çıkan New York yerlisinin ya da Los Angeles'a taşınan Ortabatı Amerika sakininin, şiddetli bir kültür şokuna hazırlıklı olmasında fayda vardır.

Kısa mesafeli coğrafi yer değişimleri dahi son derece etkileyici olabilir. Yazar Jan Morris'in Oklahoma'dan Teksas'a taşındığında hissettiği gibi:

> İsviçre’den Fransa’ya gitmek gibiydi. Kızıl Nehir’i geçip Oklahoma’dan ayrıldığım anda, neredeyse yabancı düşmanlığı boyutlarına varan Teksas milliyetçiliği üzerime hücum etti; sanki başka bir anlayışa, başka bir tarihsel deneyime ve belki de başka değer yargılarına geçiyor gibiydim.

ABD’nin şehirlerindeki yaşam hızları arasında önemli farklılıklar var mı? New Yorklular, son sürat yaşadıkları yönündeki şöhretlerine uyuyorlar mı? Kaliforniyalılar gerçekten de ülkedeki diğer şehirlere nazaran daha mı telaşsızlar? En hızlı ve en yavaş yerler hangileridir?[32]

Bu soruları yanıtlayabilmek için öğrencilerimle beraber ABD’nin otuz altı şehrinde ölçümler yaptık.[33] Bu özel şehirleri ülkenin metropol bölgelerini temsil edecek bir örnekleme oluşturacak şekilde seçtik. ABD’de dört sayım bölgesinden – Kuzeydoğu, Orta Batı, Güney ve Batı – her birinde, üç metropol (nüfusu 1.800,000’den fazla), üç orta büyüklükte şehir (nüfusu 850.000 ila 1.300,000 arası) ve üç de küçük şehirde (nüfusu 350 bin ila 560 bin arası) inceleme yaptık.[34]

Yaşam hızı ölçümlerimiz, otuz bir ülke çalışmamızın çeşitlemeleriydi. Öncelikle yayaların, şehir merkezinde ve iş saatlerinde tek başlarına on sekiz metreyi yürüme hızlarını ölçtük. İkinci olarak çalışma hızının bir göstergesi olması için banka memurlarının yirmi dolarlık iki banknotu bozuk paraya çevirmelerinin ya da bozuk paralarımızı iki yirmi dolarlık banknot ile bütünlemelerinin ne kadar sürdüğünü ölçtük. (Para tümleme ve para bozdurma istekleri dönüşümlü biçimde yapılmıştır, böylece deneyi gerçekleştirenler etrafta cepleri para dolu koşturmak zorunda kalmamıştır.)[35] Üçüncü olarak insanların saat zamanı kaygısının bir ölçütü olarak şehir merkezinde rastgele seçilmiş kadın ve erkeklerin iş saatleri içinde kol saati takma oranlarını hesapladık. Çoğu durumda denekler kısa kollu giyindikleri için kol saati takıp takmadıklarını gözlemlememiz kolay oldu. Uzun kollu insanlara da yaklaşıp saati sorduk. Ayrıca yaşamın hızına dair dördüncü bir göstevrge daha ekledik – konuşma hızı. Her şehirde posta memurlarının “Standart posta, taahhütlü posta ve sigortalı posta arasındaki

farkı açıklar mısınız?” sorusuna verdikleri yanıtı kaydettik. Daha sonra araştırma asistanlarımız bu kayıtları başa sardı ve cevabın toplam süresini, söylenen hece sayısına bölerek “telaffuz hızlarını” hesapladı.

ABD’DEKİ YAVAŞ VE HIZLI ŞEHİRLER

Düşük seviyeler daha yüksek hızı ve daha yüksek saat takma oranına işaret eder.

	Genel Hız[34]	Yürüme Hızı	Banka Hızı	Konuşma Hızı	Saat takma
Boston, MA	1	2	6	6	2
Buffalo, NY	2	5	7	15	4
New York, NY	3	11	11	28	1
Salt Lake City, UT	4	4	16	12	11
Columbus, OH	5	22	17	1	19
Worcester, MA	6	9	22	6	6
Providence, RI	7	7	9	9	19
Springfield, MA	8	1	15	20	22

Rochester, NY	9	20	2	26	7
Kansas City, MO	10	6	3	15	32
St. Louis, MO	11	15	20	9	15
Houston, TX	12	10	8	21	!9
Paterson, NJ	13	17	4	11	31
Bakersfield, CA	14	28	13	5	17
Atlanta, GA	15	3	27	2	36
Detroit, MI	16	21	12	34	2
Youngstown, OH	17	13	18	3	30
Indianapolis, IN	18	18	23	8	24
Chicago, IL	19	12	31	3	27
Philadelphia, PA	20	30	5	22	11
Louisville, KY	21	16	21	29	15
Canton, OH	22	23	14	26	15
Knoxville, TN	23	25	24	30	11
San Francisco, CA	24	19	35	26	5
Chattanooga, TN	25	35	1	32	24
Dallas, TX	26	26	28	15	28
Oxnard, CA	27	30	30	23	7
Nashville, TN	28	8	26	24	33
San Diego, CA	29	27	34	18	9
East Lansing, MI	30	14	33	12	34
Fresno, CA	31	36	25	17	19
Memphis, TN	32	34	10	19	34
San Jose, CA	33	29	29	30	22
Shreveport, LA	34	32	19	33	28
Sacramento, CA	35	33	32	36	26
Los Angeles, CA	36	24	36	35	13

HIZLI KUZEYDOĞU

Genel olarak sonuçlarımız Kuzeydoğu eyaletlerinin hızlı olduğuna dair yaygın kanıyı onaylamışken, Batı (daha doğrusu dokuz şehirden sekizinin yer aldığı Kaliforniya) daha rahattı. En hızlı üç şehir ve en hızlı dokuz şehrin yedisi kuzeydoğudandı. Kuzeydoğulular genellikle daha hızlı yürüyor, daha hızlı para bozuyor ve daha hızlı konuşuyor, ayrıca ABD'deki diğer şehirlerdekilerden daha fazla saat takıyor.

Boston az bir farkla Buffalo’yu geride bırakıp birinci oldu. Çalışma öncesinde favori olan New York şehri üçüncü oldu. Ancak belki de New Yorkluların rakamları veri topladığımız sırada gerçekleşen yerel festivaller nedeniyle birazcık düşürülebilir. Buradaki yürüme hızını ölçen Walter Murphy, yürüyenlerin hızını ölçtüğü esnada doğaçlama gerçekleşen bir müzik konseri yüzünden bir noktadan sonra ölçümü bırakmak zorunda kaldığını, yeni bir bölgeye geçmesinin ardından da, başarısız bir gaspçının cüzdanının çalma girişimi ile karşılaştığını bildirmiş. Tüm bunlar bir buçuk saat içinde gerçekleşmişti. New York yayaları toplam skorlara yansımayan sirk cambazlığı gibi becerilerini sergileyerek, tüm bunların içinden kendilerine has atılganlıkları ile manevralar yaparak ilerliyordu.

Kaliforniya şehirleri genel hızda, bilhassa da yavaş yayalar ve banka memurları yüzünden en yavaş olanlardı. En yavaş süreler, Amerika’nın güneş, eğlence ve acelesiz yaşamın sembolüne, Los Angeles’a aitti. Los Angeleslılar yürüme hızında yirmi dördüncü, konuşma hızında da sondan bir önceki sırayı aldı; banka memuru hızında ise incelediğimiz diğer şehirlerden çok geride kaldı. Saat konusunda verdikleri tek ödün, kol saati takıyor olmalarıydı – Los Angeles saat takma oranı en yüksek on üçüncü şehir oldu. Kaliforniyalıların zamana karşı rahat tutumları başka biçimlerde de kendisini gösterir. Günün hangi vaktinde olduğunuzu tam olarak öğrenmek için çoğu Kaliforniya şehrinde, telefonu “P-O-P-C-O-R-N”[36] yazacak şekilde tuşlarsınız. Bunu ilk etapta, aynı bilginin “N-E-R-V-O-U-S”[37] yazacak şekilde tuşlanarak öğrenildiği Boston ile karşılaştırın. Batı Kıyı Şeridi şehirlerinin birçoğunda -Los Angeles ve benim de memleketim olan Fresno başlıca örneklerdir- deney yapanların yaşadığı en büyük problem yürüyüş hızı deneyiydi, çünkü yürüyen yaya bulabilmek bile çok zordu. Bu kıyı şehirlerinde yaya trafiğinin çoğu sadece otoparklar ve alışveriş merkezleriyle sınırlıydı ki, ikisinin de diğer yerlerde incelediğimiz şehir merkezleriyle karşılaştırılması mümkün değildir. Şehir merkezlerinde yirmi metrelik bir alanı adımlayan kişiler ise (öyle sanıyorum ki) genel olarak banliyö nüfusunu pek temsil etmiyordu: Bunlar çoğunlukla evsizler,

işsizler ve fahişelerdi. Ayrıca koşanlar, bisikletçiler, patenciler ve hatta eski moda kaykaycılar görsek de yayaların çoğu park halindeki araçlarına gitmekten öteye geçmiyordu. Bu bölgelerdeki kamu yollarının çoğu otoyoldur. Joan Didion otoyol deneyiminin Los Angeles'ın yegâne seküler cemaatini oluşturduğunu iddia ettiğinde, gerçeğin çok da uzağında değildi. Uzunca bir süre geçtikten sonra sonunda şehir merkezlerindeki az da olsa yeterli yaya örnekleminin yerini saptamayı başardık, ancak birçok defa yerel sağlık kulübüne gidip insanların hızlarını yürüme bandında ölçmek istediğimi de itiraf etmeliyim.

Bu şehirler arasında ne kadar fark vardır? Genellikle bir sıra bitişiğindeki rakamlarla büyük farklılıklar göstermemektedir. Ancak iki uç noktada, insanlar çok farklı tempolarda yürümektedir. Örneğin, yürüme hızı en yüksek olan yayalar -Springfield (11.1 saniye) ve Boston'dakiler (11.3 saniye)- on sekiz metreyi Chattanooga (14.6 saniye) ve Fresno'dakilerden (14.7 saniye) daha hızlı kat etti. Diğer bir deyişle bir futbol sahasında yürüyor olsaydınız, Massachusetts'li takımlar gol çizgisini Kaliforniyalı rakipleri yirmi iki metre gerideyken geçecekti.

Konuşma hızlarındaki fark çok daha fazlaydı. En hızlı konuşan posta memurları -Columbus, Ohio'da (3.9 hece/saniyede)- Sacramento'daki (2.9 hece/saniye) ve Los Angeles'taki (2.8 hece/saniye) meslektaşlarından saniyede yaklaşık yüzde kırk daha fazla hece söylemiştir. Şayet 06.00 haberlerini okuyor olsalardı, Kaliforniyalı çalışanların yaklaşık 7.25'e kadar verdiği haberi Ohio çalışanları saat 07.00'de tamamlayacaktı.

Bölgelere göre değerlendirdiğimizde, tüm zamanlarda en hızlıları Kuzeydoğudaydı, bunu Orta Batı, Güney ve Batı takip ediyordu. Bu, tahminlere de uyar; Doğu ve Batı kıyıları arasındaki fark popüler bir klişeyi doğrular. Horace Greeley gençlere batıdaki şehirlere gitmeyi tavsiye ederken, macera ve ekonomik fırsatları düşünüyordu. Ancak tanıdığım ve oraya göç etmiş olan Doğuluların birçoğu daha az çılgın, daha kontrol edilebilir bir yaşam tarzı arayışındaydı. Beni Fresno'da ziyaret eden New Yorkluların tepkilerini izlemek hoşuma gider. Bazıları keşfetmiş olduğum harika yaşamdan etkilenirken, bazıları bir nöroloğa görünmem gerektiğini

düşünür. Evimi rahatlatıcı bulanlar çoğunlukla Fresno'daki bir günün nasıl da daha uzun gibi göründüğü yorumunu yapar. Hoşnut olmayanlar ise insanların burada eğlenmek için ne yaptıklarını sorup dururlar (daha sonra insanların çevrelere uygunluğu konusuyla ilgili olarak da bir şeyler söyleyeceğim). Her iki durumda da misafirlerim için yalnızca Fresno'daki yaşamın düşük hızı değil, memleketlerimiz arasındaki farkların konumu da belirginleşir.[38]

KORNA-SANİYE

Elbette ki yaşam hızını ölçmenin birçok farklı yolu vardır. Tıpkı beni eleştirenlerin dikkat çektiği gibi, alternatif deneyler farklı sonuçlar doğurabilir. En sevdiğim tavsiyelerden biri de Los Angeles'tan bir gazeteciden gelmişti:

> Peki ya, önünüzdeki şoförlerden kaç tanesinin aniden sola kırdığını ölçmeye ne dersiniz? Ya da bir polis memurunun yaya cezası kesmek için sizi hızla durdurması olabilir mi? Yahut tam da siz kartınızı sokmak üzereyken bir ATM'nin çabucak "Servis Dışı" yazısını göstermesi? Ya da çağrı cihazı taşıyan kadın ve erkeklerin yüzdesi? (...) Bizim göstergelerimize göre, Los Angeles'ın ülkedeki en hızlı şehir olacağına bahse girmeye hazırız.[39]

Bir UCLA profesörü de benim "korna hızını" ölçmüş olmam gerektiğini söyledi… "Yani Los Angeles'ta trafik ışıklarının değişmesi ile arkandaki kişinin korna çalmaya başlaması arasındaki süreyi." Ve "korna-saniye"nin "bilinen en küçük bilimsel zaman ölçüsü" olduğunu iddia etti.

Deney ölçümlerimizin her birinin kendi içinde kusurları da vardır. Mesela saat takan insan sayısı sadece toplumun zamanı önemseyişini değil, aynı zamanda moda anlayışını[40] ve belki de zenginlik seviyesini de yansıtır. Ölçümleri postane ve banka memurlarıyla iletişime dayandırmak, bu uzmanlaşmış alt nüfusa fazla dikkat çeker ve bu memurların performansı da becerilerine, bilgilerine ya da genel olarak acele etme ya da ağırdan alma eğilimlerine de bağlıdır. Yine de birlikte ele alındıklarında çok kapsamlı bir

insan ve faaliyet yelpazesinin örnekleridir ve şehrin yaşam hızını birçok farkı yönden yansıtırlar.

1 Reingold, E. M. (2 Şubat 1987). A homecoming lament. *Time*, 55.

2 Genel puanlar her deneyin kaba zamanının standardize edilmesiyle hesaplanmıştır. Böylece her deneyin sonuçlarına eşit ağırlık verilmiş, sonra da bu üç standart puan toplanmıştır.

3 Daha net olmak gerekirse bunlar eski Sovyet Bloğu'ndan olmayan Batı Avrupa ülkeleridir.

4 The perils of 1997. *Time* (13 Mayıs 1991), 14.

5 Mean Streets. The New York Times, December 10, 1996, s. A13.

6 Whyte, W. (1988). *City*, 60. New York: Doubleday.

7 Whyte, W. (1988). *City*, 60–61. New York: Doubleday.

8 Portekizcede "Saat yüzünden geç kaldım" anlamında (ç.n.)

9 İspanyolcada "Tam vaktinde" anlamında. (ç.n.)

10 Riding, A. (7 Temmuz 1991). Why la dolce vita is easy for Europeans. *New York Times: The Week in Review*, 2; and: Sanger, D. (7 Temmuz 1991). As Japanese work ever harder to relax. *New York Times: The Week in Review*, 2.

11 JETRO (1992). *Nippon 1992 Business Facts & Figures*. Tokyo: Japan External Trade Organization.

12 Gasparini, G. (1995). On waiting. *Time and Society* 4, 29–45.

13 Hunnicutt, Benjamin J. (1988). *Work Without End*. Philadelphia: Temple University Press.

14 Hunnicutt, Benjamin J. (1996). *Kellogg's Six-Hour Day*. Philadelphia: Temple University Press, s.17.

15 a.g.e., s. 35.

16 a.g.e., s.145.

17 "France's Privileged Workers." Report on National Public Radio's Morning Edition, 22 Ocak 1997.

18 Schor, Juliet B. (1991). *The Overworked American: The Unexpected Decline of Leisure*. New York: Basic Books.

19 European Trade Union Institute, *Collective Bargaining in Western Europe in 1988 and Prospects for* 1989. Brussels: EuroInt 1988/89, 62.

20 Hadenius, S., and Lindgren, A. (1992). *On Sweden*. Helsing- borg, Sweden: The Swedish Institute.

21 Gibbs, N. (24 Nisan 1989). *Time*, 58–67.

22 Alıntılayan: Rifkin, J. (1987). *Time Wars*, 51. New York: Henry Holt.

23 Pratt, L. (1981). Business temporal norms and bereavement behavior. *American Sociological Review* 46, 317–33.

24 McCaffery, R. (1972). *Managing the Employees Benefit Program*, 125. New York: American Management Association.

25 JETRO (1992). *Nippon 1992 Business Facts and Figures*. Tokyo: Japan External Trade Organization.

26 Respondents, E. H. & Respondents, P. K. (eds.) (1991). *Index to International Public Opinion*, 1989–1990. New York: Greenwood Press.

27 Godbey, G., and Graefe, A. (1993, Nisan). Rapid growth in rushin' Americans. *American Demographics*, 26–28.

28 Robinson, J. P., and Godbey, G. (1996, Haziran). The great American slowdown. *American Demographics*, 42–48.

29 John Robinson ve Ann Bostrum'un yeni verileri, Amerikalıların çalıştıklarını retrospektif olarak hatırladıkları saatlerin sayısının, dakika dakika tutulan günlüklerdeki sayıdan belirgin biçimde fazla olduğunu belirlemektedir. Bu fazlalık, 1965'te haftada bir saatken, 1985'te haftada yedi saate yükselmiştir. Hafızadaki bu fark, çok uzun saatler çalıştıklarını hatırlayan insanlarda en fazladır. 50-54 saat çalıştıklarını hatırlayanlar, günlüklerine göre ortalama dokuz saat az çalışmıştır. yetmiş beş saat ve üstü sürelerde çalıştıktıklarını hatırlayanların tahmini, ortalama olarak haftada yirmi beş saat fazladır. Diğer ülkeler için benzer kıyaslar mevcut değildir. Bu bölümdeki tüm çalışma saati ve boş zaman süresi verileri retrospektif araştırmalara dayanmaktadır. Bkz.: Russell, C. (1995, Mart). Overworked? Overwhelmed? *American Demographics*, 8, 51.

30 Alıntılandığı kaynak: Respondents, E. H., and Respondents, P. K. (eds.) (1993). *Index to International Public Opinion*, 1991–1992. New York: Greenwood Press.

31 Alıntılandığı kaynak: Respondents, E. H., and Respondents, P.K. (Eds.) (1991). *Index to International Public Opinion*, 1989–1990. New York: Greenwood Press.

32 Morris, J. (1984). "Trans-Texas." In *Journeys*, 111. Oxford: Oxford University Press.

33 Bu çalışma ilk olarak şöyle basılmıştır: Levine, R., Lynch, K., Miyake, K., and Lucia, M. (1989). The type A city: Coronary heart dis- ease and the pace of life, *Journal of Behavioral Medicine* 12, 509–24.

34 Şehir büyüklüğü, her şehrin geniş metropolitan alanı için yapılan nüfus tahminlerine dayanmaktadır. Daha detaylı bir tanım için bkz.: U. S. Bureau of the Census (1991). *State and Metropolitan Area Data Book*, 1991. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office.

35 İki durumun süresi daha sonra istatiksel olarak birleştirilmiştir.

36 İngilizcede "patlamış mısır" anlamında. (ç.n.)

37 İngilizcede "gergin, sinirli" anlamında.(ç.n.)

38 Önceki deneyde olduğu gibi, genel yaşam hızı puanları her deneyin kaba süresini standardize edip bu (standardize edilmiş) puanları toplayarak elde edilmiştir.

39 *Los Angeles Times* (22 Ekim 1989). The wristwatch factor, M4.

40 Aslında ilk uluslararası deneyimize kol saati takan bireylerin yüzdesini katmayı amaçlamış, fakat benim moda trendlerinden habersizliğim nedeniyle hapı yutmuştuk. Özellikle Tayvan'da neredeyse hiçbir kadının saat takmadığını görüp şaşkına döndüm. Eve döndükten sonra, aslında yanlış yere baktığımı öğrendim. Kadınlar arasında o aralar revaçta olan saatleri boyunlarına takmaktı, benim tamamen gözden kaçırdığım bir moda. Sonuç olarak bu verileri araştırmadan çıkarmak durumunda kaldık.

VII

SAĞLIK, REFAH, MUTLULUK VE YARDIMSEVERLİK

> Hiç şüphesiz, 19. yüzyılın bu ikinci yarısındaki hayatın en belirgin özelliği HIZIDIR -buna telaşı da diyebiliriz; hareket etme süratimiz, sıkıntılı ve baskıcı çalışma ortamımız- ve düşünülmesi gereken soru, öncelikle bu aşırı hızın kendi içinde iyi bir şey olup olmadığı ve sonrasında, onun için ödediğimiz bedele değip değmediğidir. Bu bedeli tam anlamıyla hesaba katarak bütün yönleriyle saptamak çok da kolay değildir.
>
> W. R. Greg, *Life at High Pressure* (1877)

Bazı yerlerin diğerlerinden daha hızlı olduğu gerçeği beni sonsuza dek büyüleyecek. Ama siz de -benim gibi- daha iyi yerler aramayı eğlence haline getirmiş türde bir insansanız, gerçekten önemli konular hız değerlendirmelerinin ötesine geçerek nerede daha varlıklı insanların yaşadığına dair sorulara doğru ilerler. İnsanlar nerede daha sağlıklıdır? Daha mutludur? Daha yardımseverdir?

Bu soruları yanıtlarken, yavaş olanın sağlıklı, hızlı olanın ise sağlıksız olduğunu -insanların hızlı ve çok çalıştığı yerlerdeki yaşam kalitesinin, daha fazla boş zamanı olan insanların yaşam kalitesine göre daha aşağıda olduğunu- varsaymak cezbedicidir. Bir tarafta ölümüne çalışan "fazla başarılı" çılgınların imgesi, diğer tarafta ise bununla çelişecek biçimde zamanın her anını mutlulukla kucaklayarak dans eden Zorba'lar[41] derli toplu bir stereotip oluşturur. Ancak kültürel değerler, özellikle de zaman algısı gibi derin olanlar, "iyi" ve "kötü" gibi düzenli kategorilere nadiren

ayrılırlar.

Hayatın hızının yaşam kalitesi üzerinde ciddi sonuçları vardır. Hızın gölgesi, kişilerin fiziksel ve psikolojik sağlığının ve toplulukların sosyal refahının üzerine düşer. Ama sonuçlar çoğunlukla "bir iyi, bir de kötü haber" hikâyeleridir. Herhangi bir hız, içinde karışık nimetler barındırır.

FİZİKSEL ESENLİK: A TİPİ ŞEHİR

Hızlı giden, mezara çabuk varır.

İspanyol atasözü

1950'li yılların ortalarında, San Franciscolu kalp uzmanları, Meyer Friedman ve Ray Rosenman, kalp hastalarının bekleme odalarında diğer hastalara göre daha gergin göründüğünü fark etmiş. Daha doğrusu, Friedman ve Rosenman bu gözlemlerini bir döşemeciye atfediyorlar: Bu döşemeci doktorların dikkatini bekleme odasındaki sandalyelerin yalnızca ön kenarlarının aşındığına çekmiş. Bu gözlemin uyandırdığı sezgiyle, psikolojik stresin kalp krizi ihtimaline katkısı üzerine keşfedilmemiş olan her şeyi keşfetmek için bir araştırma başlatmışlar. O dönemde tıp camiasındaki baskın inanç, koroner arter hastalığını tedavi etmenin yalnızca mekanik bir mesele olduğu yönündeydi. Bir kalp cerrahının da söylediği gibi "Bu bir sıhhi tesisat meselesi" idi.

İlk çalışmalarından birinde, Friedman ve Rosenman, ocak ayından hazirana kadar muhasebecilerin kan kolesterol düzeyini ölçer. Muhasebecilerin beslenme ve egzersiz alışkanlıkları bu süre boyunca değişmemiştir. Ancak nisanın ilk iki haftası boyunca, gelir vergisi son teslim tarihi yaklaşırken (15 Nisan), ortalama kan kolesterol seviyeleri aniden yükselir ve kanın pıhtılaşma oranı da artar. Mayıs ve haziran aylarında, bu değerler normale döner.

Friedman ve Rosenman bazı insanların kendini kronik gerilime maruz bırakan bir kafa yapısına sahip olarak yaşadığı sonucuna varmıştır. Psikolojik olarak, bekleme odasındaki stresli hastalar her zaman için bir

muhasebecinin nisan-ortasını yaşamaktadır. Sonraki araştırmalar -özellikle de sekiz buçuk yıllık dönem boyunca üç bin beş yüz erkeğin sağlık ve hastalık modellerini takip eden Western Collaborative Group Study (Batı Ortak Grup Çalışması) - bu iddiayı doğrulamıştır. Daha spesifik olarak, koroner kalp hastalığı olan hastaların acelecilik, düşmanlık ve rekabet duygusu ile tanımlanabilecek bir davranış sendromuna eğilimli olduğu tespit edilmiştir. Bu “A tipi” davranış biçimine sahip kişilerin “B Tipi” kişilerine (normallere) göre kalp hastalığı belirtileri gösterme ihtimali yedi kat ve kalp krizi geçirme ihtimali ise iki kat daha fazladır.[42]

Aceleci bir yaşam hızı A Tipi davranışının tanımlayıcı unsurudur.[43] A Tipleri hızlı yürüme ve yeme eğilimindedir.[2] Daima zamanında gelmekle ve aynı anda birden çok işle uğraşabilmekle övünürler. Başkalarının “yavaş” davranışlarına fazla tahammül göstermezler. Örneğin, A’nın sadede gelmesi çok uzun süren konuşmacıların cümlelerini tamamlama gibi bir alışkanlığı vardır. Ve elbette ki A Tipi’nin çalışma saatleri B Tipi’nden uzundur.

A Tipi konusundaki bu incelemeleri akılda tutarak, farklı yerlerdeki yaşam hızının nüfusta koroner kalp hastalığı görülme sıklığı ile ilişkili olup olmadığını sorgulamak mantıklı görünüyor. Peki “A Tipi Şehir” diye bir şey var mıdır? Bu soruyu cevaplamak için farklı ülke ve şehirler için deneyimlediğimiz yaşam-hızı skorlarına baktık ve bu skorları buralardaki koroner kalp hastalığından ölüm oranları ile karşılaştırdık.[44]

Bulgularımız şehirlerin de A Tipi olabileceği fikrini güçlü biçimde destekliyor. Daha hızlı yerlerde, kalp hastalığı nedeniyle ölüm oranlarının yüksek olması çok daha muhtemeldir. Bu durum, çalışmamızdaki otuz bir farklı ülkenin yanı sıra Birleşik Devletler’in otuz altı şehri için de doğrudur. Sonuçlarımız yalnızca kalp hastalığı ile yaşam hızı arasında belirgin bir ilişkinin varlığını göstermekle kalmamış, aynı zamanda bu ilişkinin kişisel düzeyde A Tipi kişiliği ile kalp hastalığı arasında genellikle bulunandan çok daha yüksek bir oranda olduğunu da ortaya koymuştur. Diğer bir deyişle, verilerimiz bir insanın çevresinin hızının, o kişinin bir kalp krizinden ölüp ölmeyeceğinin en az A Tipi kişilik testi kadar iyi bir göstergesi olduğunu

düşündürmektedir.[45]

Peki, neden hızlı yerlerdeki insanlar koroner kalp hastalığından ölme olasılığına sahiptir? Yalnızca hızlı yürümenin ya da çok çalışmanın kalp krizine neden olması kesinlikle mümkün değildir. Durum böyle olsa, sokaklar nefesi tıkanmış dikkatsiz yayalardan ve yere düşmüş koşuculardan geçilmezdi. İnsanların dolaşım sistemlerini düzenli tutma telaşıyla koşu bantlarında egzersiz yapmak için iyi paralar ödediği Amerika Birleşik Devletleri'nde, zahmetli fiziksel egzersizleri fiziksel hastalıklarla bir tutmak çelişkili görünmektedir.

Kalp hastalığının hızlı şehirlerde yaygın olmasının temel nedeni, sanıyorum ki, bu yerlerin A Tipi kişileri çekmesi ve aşırı bir yoğunlaşma yaratmasıdır. Hızlı yerler hızlı kişilere çekici gelir ve hızlı yerleri hızlı kişiler yaratır. Sosyal psikolog Timothy Smith ve arkadaşları A Tipi'nin zaman aciliyeti olan yerler *aradığını ve yarattığını* kanıtlamıştır. Çalışmamızdaki en hızlı şehirler onların, hem en gözde hayalleri hem de en zekice yaratıları olabilir.[46]

Öyleyse yüksek-tempolu bir şehrin gelişimi aşağıdaki senaryo ile açıklanabilir. İlk olarak, A Tipleri, daha fazla A Tipi sakininin oluşmasına neden olacak biçimde yüksek-tempolu şehirlere doğru çekilirler. Bu A Tipleri şehrin hızını daha da artırmak için ellerinden geleni yaparlar. Bu sırada, B Tipi yavaş kişiler yüksek tempolu şehirlerden daha rahat ortamlara göç etme eğilimindedirler. Yüksek tempolu şehirlerde, der Smith'in araştırmaları, herkesten -hem A hem de B Tipleri'nden- zaman aciliyeti beklenir. Sonuç ise B Tipleri'nin, A Tipleri'nin taleplerini karşılamak için uğraşması ve A Tipleri'nin ise şehrin nabzını daha da hızlandırmaya çalışmasıdır. Tüm bunlar göç alışkanlıkları hali hazırda koronere-yatkın kişiliklerin aşırı-temsilini oluşturan bir çevrede meydana gelmektedir.

A Tipi şehirler stresli yerlerdir. Hızlı olma gerekliliği tütün, alkol ve uyuşturucu kullanımı, sağlıksız bir diyet, sağlık egzersizlerinin eksikliği gibi durumlara yol açabilir. Bunların her biri kişileri doğrudan koroner kalp hastalığı gelişimi riskine sokmaktadır. Bizim çalışmalarımızın yanı sıra

ABD Sağlık ve İnsan Hizmetleri Departmanı'nın istatistiksel bilgileri de, hızlı şehir ve ülkelerde daha fazla sigara içildiğini göstermektedir. ABD'deki sigara içme oranları, koroner kalp hastalığı ve yaşam hızı aynı bölgesel dağılımı izlemektedir: Kuzeydoğu'da sigara içme ve koroner kalp hastalıkları oranları en yüksek ve bölgenin yaşam hızı en fazladır, onu Ortabatı ile Güney ve ardından Batı takip eder.[47]

Sigaranın rolü konusunda anekdotsal destek, A Tipi şehir modelinden keskin biçimde sapan bir şehirden gelmektedir. Ağırlıklı olarak Mormon nüfusa sahip Salt Lake City, yaşam hızı en yüksek dördüncü Amerika kenti olarak tespit edilmiştir, ancak koroner kalp hastalığında otuz birinci (sondan altıncı) durumdadır. Bu büyük ölçüde Mormon dininin çok çalışmayı teşvik etmesi, ancak sigara içilmesini de kesinlikle yasaklaması olgusuyla açıklanabilir. Mormon Kilisesi'nde son derece aktif bir kriminoloji profesörü olan Eric Hickey bu durumu şöyle anlatıyor; "Mormonluk günün yirmi dört saati, haftanın yedi günü süren bir taahhüttür. Bunu aile hayatımız ve işlerimizle birleştirdiğinizde, Salt Lake City'nin çok yüksek bir yaşam hızı olması beni şaşırtmadı. Ancak aynı zamanda, Mormonlar maneviyatı güçlü insanlardır. Birçok şeyde aşırıya kaçmamaya inanırız. Fiziksel olarak güçten düşürücü -alkol, kafein, sigara ve uyuşturucu tüketmek gibi- faaliyetler hiç yapılmaz." Yani Salt Lake City'de, Mormon değerleri yaşam hızına karşı bir tampon görevi görür. Mutluluk verici sonuç ise daha az koroner kalp hastalığıdır.

PSİKOLOJİK ESENLİK: İNSANLAR NEREDE DAHA MUTLU?

Yavaş yaşam hızının insanların daha mutlu olmasına yol açması makul gelebilir. Bu konu akla zamansız, egzotik kumsalların yanı başındaki tembel köylerde bulunan mutlu yerlilerin -tahminen, huzursuz ancak çok daha varlıklı turistler tarafından fotoğraflanan-düşsel görüntüsünü getirebilir. Öte yandan, araştırmalar ekonomik verimliliğin insanların mutluluğu ile ne derece bağlantılı olduğunu göstermiştir. İster bireylerin ister ülkelerin

ekonomik refahını inceliyor olalım, bunun doğru olduğu ortaya çıkacaktır: Genel olarak, varlıklı insanlar daha mutludur ve zengin ülkelerdeki insanlar mutludur. Yakın tarihli bir çalışmada, kişilik psikoloğu Edward Diener ve Illinois Üniversitesi'ndeki meslektaşları ülkelerdeki ortalama yaşam memnuniyetinin gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH), satın alma gücü ve temel ihtiyaçların karşılanması da dahil olmak üzere geniş yelpazedeki ulusal ekonomik göstergelerle büyük ölçüde ilişkili olduğu bulmuştur.[48]

Bizim çalışmamızın da ekonomik canlılık ve yaşam hızı arasında çok güçlü bir ilişki bulmasından ötürü, bunun aynı zamanda yaşam hızı ve mutluluk arasında pozitif bir ilişkiye neden olması gerektiği varsayımında bulunduk. Ve bulduğumuz da tam olarak bu oldu: Yaptığımız tüm yaşam-hızı deneylerinde, daha hızlı yerlerde yaşayan insanların yaşamlarından mutlu olması daha olasıydı.[49]

Bu sonuçlar belirgin bir paradoks ortaya koyuyor: Hızlı yerlerde insanlar koroner kalp hastalığına yakalanmaya daha yatkındır, ama hayatlarından memnun olmaları daha muhtemeldir. Eğer yaşam hızı sigara içilmesine ve kalp krizlerine yol açan stresi yaratıyorsa, aynı stresin mutsuzluğa da neden olması gerekmez mi? Görünüşteki bu tutarsızlığın temeli, düşünceme göre, ekonomi ve onunla birlikte gelen kültürel değerlerdir. Verimliliği ve para kazanmayı vurgulayan kültürler genellikle bir aciliyet duygusu ve bireysel düşünmeyi güçlendiren bir değer sistemi oluşturur; bu zaman aciliyeti ve bireycilik de sırasıyla üretken bir ekonomiye neden olur. Bu güçlerin -ekonomik canlılık, bireycilik ve zaman aciliyeti- insanların esenliği için hem pozitif hem de negatif sonuçları mevcuttur. Bir yandan, sigara içmek gibi sağlıksız alışkanlıklara ve koroner kalp hastalığına yol açan stres etkenlerini de yaratırlar. Diğer yandan, maddi rahatlık ve yaşam kalitesini artıran genel bir hayat standardı sağlarlar. Verimlilik ve bireycilik -bunları kendi içlerinde birbirinden ayırmak çok zordur- iki-uçlu sonuçlara sahiptir.

Ekonomist Juliet Schor'un *Overworked American (Fazla Çalışan Amerikalı)* kitabında yazdığı gibi:

Bizler refah için bir bedel ödedik. Kapitalizm belki yaşam

> standardını çarpıcı biçimde artırdı ama bunu çok daha talepkar bir iş hayatı pahasına yaptı. Daha fazla yiyoruz, ama bu kalorileri iş yerinde yakıyoruz. Renkli televizyonlarımız ve kompakt disk çalarlarımız var, ama onlara ofisteki stresli bir günün ardından rahatlamak için ihtiyaç duyuyoruz. Tatil yapıyoruz, ama yıl boyu öyle çok çalışıyoruz ki, bu tatiller akıl sağlığımızı korumamız için zaruri hale geliyor. Ekonomik ilerlemenin bize sağladıklarından birinin de daha fazla boş vakit olduğu yönündeki geleneksel bilgeliğin doğrulanması zor görünüyor.[50]

Bu görünüşte paradoksal sonuçların diğer davranışlar için de söz konusu olduğunu öğrenmek çok da şaşırtıcı değildir. Diener ve arkadaşları, örneğin, boşanmanın bireyci ülkelerde -söz konusu duruma birincil örnek ABD'dir- çok daha yüksek olmasına rağmen, evlilikteki mutluluğun da aynı oranda yüksek olduğunu gözlemlemiştir. Yine aynı araştırmacılar bireyci kültürlerde hem intiharın hem de psikolojik esenliğin, kolektif kültürlerde olduğundan yüksek olduğunu tespit etmiştir.[51]

"Kriz" için kullanılan Çince karakterin, "tehlike" ve "fırsat" karakterlerinin birleşmesinden oluştuğu gözlemlenmiştir. Ayrıca kendi dilimizdeki "kriz" kelimesi de Yunanca'da "karar" anlamına gelen kelimeden türemiştir. Benzer şekilde, bireycilik ve çok çalışmanın meyveleri de hem psikolojik esenlik hem de felaketin potansiyelini taşır.[52] Sonuç olarak, zamanımızı nasıl yapılandırdığımız alternatifler arasında yaptığımız seçimdir. Hızlı bir yaşam yavaş olandan ne doğası itibarıyla iyi, ne de kötüdür.

SOSYAL REFAH: İNSANLAR NERELERDE YARDIMA KOŞAR?

Yaşam hızı psikolojik ve fiziksel esenliği etkilemekle kalmaz, aynı zamanda insanların birbirine nasıl davrandığı üzerinde de önemli bir belirleyiciliği vardır. Yavaşlık sosyal bir normdur ve tıpkı diğer normlar gibi kabul edilen davranış kodlarına derinden nüfuz eder.

Örneğin, Malay Yarımadası'ndaki Kelantese halkı, doğru ve yanlış konusundaki inançlarına derinden nüfuz etmiş olan yavaşlığa özel bir vurgu yapar. Acelecilik ahlaki bir ihlal olarak görülür. Kelantese halkı *budi bahasa* ya da "karakterin dili" olarak bilinen bir dizi uygun davranış kuralı tarafından değerlendirilir. Bu ahlaki kodun özünde sosyal yükümlülüklere, arkadaşları, akrabaları ve komşuları ziyarete ve onlara saygı göstermeye zaman ayırmaya gönüllü olmak vardır. En ufak bir acele belirtisi, açgözlülük ve maddi varlıklar konusundaki kaygıları kamçılar. En önemlisi de, bu *budi bahasa*'nın sosyal yükümlülüklerine olan ilginin sorumsuzca eksikliğini gösterir. İhlalciler insanlar arası ilişkiler ve köy dayanışması ile ilgili temel köy değerlerini tehdit etmektedir. Onlar hakkında dedikodu yapılır, daha az dürüst (*halus*) oldukları düşünülür ve çoğunlukla da bir şeyler gizlemeye çalıştıklarından şüphelenilir.[53]

Budi bahasa'nın duyarlılığı -acelecilik ve insanlara vakit ayırmanın birbirini dışlayan karşıt alışkanlıklar olması- onu epey çekici kılar. Kelantese halkı için kesinlikle etkilidir. Ancak Kelanteseler sanayileşmemiş bir halktır. Zaman konusunda nispeten daha az talepkardırlar. Ayrıca herkesin birbiriyle komşu olduğu küçük köylerde yaşarlar; böylece de toplum yanlısı davranışlar, kişinin diğerlerine davranış biçiminin kendisine aynen geri döneceği bilinciyle güdülenir. Bu durum, *budi bahasa* felsefesinin endüstrileşmiş ve daha kalabalık yerlerde, çoğu günlük temasın kişinin büyük olasılıkla tekrar karşılaşmayacağı yabancılarla kurulduğu ortamlarda da geçerli olup olmadığı sorusunu ortaya çıkarır. Yaşam hızı ve sosyal sorumluluk, sanayileşmiş ve kentsel ortamlarda da el ele yürür mü?

Çağdaş şehir kuramcılarının çoğu bunun olabileceğine inanır. Zaman ve sosyal davranış arasındaki bağlantının Kelanteselerde olduğu gibi ahlaki meselelerle değil, ağırlıklı olarak sosyal psikolojik gerçeklikle yürütüldüğüne inanırlar. Sosyal psikolog Stanley Milgram, modern şehirlerdeki yaşamın yüksek hızının kişiyi "psikolojik aşırı yükleme" adını verdiği durumu yaratacak biçimde, işleyebileceğinden daha fazla duyusal girdi ile karşı karşıya getirdiğine inanıyordu. Şehir büyüdükçe, yükün

büyüklüğü de artıyordu. Aşırı yüke maruz kalan kentli, bu zor duruma uyum sağlamak amacıyla hedefleri için elzem olmayan her şeyi dışarıda bırakıyordu. Kent sakini hedeflerine odaklanıyor ve olabildiğince çabuk onlara yöneliyordu. Hayatının çeperinde yer alan insanlarla uğraşmaya ne vakti ne de psikolojik enerjisi vardı. Bu ayırma süreci nedeniyle özellikle yabancıların yok sayılma ihtimali yüksekti: Milgram'a göre büyük şehirlerdeki yaşam hızının yüksekliği, yabancılara karşı kayıtsızlığı gerekli kılar.[54]

Peki, hızlı şehirlerdeki insanların Milgram'ın da varsaydığı gibi, bir yabancıya yardım etmesi daha mı az olasıdır? Ben ve öğrencilerim bu öngörüyü test etmek için son birkaç yıl içinde bir dizi çalışma yürüttük. Tıpkı yaşam hızı araştırmasında olduğu gibi Amerika Birleşik Devletleri'ndeki aynı otuz altı şehre yöneldik.[55] Bu kez, toplamda altı durum içerisinde yardım etme davranışını gözlemledik:

Düşürülen bir kalemi geri vermek: Orta hızda yürüyen deneyci (düzgün giyimli üniversite çağında bir erkek) cebine uzanacak, "yanlışlıkla", farkında değilmiş gibi görünerek kalemini düşürecek ve yürümeye devam edecektir. Her şehirde oradan geçen yayanın, kalemini alması için deneyciye yardım ettiği durumları gözlemledik.

Yaralı Bacak: Bariz biçimde topallayan ve açıkça görülebilen, büyükçe bir bacak protezi (bulabildiklerimizin en kabası) olan deneyci "kazara" elindekileri düşürür ve sonra yerde duran dergi yığınına uzanmaya çalışır ama başaramaz. Oradan geçen yayaların kaçta kaçı yardım etmeyi önerecektir?

Karşıdan karşıya geçen görme engelli kişi: Koyu renk gözlük takan ve beyaz bir baston taşıyan bir deneyci, caddenin karşısına geçmeye çalışan görme engelli bir kişi gibi davranır.[56] Yardım teklif edenlerin yüzdesini ölçtük.

Çeyrekliği bozdurmak: Elinde görünebilecek şekilde bir çeyreklik olan deneyci karşı yönden gelen bir yayadan kibarca elindeki çeyrekliği bozmasını ister. Her şehirde, kaç yayanın bozukluğu olup olmadığını

kontrol etmek üzere durduğunu gözlemledik.

Kayıp mektup: Okunaklı bir el yazısıyla, “Bunu arabanızın yanında buldum” yazılmış not, pul yapıştırılmış, deneycinin adresinin yazılı olduğu bir zarfın üzerine konur. Zarf daha sonra merkezi bir alışveriş merkezinde bir sayacın önüne park edilmiş rastgele seçilen bir arabanın ön camına bırakılır. Bu mektuplardan kaç tanesi o adrese ulaşacaktır?

United Way[57] *Bağışları:* Hayırsever bağışların bir ölçüsü olarak, her şehirde kişi başına United Way kampanyalarına ne kadar bağışta bulunulduğuna baktık.[58]

Sahi, hangi ABD kentlerinde insanlar ihtiyacı olan bir yabancıya yardımcı olmak için zaman ayırmaya istekliydi? İstatistiksel olarak her şehrin altı ölçekteki skorlarını birleştirdikten sonra, en yardımseverden en az yardımsevere doğru aşağıdaki sıralamayı yaptık:[59]

1. Rochester, New York
2. Lansing, Michigan
3. Nashville, Tennessee
4. Memphis, Tennessee
5. Houston, Teksas
6. Chattanooga, Tennessee
7. Knoxville, Tennessee
8. Canton, Ohio
9. Kansas, Missouri
10. Indianapolis, Indiana
11. Louis, Missouri
12. Louisville, Kentucky
13. Columbus, Ohio
14. Detroit, Michigan
15. Santa Barbara, California
16. Dallas, Teksas
17. Worcester, Massachusetts
18. Springfield, Massachusetts

19. San Diego, California
20. San Jose, California
21. Atlanta, Georgia
22. Bakersfield, California
23. Buffalo, New York
24. Salt Lake City, Utah
25. Boston, Massachusetts
26. Shreveport, Louisiana
27. Providence, Rhode Island
28. Philadelphia, Pennsylvania
29. Youngstown, Ohio
30. Chicago, Illinois
31. San Francisco, California
32. Sacramento, California
33. Fresno, California
34. Los Angeles, California
35. Paterson, New Jersey
36. New York, New York

Bölgelere göre ayrıldığında -bu bölgelerdeki yaşam hızının tam tersi biçimde, Milgram'ın aşırı yükleme kuramının öngördüğü şekilde- yardım etmek en fazla Güneydoğu'da, ondan sonra Ortabatı'da daha sonra ise Kuzeydoğu'daki büyük şehirlerde en fazla durumdadır. Ancak göze çarpan bir tek istisna vardır. On bir Kaliforniya şehri bir bütün olarak ele alındığında yaşam hızı deneylerinde en gerideydi, ancak yardım etme deneylerinde vakit ayırma konusunda da en az cömert olanlardı.[60] United Way bağışlarında kişi başına düşen katkıları, rekortmen Rochester'ın onda biri daha azdı.

New York eyaleti, otuz altı şehrin en yardımsever (Rochester) ve en az yardımsever (New York) olanlarına ev sahipliği yapıyordu. New York'ta büyüyen ve yirmi yılı aşkın süredir Rochester Üniversitesi'nde psikoloji profesörü olan Harry Reis, yaşadığı bu iki şehrin performansı konusunda

“en ufak bir şaşkınlık belirtisi” göstermemişti. “Rochester sosyal dokunun diğer yerler kadar kötüleşmediği bir şehir. İnsanlar nadiren bir yardım eli uzatamayacak kadar meşgul olurlar” diyordu.

Ancak her ne kadar Rochester ve New York gibi şehirler Milgram’ın öngörülerine uyuyor da olsa, çoğu Kaliforniya şehirlerinde gözlemlediğimiz düşmanca davranış, bir kültürün sosyal sorumluluk normlarının ne denli karmaşık olduğunun altını çizmektedir. Bu Batı şehirleri, yardım eli uzatacak zamanı olmanın, o elin uzatılacağı anlamına gelmediğini göstermektedir. İnsanların başkalarının refahı için kendi “ekstra” zamanlarını kullanmasını bekliyorsak, tıpkı Kelantese halkında olduğu gibi zaman ayırma ve uygun sosyal davranış konusundaki düşüncelerin ahlaki bir koda bağlanmış olması gerekir. Böyle bir kod olmadan, düşük bir yaşam hızı rahatlamaktan başka bir şeye yol açmaz.

Batı’daki şehirlerle Güney’dekileri karşılaştırırken bunu görebiliriz. Her iki bölge de düşük yaşam hızını paylaşıyor da olsa, zamansal normlarını çok farklı toplumsal değerler dizisi yürütmektedir. Güney’in durumunda, kişinin zaman ayırması “Güneyli hanımefendi ve beyefendiler” kavramı ile bağlantılı olma eğilimindedir. Kibarlık ve nezaket kültürüyle uyumludur. Batı’da ise yavaşlamak çoğunlukla boş vermişlikle ilgilidir. Rahatlık normu genellikle ulvi sosyal değerlerden çok yalnızca iyi bir hayat sürmekle ilgilidir.

Popüler müzik bu ayrımı epey iyi yakalamaktadır. Hank Williams Jr. bir şarkısında “Biz zarafet deriz, biz ‘hanımefendiler’den bahsederiz” dediğinde onun Güney Kaliforniya’dan söz etmediğini herkes anlar. Diğer yandan Beach Boys, “O eğlenecek, eğlenecek, eğlenecek, babası T-bird’ü[61] elinden alana dek” derken burası Güney Kaliforniya’dan başka neresi olabilir ki? Bu stereotip, sonuçlarımızı yorumlayan bir Nashville sakini tarafından epey güzel özetleniyor: “Biz burada ‘Nasılsın?’ deriz, onlarsa Los Angeles’ta ‘Araban nasıl?’ derler. New York’ta ise ‘Bana arabanı ver’ denir.”

Yabancıların ihtiyaçlarının daha fazla dikkate alınabilmesi için, düşük

yaşam hızına bir sosyal sorumluluk kodunun da -tıpkı Kelantese halkına *budi bahasa*'nın eşlik etmesi gibi- eşlik etmesi gerekir. Düşük bir yaşam hızı kendi içinde kalp krizine karşı bir tampon görevi görebilir, ancak doğasında bir ahlak felsefesi barındırmaz. Beklendiği gibi, en yardımsever yedi şehirden beşi Güney'de, böyle bir kodun bulunduğu yerdeydi. Aslında yardımseverliği ölçen altı sorudan yalnızca beşini kullanarak (United Way bağışlarını dışarıda tutarak) sonuçları yeniden sıralasak, Güney şehirleri daha da yüksek puan alacaktır.

Şimdilerde benim üniversitemde psikoloji profesörlüğü yapan Lynnette Zelezny, Güney'de birkaç yerde büyümüş. "Güney'de" diye gözlemlerini aktarıyor, "insanlara nazik davranmak -hiç değilse yüzeysel biçimde- için vakit ayırmak sosyal bir normdur. Kiliseye gidiyor olmasanız bile öyledir. Çocukken, topluluk içinde uygun biçimde davranmadığım zamanlarda -burada anahtar unsur 'topluluk içinde'- büyükannem bana 'nazik ol' anlamında 'sevimli ol' diye nasihat ederdi. Bizden davranışlarımızla ne kadar nazik bir aile olduğumuzu göstermemiz beklenirdi. Güney'de kıyafetlerinizin üzerine bir de kibarlık geçirmeniz çok önemlidir. İnsanların nazik olduğunuzu bilmeleri gerekir. Kaliforniya'da markette tanıdık birine rastlasanız, selam verip geçebilirsiniz. Güney'de ise, sizden yalnızca kasa sırasında karşılaştığınız kişiyle değil, aynı zamanda kasadaki insanla da ufak bir sohbete zaman ayırmanız beklenir."

Fakültemden bir meslektaşım olan Jean Ritter, Little Rock'ta büyümüştür. "Güney'de yaşamın hızı geleneksel olarak düşüktür" diye kabul eder Ritter. "Yavaşlık görgü kurallarının bir parçasıdır. Acele etmek, başkalarının sözünü kesmek veya sosyal incelikleri -ne kadar vakit alırlarsa alsınlar- ihmal etmek uygunsuz görülür. Örneğin, sırada beklerken, insanlardan sabırlı olmaları ve etraflarındakilerle kibarca sohbet etmeleri beklenir. Pek çok açıdan daha nazik bir yaşama biçimidir bu. İnsanlar caddede durmak, gülümsemek ya da birbirlerine selam vermek için zaman ayırır ve böyle davranmazsanız kaba olduğunuz düşünülür. Lisans öğrencisi olduğum küçük üniversitede, kaldırımda yanından geçtiğiniz herkesle konuşmanız beklenirdi; bunu yapmadığınızda da sizde bir tuhaflık olduğu

düşünülürdü. Güney şehirlerinde dostane davranmak için zaman ayırmak gibi bir norm söz konusudur. Kaliforniya'da ise durum tamamen farklıdır."

Ayrıca yardım ve nezaket arasında bir fark olabileceğini de öğrendik. Hızlı yerlerdeki insanların, yardım ettiklerinde bile genellikle nazik davranmaları daha az olasıdır. New York şehrinde yardım etmek özellikle bıçak sırtı bir durumdur. Örneğin, kalem düşürme deneyinde, yardımsever New Yorklular genellikle deneyciye seslenerek kaleminin düştüğünü söyleyip sonra hızlı bir şekilde ters yönde ilerleyeceklerdir. Diğer yandan, yüksek puanlı Güneydoğu şehirlerinde kalemin kişi tarafından bizzat, hatta bazen deneyciyi yakalamak için koşarak teslim edilme olasılığı daha fazladır. Görme engelli kişi durumunda ise, yardımsever New Yorklular genellikle yeşil ışık yanana kadar bekleyecek, sonra önden hızlı hızlı giderken deneyciye karşıya geçmenin güvenli olduğunu gergin bir biçimde söyleyecektir. Güneydoğu'da ise yardımseverin deneyciye caddeyi birlikte geçmeyi teklif etmesi ve bazen de daha fazla yardım isteyip istemediğini sorması daha olasıdır.

Görünen o ki, genelde New Yorkluların yardım etmeye gönüllü olmaları için, sanki "sosyal sorumluluğumu yerine getireceğim; ancak yanlış anlama, bu birlikte yürüdüğümüz sürece olacak" dermiş gibi, daha sonra herhangi bir temasın ortaya çıkmayacağının güvencesini alması gerekiyor. Bunun ne kadarının korkudan ve ne kadarının yalnızca vakit kaybetmek istememekten kaynaklandığını bilmek zor. Ancak Rochester, Ortabatı ve Güney'in çoğu gibi daha yardımsever bölgelerde, insanlarla temasın yardım için çok önemli bir neden olduğu görülüyor. İnsanların doğrudan bir gülümseme ile yardımcı olmaları ve "teşekkür ederim"e karşılık vermeleri daha olası.

Belki de nezaketsiz yardımın en çarpıcı örneği, kayıp mektup ölçeğinde ortaya çıktı. Birçok şehirde, açıldığı bariz biçimde belli olan zarf aldım. Hemen hemen tüm bu vakalarda, mektubu bulanlar zarfı daha sonra tekrar kapatmış ya da yeni bir zarf içinde yeniden postalamışlardı. Bazen ise zarfa, genellikle mektubu açtıkları için özür dileyen bir not iliştirmişlerdi. Sadece New York'ta yanı bütünüyle yırtılmış ve açık bırakılmış bir zarf aldım. Yardım eden kişi mektubun arkasında İspanyolca olarak şöyle yazmıştı:

“Hijo de puta iresposable”; bu da tercüme edildiğinde annem hakkında epey kötü bir suçlamaya karşılık geliyor. Bunun altına ise dosdoğru İngilizce bir şeyler yazmıştı: “Siktir git.” Bu öfkeli New Yorkluyu posta kutusuna gidene kadar, belki de sorumsuzluğuma lanetler okurken hayal etmek ilginç. Yine, bir nedenden ötürü, nefret ettiği bir yabancı için sosyal vazifesini yerine getirmeye kendini zorunlu hissediyor. Bu kaba biçimde geri gönderilen mektup, elbette ki ironik biçimde yardım sütununa New York’un puanı için eklendi. Bunu, Rochester’da geri gönderilen bir mektubun arkasındaki not ile karşılaştırın:

> *Merhaba. Bunu arabamın ön camında buldum. Birisi onu arabamın yanında bulduğunu söyleyen bir not ile oraya bırakmış. Park bileti olduğunu sandım. Mektubu 11/19 tarihinde posta kutusuna atıyorum. Bunu size her kim gönderdiyse ona, mektubun kütüphane ve South Ave. Otoparkı’nın yakınındaki/karşısındaki köprüde 18/11 tarihinde saat 5 sularında bulunduğunu söyleyin.*
>
> *Not: New Jersey ya da Long Island’daki Levine ailesiyle bir akrabalığınız var mı?*
> *L.L.*

Yardım etmeyenlerin de nezaket dereceleri farklıydı. Bu örneklerde, New Yorklular mutlaka en kötü huylular değillerdi. New York ve Los Angeles’taki verilerin toplanmasına yardımcı olan Todd Martinez, iki şehir arasında belirgin farklılıklar gözlemlemiştir: “Los Angeles’ta veri toplamaktan nefret ediyorum.” İnsanlar orada durup bana bakıyor ancak, rahatlarını bozmak istemiyor gibi görünüyorlardı. Bir insanın sıkışarak ancak geçebileceği kadar dar bir kaldırımda yaralı bacak rolümü oynuyordum. Dergilerimi düşürdükten sonra yakınıma kadar gelip durumu kontrol eden, ancak tek bir kelime etmeden yoluna devam eden bir adam hatırlıyorum. L.A., çalıştığım on iki şehir arasında insanlar yardım etmediğinde kendimi sinirli ve öfkeli hissettiğim tek şehirdi. New York’ta, bir nedenle, bunu asla kişisel almadım. İnsanlar yardım etmek için fazla

meşgul görünüyorlardı. Beni görüyor ancak gerçekte fark etmiyor gibilerdi. Sadece beni de değil, çevrelerindeki herhangi bir şeyi."

Elbette ki, yardıma ihtiyaç duyan yabancı için düşünceler eylemlerden çok daha az hayatidir. Bulgularımız bazı insanların hızlı şehirlerde de, tıpkı yavaş şehirlerde olduğu gibi, yardım etmek konusunda zaman bulmayı başarabildiğini göstermektedir. Tüm yerler arasında en yardımseveri olan Rochester, yaşam hızı çalışmamızda nispeten hızlı bir yer olan otuz altı şehir içinde dokuzuncu sırayı almıştır. Ve en düşük yaşam hızının Los Angeles'ta -en az yardımsever şehirlerden biri (otuz dördüncü)- olduğu bulunmuştur. Gerçek sonuç şu ki, Los Angeles'taki başarı şansınız da New York'taki kadar kötüdür.

Ayrıca şehirler için uluslararası düzeyde, yaşam hızı ve yardım etme arasında aynı bir-dargın-bir-barışık ilişkiyi buluruz. Son birkaç yıl içinde öğrencilerim ve ben, ABD çalışmalarında kullandığımız yardım ölçeklerinden beş tanesinin varyasyonlarını tüm dünyadan birkaç şehir ile test ettik.[62] Tıpkı ABD çalışmalarımızda olduğu gibi, bazı yabancı şehirler düşük yaşam hızının sosyal sorumluluğa neden olduğu hipotezini desteklediler. Örneğin, çok düşük bir yaşam hızı olan Rio de Janeiro'daki insanların bizim ölçeklerimizde yabancılara karşı son derece yardımsever olduklarını bulduk. Nispeten daha yüksek bir yaşam hızı olan Amsterdam'da yardımseverlik puanı düşüktü. Ancak diğer yerler hipotez ile açıkça uyumsuzdu. Örneğin, Bulgarlar, bizim ölçeğimizde çok düşük bir yaşam hızına sahip olmalarına rağmen yardım ölçeklerinde, yüksek-hızlı New Yorklulardan daha yardımsever değillerdi. Ayrıca Kopenhag'daki insanların hem hızlı yürüdüklerini ve genel anlamda yüksek hızda bir yaşam sürdüklerini, hem de yabancılara yardım sunmadaki isteklilikleri konusunda yüksek puan aldıklarını bulduk.

Bu sonuçlar, yaşam hızı yüksek insanların bile başkaları için zaman bulabildiğini açıkça gösterir. Düşük yaşam hızı, insanların zamanlarını toplumsal idealleri gerçekleştirmek için kullanacaklarının garantisi değildir. Hem hızlı hem de yavaş yerlerde, insanlar yardım etmek için zaman ayırır

ya da ayırmazlar.

41 Burada Levine, Yunan yazar Nikos Kazancakis'in Zorba romanının ana karakterine atıfta bulunuyor. (ç.n.)

42 Friedman, M., and Ulmer, D. (1984). *Treating Type A behavior*. New York: Random House.

43 Birçok araştırmacı Friedman ve Rosenman'ın bulduğu sonuçları tekrarlamakta zorlanmıştır. Çoğu, A Tipi davranışın koroner kalp rahatsızlığıyla ilişkisinin tek bir A Tipi bileşeninin zehirliliğinden kaynaklandığını düşünmektedir, bu bileşen "düşmanlık-öfke" adını taşır. Bu çalışmalara göre zaman aciliyeti, düşmanlık-öfke konusunda aşırılık gösteren kimselerin tipik bir özelliğidir, fakat tek başına koroner kalp rahatsızlığına yol açmamaktadır. Fakat A Tipi davranış üzerine çalışan başka önemli araştırmacılar, A Tipi davranışın (kronik olarak aktif ve diken üstünde olma eğilimiyle birlikte) kalp hastalığına yol açabileceğini bulmuştur. (Örneğin, bkz.: Wright, L. [1988]. The Type A behavior pattern and coronary artery disease. *American Psychologist* 43 [1], 2–14). A Tipi literatürünün değerlendirmeleri için, bkz.: (1) Booth-Kewley, S., and Friedman, H. (1987). Psychological predictors of heart disease: a quantitative review. *Psychological Bulletin* 101, 343–62; ve (2) Matthews, K. (1988). Coronary heart disease and Type A behaviors: Update on an alternative to the Booth-Kewley and Friedman (1987) quantitative review. *Psychological Bulletin* 104, 373–80. Bu meseleye bir dahaki bölümde döneceğim.

44 İskemik kalp hastalığından kaynaklanan ölümler (kalpten gelen kan akışının düşmesi).

45 Genel yaşam hızı ve koroner kalp hastalığından kaynaklanan ölümler arasındaki korelasyon otuz altı Amerika şehri için .51, otuz bir ülkelik çalışma için .35'ti. Yaş ve kalp hastalığı arasındaki korelasyon pozitif olduğuna göre, ölüm oranlarını yaşa göre düzelttik — bunun için öncelikle medyan yaşı ve sonra da her şehrin altmış beş yaş ve üstü sakinlerinin yüzdesini hesaba kattık. Bu düzeltmeler, korelasyonların büyüklüğü üzerinde belirgin bir etki yaratmadı.

46 Smith, T., & Anderson, N. (1986). Models of personality and disease: An interactional approach to Type A behavior and cardiovas- cular risk. *Journal of Personality and Social Psychology* 50, 1166–73.

47 U.S. Department of Health and Human Services (1987). Regional variation in smoking prevalence and cessation: Behavioral risk factor surveillance, 1986. *Morbidity and Mortality Weekly Report* 36, 751–54.

48 Diener, E., Diener, M., and Diener, C. Factors predicting the subjective well-being of nations. Yayımlanmamış taslak, University of Illinois, 1994.

49 Yaşam memnuniyetini hesaplamak için hükümetler ve araştırma grupları tarafından düzenli olarak yapılan büyük çaplı anketlerden yararlandık. Anket verileri çalışmamızdaki ülkelerin neredeyse yarısı (on beşi) için mevcuttu. Ülkelerin yaşam memnuniyeti puanları her ülkedeki en yakın tarihli ulusal anketten alındı. Şurada özetlenmiş halde bulunabilir: Veenhoven, R. (1993). *Happiness in Naons*. Rotterdam: Risbo.

50 Schor, J. B. (1991). *The Overworked American*, 10 New York: Basic Books.

51 Diener, E. (23 Mart 1995). Kişisel görüşme.

52 Verilerimizin ülkelerdeki ortalamaları hesaba kattığı belirtilmelidir. Mesela, zaman aciliyeti olan kültürlerdeki kalp krizine eğilimli kişilerin aynı zamanda hayatlarının başka yönlerinden memnun olup olmadıklarını ya da bazı insanların -aynı koşullarda varoldukları bir grup zarar görürken- hızlı yaşamda başarılı olup olmadığını söylemezler.

53 Raybeck, D. (1992). The coconut-shell clock: Time and cultural identity. *Time and Society* 1 (3), 323–40.

54 Milgram, S. (1970). The experience of living in cities. *Science* 167, 1461–68.

55 Tek bir istisnayla: "Santa Barbara, California", "Oxnard, California" ile değiştirildi.

56 Bastonlar ve rol için gereken eğitim *Fresno Friendship Center for the Blind* (Fresno Körler İçin Dostluk Merkezi) tarafından sağlandı.

57 Amerika'da çeşitli yardım kuruluşlarını tek çatı altında toplayan bir kurum. (ç.n.)

58 United Way'e yapılan bağışlar için 1990 yılı bağışları kullanıldı. Bu, çalışmanın yapıldığı dönemde erişilebilen en güncel veriydi. Tüm saha çalışmaları şehir merkezlerindeki ana bölgelerde, güneşli yaz günlerinde ve belli başlı iş saatlerinde yapıldı. Görece eşit sayıda kadın ve erkek yaya hedeflendi. Toplamda, görme engelli kişi deneyinin 379 denemesini yaptık; kalem düşürme, yaralı bacak ve para bozdurma deneylerinin her birinde de ortalama 700 kişiyle temas kurduk. 1.032 "kayıp" mektup bıraktık.

59 ABD yardım davranışı deneylerimizin tam sonuçları için bkz.: Levine, R. (1993, Ekim). Cities with heart. American Demo- graphics, 46–54; and: Levine, R., Martinez, T., Brase, G., and Soren- son, K. Helping in 36 U.S. cities (1994). *Journal of Personality and Social Psychology* 67, 69–81.

60 Aynı hız verilerinde olduğu gibi genellikle bir sıradan diğerine pek fark yoktu. Fakat aşırı uçlarda, farklar yine belirgindi: Örneğin, Chicago'daki bir yabancı, kalem düşürme durumunda biri kendisine yardım edene kadar Springfield, Massachusetts'tekinin üç katından fazla kalem kaybetmiş olurdu. Para bozma meselesine gelince, Louisville'dekilerin neredeyse yüzde sekseni ceplerini kontrol ederken Patterson'da bu oran yüzde on birdi. Benim memleketim olan Fresno ölçümlerin iki tanesinde sonuncu oldu: San Diegoluların (yüzde yüz) yarısı kadar mektubu (yüzde elli üç) zar zor atabildik!

61 Ford'un Thunderbird modelinin kısaltılmış hali. (ç.n.)

62 Bu deneyler, yardım etme davranışı üzerine uluslararası farklılıklara dair hala sürmekte olan geniş kapsamlı bir araştırmanın parçasıdır. Bu deneylerin daha detaylı bir tasviri için bkz.: Levine, Martinez, Brase, and Sorenson (1994). Helping in 36 U.S. cities. Journal of Personality and Social Psychology 67, 69–81. Hala devam etmekte olan bu çalışmaların sonuçları üzerine başlangıç niteliğinde bir rapor için bkz.: Norenzayan, A., and Levine, R. (1994, Nisan). Helping in 18 international cities. Western Psychological Association'ın Kona, Hawaii'deki toplantılarında sunulmuş tebliğ.

VIII

JAPONYA’NIN ÇELİŞKİSİ

> Çalışmanın ötesine geçmenin tek yolu çalışmaktan geçer. Bu, çalışmanın kendi başına değerli olduğu anlamına gelmez. Bizler çalışmanın üstesinden çalışmakla geliriz. Çalışmanın gerçek değeri özverinin gücünde yatar.

Kobo Abe, *The Woman in the Dunes*

Bir ömür boyu yaptığım araştırmalar beni, bir bütün olarak, yüksek yaşam hızının hem hayattan alınan hazzı hem de kalp hastalığı riskini artıran koşullar yarattığına ikna etmiştir. Ama kültürlerarası psikolojinin bataklığında, istisnalar bazen kaideden çok daha öğretici olur. Yüksek bir yaşam hızı strese karşı tampon işlevi gören değerlere eklenirse ne olur? Japonya bu konuda büyüleyici bir örnek sunmaktadır.

JAPON TARZI İŞKOLİKLİK

Japonya’daki yaşam hızı dünyadaki en zorlayıcı hızlardan biridir. Görüldüğü üzere, Japonlar yalnızca hızlı çalışmakla kalmaz aynı zamanda çok da çalışırlar. Tatillerden kaçınır ve emeklilikten korkarlar. İyi bir çalışan için en büyük ödül, şirketinin zorunlu emeklilik yaşından muaf olmasıdır.

Japon çalışanlar için *Mavi Pazartesi*[63] herhangi bir sorun oluşturmaz. Onların “Pazar Hastalığı” (Nichiyoy byou) ve “Tatil Sendromu” (Kyuujitu byou) benzeri isimli hastalıklardan kaynaklanan endişeye ve psikosomatik belirtilere yakalanmaları daha muhtemeldir. Örneğin, bir doktor sorunlu bir muhasebecinin durumunu şöyle nitelendiriyordu: “İstisnasız olarak her

cuma, boynunun arkasına yayılan keskin bir ağrı hissediyordu. Bütün hafta sonunu, hareket edemeyecek kadar yorgun halde yatakta geçiriyordu. Ancak Pazartesi olunca, mucizevi bir şekilde iyileşiyordu." Tatil sendromu, psikiyatrist Torn Sekiya'ya göre "benzersiz bir Japon hastalığıdır. Bu insanlar çalışmıyor olmaya tahammül edemiyorlar."[64]

Belki de en dikkat çekici olanı, tatil sendromunun mutlaka bir patolojik sorun olarak görülmemesidir. Psikolog Isao Imai, çalışan stresi ile ilgili konularında şirket yöneticilerine danışmanlık yapan Japon firması Stress Management ile çalışan bir psikologdur. Imai bu kurumsal müşterilerinin onu herhangi bir çalışan ile "A Tipi" konuşması yapmakla uğraşmaması konusunda teşvik ettiğini söylüyor. "Bu yöneticiler işkolikliği bir sorundan ziyade bir hedef olarak görme eğiliminde."[65]

Japonların kendilerini çalışmaya adamışlıklarının büyüklüğü şaşırtıcı noktalara varabilir. Bu yükümlülüğün bir kıstası, hükümetin insanların daha az çalışması için ortaya koyduğu girişimlerde görülebilir. Benzersiz bir Japon projesinde, devletin karar mekanizmaları son birkaç yıldır işçileri yavaşlatmak için resmi bir kampanya ile meşgul olmaktadırlar. Ben, hükümet bu "az çalış, çok oyna" mücadelesini ilk başlattığı 1987 yaz aylarında Japonya'da Sapporo Tıp Üniversitesi'nde çalışıyordum. Bir sabah kahve içerken, ikisi de sağlık psikoloğu olan Japon meslektaşlarıma, hükümetin aşırı çalışmanın psikolojik bedelini kabul ettiği için kendilerinin cesaretlenmesi gerektiği yorumunda bulunmuştum. Her ikisi de yaptığım bu *gaijin*[66] saflığını geç anlamıştı. Gerçek nedenler, diye açıklamışlardı, ekonomikti. Biraz sonra biri bana, Japonca-İngilizce bir günlük gazete olan *Asahi Evening News* getirdi. Gazetede şu açıklama vardı: "Ülke içi pazarı iyileştirmek için, devlet bunun gerekli olduğunu söylüyor, tüketici harcamalarında bir artış zorunluluktur. Ancak bunun için, Japon şirket çalışanlarının daha fazla boş vakte sahip olması gerekir. Çalışma Bakanlığı'nın 'az çalış, çok oyna'[67] kampanyasının nedeni budur." Bunlardan dolayı bu kampanyalar Japonya'da tutmuyordu.

Hükümetin nedenleri ne olursa olsun, kampanyası Japonların çalışma

dürtüleriyle uyuşmuyordu. İlk olarak, 1988'deki Beş Yıllık Ekonomik Planı'nda hükümet, yıllık çalışma saatlerini 1992 itibarıyla yüzde yirmiden fazla azaltarak 1800 saate indirme hedefini oluşturmuştu. Haftalık çalışma saatini kırk sekizden kademeli olarak kırk saate düşürmeyi amaçlayan yeni bir yasa onaylanmıştı. Çalışma Bakanlığı yetkilileri, işçilere "Rahat bir toplumda nasıl çalışılır ve istirahat edilir" ve "Şirketimizin Huzur Dolu Haftası" gibi konular üzerine moral verici konuşmalar yapmak üzere kırk yedi şehirlik bir konferans turuna kalkışmışlardı. Ancak tüm bu çabalar, neredeyse tamamen başarısızlıkla sonuçlandı. Takip anketleri, çalışma saatlerinin neredeyse hiç değişmediğini –olduğu gibi kaldığını- gösteriyordu.[68]

Japonya Kadın Üniversitesi'nde profesör ve ulusal aşırı çalışma sorunu üzerine bir uzman olan Ikuro Tagaki'nin bu konudaki yorumu şöyle; "Japonya yoksul bir ülkeyken, tatile çıkmak neredeyse günahtı. Çok çalışmak, yakın zamana kadar evrensel bir erdemdi." Japonca dili bile iş ahlakını destekler. Japoncada boş zaman anlamına gelen *yoka*'nın tam karşılığı 'kalan zaman'dır. "Serbest zaman, (çalışmaya) eşit değerde görülmez" diyor Tagaki.[69]

Hükümet, Japonların işyerlerine duyduğu sadık sevgiyi bütünüyle kabul ederek, epey Japonlara özgü bir yolla tatili teşvik etmeyi seçmişti. Reklam kampanyaları ülkeyi şuna benzer sloganlarla doldurmuştu; "Tatil yapmak işteki ustalığınızın bir kanıtıdır." Bir yaz ayında, ülkenin dört bir tarafında, yatan bir leoparın yanına uzanmış safari elbiseli, rahatlamış iki Japon ile cennet gibi bir dağ sahnesinin yer aldığı posterler yükselmişti. Her posterin üzerinde o yazın sloganı, "Hotto Haftası" -Japonca rahatlama anlamındaki kelime ve İngilizce "sıcak" sözcüğü ile yapılan bir kelime oyunu- vardı. Bunun hemen yanında Çalışma Bakanlığı'nın daha doğrudan, Japonca bir mesajı vardı, tercümesi de şu şekildeydi: "Size bir hafta tatil yapmanızı emrediyoruz." Önemli bir Japon gazete, *Asahi Shimbun*, binasının duvarlarına haşin-görünümlü bir patronun telefona bağırışını gösteren bir poster yapıştırmıştı. Patron şöyle diyordu: "İşe gelirsen, seni kovarım."[70]

Ancak Japon işkolikliği bir kez daha, bir savaşı kazanıyor görünüyordu. Hükümet kampanyası başladığından beri kullanılan tatil günlerinin oranı pek de değişmemişti: 1986 yılında yüzde elliye karşı 1992 yılında yüzde elli üç.

Bir süredir Japonya'da doğum sonrası çalışma iznine teşvik eden bir kampanya var. Ancak bu izinler, Fransa ve İsveç gibi ülkelerdeki uzun süreli doğum izninin arkasında yatan nedenlerden farklıdır. Geleneksel Japon adetlerinde nedenler, kadınlar ve ailelerinin ruh sağlığı için duyulan endişeden ziyade çalışma ve verimlilikle daha fazla ilgilidir. Çoğunlukla, bunların ülkenin sürekli azalan doğurganlık oranları ile bağlantısı vardır. 1991 yılında, doğum oranı yüzde 1,53 gibi düşük bir rakam olunca, hükümet doğum sonrası hem erkek hem de kadınların izinli sayılmasını öneren yasayı kabul etti. "Şirketler aniden yeterli çalışan bulamayacaklarından endişe etmeye başladılar" diye açıklıyor Japonya'da kadınların rolü konusunda uzman olan Sumiko Iwao. Erkek kanun yapıcılar ise "Japon ırkının sanki yok olmanın eşiğine geldiğini hissediyorlardı."[71]

Hız geleneksel Japon kültüründe epey saygı gören bir erdemdir. Yavaş hareket eden kişinin bir ahmak olduğu söylenir. Temel biyolojik ihtiyaçlar için bile zamanı boşa geçirmek hoş görülmez. "*Hayameshi, hayaguso, geinouchi*" diye bir deyiş (her ne kadar kibar çevrelerce pek dile getirilmese de) vardır. Kabaca tercüme edilirse: "hızlı yemek ve hızlı boşaltım yapmak bir sanattır."

Çok yavaş hareket eden bir işçi, görevi ister hız gerektirsin ister gerektirmesin, Japon işyerinde nihai günahı işlemiş olur: Kişinin her şeyini vermemesi. Japonya'da Sumitomo Electric için çalışan bir Amerikalı olan Garr Reynolds'in gözlemlerine göre Japonlar "işyerlerinde meşgul olmasalar bile, öyleymiş gibi görünmeleri gerektiğine inanırlar. Meşgul görünmenin bir yolu işleri hızlı yapmaktır. Örneğin, fotokopi makinesine kadar beş metrelik yolu koşmak, rutin bir mektup yazdığınız halde PC'nizin klavyesine vurmak, amiriniz adınızı söyler söylemez sandalyenizden bir anda fırlamak ('Evet, efendim!'). Meşgul olmak ve/veya görünmek bu

toplumda bir erdemdir ve işleri hızlı ve panik içinde yapıyor görünmek diğerlerine gerçekten meşgul ve dolayısıyla iyi bir çalışan olduğunuzu düşündürür."[72]

Japonlar hızlı ve çok çalışmanın erdemlerine kendilerini öylesine çok odaklayabilir ki, ciddi kültürel çatışmalar ortaya çıkabilir. Bu çatışmaların en fırtınalı olanlarından bazıları Japon liderlerin ABD'de azalan iş ahlakı hakkında yaptığı yorumlardan kaynaklanmaktadır. 1992 başlarında, Japonya'nın Diyet Alt Meclisi (Kongresi) Başkanı Yoshio Sakurauchi aleni bir biçimde, "Amerika'nın [ticari] sorunu Amerikan emeğinin düşük kalitede olmasında yatıyor" yorumunda bulunmuştur. Kendisi de bir Diyet Üst Meclisi üyesi olan antropolog Masao Kunihiro daha da açık konuşarak şöyle demiştir: "Ne yazık ki, çok şey öğrendiğimiz bir ülke olan Amerika'da Püriten iş ahlakının erozyonu yaşanıyor." Bu eleştiriler Washington'daki hükümet yetkilileri tarafından, çoğunlukla ABD'li çalışanların değersizleştirildiği ve yanlış anlaşıldıklarını savunan istatistiksel-dağılımlar, Ben Franklin'cilik ve bazen de kötü amaçlı Japon-karşıtlığı söylemlerinde yaşanan patlama ile karşılandı.[73] Ancak Japonlara göre, eğer insanlar üretim yapmıyorsa bu onların çaba harcamadığı anlamına geliyordu. Çözüm: Daha hızlı ve daha çok çalışmak.

Japon halkı çok çalışarak neler başarabileceğinin son derece farkındaydı. II. Dünya Savaşı'nı takip eden yirmi beş yıllık süreçte, ülkelerinin mali durumunun II. Dünya Savaşı'nda tam anlamıyla kül olmuş bir durumdan, dünyanın önemli güçlerinden olduğu bugünkü konumuna yükselişini izlediler. Bu "ekonomik mucizeleri"nde büyünün çok az yeri olduğunu anlamışlardı. Bu başarı, çaba ve kişisel fedakarlıktan kaynaklanıyordu. Japonlar sıkı çalışma ve başarısızlığın birbirlerini dışladığını düşünüyordu.

KORONER KALP HASTALIĞINDAN KORUNMAK

Bize çok anlamlı gelen yüzeysel kültürel özellikler, tıpkı kaplumbağanın kabuğu gibidir: Japonya'yı saklar ve korurlar. Commodore Perry, kendisinin Japonya'yı Batı'ya "açtığını"

> düşünüyor olabilir. Aslında tüm kültürlerde olduğu gibi, yüzeyde ortaya çıkan şey yanılsamadan biraz daha fazlasıdır.
>
> Edward Hall ve Mildred Hall,
> *Hidden Differences*

İşkoliklik Japon yaşam tarzıdır. Öyleyse Japonya'nın koroner arter hastalığına yatkın bir millet olduğu sonucuna varabilir miyiz? Japonlar da, Amerikalı gazeteci Walter Winchell'in bir keresinde kendisi için söylediği gibi, "öldürücü bir hızla mı gidiyor?"

Sağlık istatistikleri kocaman bir "hayır" diyor. Durum tam tersi gibi görünüyor. Kontrolden çıkmış gibi görünen hıza karşın, Japonya'da koroner kalp hastalığından genel ölüm oranları epey düşüktür. Çalışmamızdaki yirmi altı ülke içerisinde (KKH istatistikleri çalışmada beş diğer ülke için mevcut değildi) koroner kalp hastalığı oranı açısından en düşük beşinci ülkeydi. Aslında Japonya'nın koroner kalp hastalığı ölüm oranları Dünya Sağlık Örgütü tarafından hazırlanan bir rapordaki yirmi yedi sanayileşmiş ülke ile karşılaştırıldığında en düşük seviyede.[74]

Hızla-şarj olan A Tipi nüfusundaki işçilerin çoğu kendilerini koroner kalp hastalığından nasıl koruyorlar? Elbette düşük kolesterollü Japon diyeti buna yardımcı oluyor, ancak veriler bunun cevabın tamamı olmadığını gösteriyor. Anlaşıldığı kadarıyla, kültürel değerler de eşit derecede önemli bir tampon görevi görmektedir. Araştırmacılar Michael Marmot ve Leonard Syme, geleneksel Japon kültüründe yetişmeyen Japon-Amerikalı erkeklerin koroner kalp hastalığına yakalanma ihtimalinin, daha geleneksel bir evde yetişenlere göre 2–2,7 kat daha fazla olduğunu bulmuştur. Bu durum, geleneksel KKH risk faktörleri -diyet, sigara, kolesterol, tansiyon, trigliserid, obezite, glikoz ve yaş- göz önüne alındığında bile geçerlidir.[75]

Japonya'nın kültürel değerleri kendi özünde toplumun refahı üzerine derin ve değişmez biçimde odaklanmıştır. Japon-tarzı işkoliklik Batı'daki muadilinden çok daha farklı bir kalıptan çıkmadır. Geleneksel Japon iş ahlakı - "*senyu koraku* [önce mücadele, sonra eğlence]"- Japonya'ya özgü

kolektivist değerler sistemi dahilinde düzenlenmiştir. Sıkı çalışma ve verimlilik, bireyci ülkelerde olduğu gibi sadece kişinin ailesinin ihtiyaçlarını karşılamasını sağlayan bir araç değil, kişinin “kabile”sini iyileştirmesi yönündeki yurttaşlık yükümlülüğüdür. Amerika Birleşik Devletleri’nde, uzun saatler boyunca sıkı çalışmak geleneksel olarak erkeklikle bağdaştırılmıştır. Bunlar aileye ekmek getiren kişinin tutkusu ve sorumluluğudur. Japonya’da bu çabaların vatanseverlik boyutu da vardır.

Japonya’ya özgü kolektivizm, bir topluluğa adanmaya odaklanmıştır. Birçok işçi için bu topluluklardan en önemlisi tabii ki çalıştıkları şirketleridir. Bireycilik, kişisel başarısı tüm şirketin refahı ile ölçülen Japon çalışan için yabancı bir kavramdır. Topluluğa sadakat ve bağlılık Japonya’da bir seçenek değil, mecburiyettir. Roman yazarı Yukio Mishima “Güneş ve Çelik” adlı denemesinde bu kolektivist kimliklerin yoğunluğunu ele almaya çalışmıştır:

> Topluluk, kelimelerin asla ortaya çıkaramayacağı şeylerle –ter, gözyaşı, sevinç ve acı çığlıkları- ilgilidir. Eğer daha da derine inerseniz, kelimelerin asla akıtamayacağı kanla ilgilidir… şunun farkına vardım ki yalnızca toplulukla –topluluğun acısını paylaşmakla- vücut, kişinin tek başına ulaşamayacağı bir yüksekliğe çıkar.[76]

Kişinin şirketle özdeşleşmesi her yerde görülebilir. Şirket çalışanları her iş gününe ayağa kalkıp ezberden “yaşamla coşan temiz kalplerin buluşması, Matsushita Electric” benzeri dizeler söyleyerek başlar. İşverenleriyle bir ömür boyu sürecek özdeşleşmelerini yansıtmak için genellikle şirket renklerini giyerler. Japonlar şirketlerinin başarısı için çalışır ve sonra şirketlerinin başarısını kendi başarıları gibi algılar. “Siz kazanamasanız da ekibiniz kazanabilir” epey gözde bir slogandır. Sapporo Tıp Fakültesi’ndeki eski meslektaşım Suguru Sato’nun bir keresinde söylediği gibi, “Bölümüme karşı tıpkı sizin ailenize beslediğinize benzer hisler besliyorum.” Sato bunu yalnızca metaforik olarak söylemiyordu. Araştırma verileri Japon çalışanların yüzde altmış altısının –Japon yaşam tarzına göre çoğu erkek-

şirketlerini en az kişisel yaşamları kadar önemli saydığını göstermektedir.[77]

Bu bağlılık karşılığında, işçiler hizmet ettikleri topluluğun tarihsel olarak koşulsuz daimi desteğini ve güvenini kazanırlar. Japonya'nın en büyük nakliye hattının eski başkanı Yoshiya Ariyoshi bir keresinde şu yorumda bulunmuştur: "Yaşamın başlangıcı Amerikalılar ve Japonlar için farklıdır. Amerika'da, anladığım kadarıyla, çocuklar kimliklerinin bağımsızlığını hak etmeleri için cesaretlendirilir. Japonya'da ise öğrendiğiniz ilk şey topluluğa uyum sağlamaktır. Bu uyumluluk karşılığında ise, insanlar size karşı nazik ve ilgili davranır. Hiçbir şey için rica etmenize gerek yoktur. İstekleriniz siz daha onları sormadan yerine getirilecektir. Çocukluk dönemlerinde, iyiyseniz ve rahatsız edici istekleriniz yoksa insanlar sizi şımartacaktır."[78]

Çoğu Japon -özellikle de erkekler- için en önemli destek grubu şirketleridir. Üniversite mezunları geleneksel olarak işverenlerini neredeyse eş seçerken gösterdikleri özenle seçerler. Tıpkı bir evlilik gibi, şirket ile ilişkinin de ömür boyu olması amaçlanmıştır. Japon çalışanların geleneksel olarak ömür boyu faydalandığı mali güvenlik ve iş güvenliği hakkında çok fazla şey yazılmıştır. Ama kendileri için önemli olan duygusal destektir. Örneğin, çalışanlardan biri hastalandığında, şirket eve doktor göndermekle kalmaz, patronun da üzüntüsünü sunmak üzere o evi ziyaret etmesi yaygındır. Bu duygu birkaç yıl önce Kyoto Ceramic Şirketi yetkililerince işçiler ve aileleri için bir toplu mezar yeri satın aldığında aşırı uçlara götürülmüştür. Çalışanlarının ölümden sonra da "yalnız hissetmeyeceklerinden" emin olmak istemişlerdir.[79]

Özellikle erkekler için iş arkadaşları iş gününün bir parçasını oluşturan kişiler değil, yalnızlığı ender bir sorun haline getirecek şekilde, kişinin sosyal dünyasının neredeyse tamamını teşkil eder. Aslında bu duygusal destek Japonların düşük koroner kalp hastalığı oranları için bir başka kilit nokta olabilir. Sağlık psikologları sosyal destek duygusunun stres ve hastalıklara karşı güçlü bir tampon görevi gördüğüne dair önemli deliller sunmaktadır. Birçok ülkede yürütülen çalışmalarda, güçlü bir destek sisteminin pek çok hastalığın olasılığını azalttığı, iyileşme süresini

düşürdüğü ve ciddi hastalıklardan ölüm ihtimalini hafiflettiği gösterilmiştir. Örneğin, daha yüksek düzeyde destek gören kişilerin böbrek hastalığı, çocukluk lösemisi ve inmelerden daha çabuk iyileştiği, diyabet göstergelerinin düşük olduğu, eklem ağrılarının daha az olduğu ve daha uzun yaşadığı kanıtlanmıştır.[80] Araştırmamız açısından en önemlisi ise, çalışmalar bu kişilerin aynı zamanda kalp krizi olasılığının azaldığını ve kalp krizinden ölmelerinin daha az muhtemel hale geldiğini göstermektedir. Duke Üniversitesi'nden Redford Williams, ileri koroner kalp hastalığı olan kişilerle ilgili olarak yürüttüğü önemli çalışmasında, yaygın destek ağları olan kişilerin yüzde seksen ikisinin sosyal anlamda en az beş yıl daha hayatta kaldığını, bunun aksine soyutlanan kişilerde ise bu oranın yüzde elli olduğunu göstermiştir.[81]

Şirketin sağladığı duygusal desteğin yanı sıra Japon çalışan, arkadaşlarının da iş yükünden payına düşeni taşıdığını bilmekten mutluluk duyar. Grupla ve grup için çalışarak, baskı kişinin iş-arkadaşları arasında bölüşülür. Sonuç olarak, Japon çalışanlar genellikle Batı'da sıkı çalışmaya eşlik eden stresin büyük bölümünden uzak duruyor görünmektedir.

Bu teori A Tipi davranışlarını ölçen kültürlerarası çalışmalarla da desteklenmektedir. A Tipi davranışının en çok kullanılan ölçüsü olan Jenkins Aktivite Anketi, çalışmaya-güdümlü –rekabetçi, çabuk öfkelenen, sabırsız- olmanın yanı sıra çok çalışmaya dair bir dizi soru içerir. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki (ölçek burada geliştirilmiştir) insanlar için, ilk bölümdeki sorularda görülen yüksek skorlar, ikinci bölümdeki yüksek skorlarla el ele gitmektedir: Her ikisi de aynı davranış kalıbının bir bölümüdür. Ama sosyal uyumun, en saygıdeğer sosyal değer olduğu Japonya'da, rekabet ve saldırganlığın çok az yeri vardır. Araştırmalar, Japonların A Tipi kişilik ölçeğini uyguladıklarında, çok çalışmayı yansıtan sorulara verdikleri yanıtların çalışma-güdümlülüğünü ölçen maddelere verdikleri yanıtlarla çok az ilişkili olduğunu göstermektedir. Çok çalışmaya yüksek puan vermeye eğilimlilerken çalışma-güdümlülük davranışına düşük puan verirler.[82]

Çalışma-güdümlü olma hakkındaki A Tipi sorularının tercümesi bile sorundur. Hayal kırıklığına uğramış bir araştırmacı, "İşinizde rekabetten hoşlanır mısınız?" sorusu için bulabildiği en iyi Japonca tercümenin "İşinizde nezaketsizlikten hoşlanır mısınız?"[83] olduğunu bildirmiştir. Sato, "rekabet", "atılganlık" ve "saldırganlık" gibi kelimelerin Japoncaya tercümesi sorunu üzerine şu yorumda bulunur: "Japonca'da 'saldırganlık' kelimesi tam olarak 'hücum' anlamına gelen '*kougeki sei'* biçimde tercüme edilir. Bir kişi *'kougeki sei'* olarak tarif edildiğinde, o kişinin düşman ya da kötü huylu olduğu anlamı çıkar. Çok olumsuz bir iması vardır." Batıda ise agresifliğin tıpkı "atılganlık"ta olduğu gibi aynı zamanda pozitif bir iması da vardır. Ama atılganlık Japoncaya tercüme edilmesi zor bir kelimedir. Batılı çocuklara "Dileyin, size verilecektir"[84] diye öğretilirken, uygun biçimde sosyalleşen bir Japon sessiz olduğunuzda istediklerinizin size geleceğine inanır.

Görüldüğü kadarıyla rekabetçi düşmanlık ve öfke, sıkı çalışmakta ve Japonya'nın yüksek yaşam hızında çok az rol oynamaktadır. Ancak çalışmalarımızın yüksek yaşam hızı ve koroner kalp hastalığı arasında güçlü bir ilişki gözlemlediği Amerika Birleşik Devletleri ve diğer Batı kültürlerinde bir yanda hız ve zaman aciliyeti diğer, yanda ise rekabet ve düşmanlık arasında ince bir çizgi vardır.

Japonya'nın durumu zaman aciliyetinin koroner kalp hastalığının doğrudan nedeni olmadığını göstermektedir. Yalnızca hız ve zamansal baskı, düşmanlık ve öfkenin toksik unsurlarıyla birlikte aynı anda var olduğunda koroner kalp hastalığı ile sağlam bir ilişkisi olduğunu gösterir.[85] Ancak Japonların düşük kalp hastalığı oranları hız ve zaman aciliyetinin kendi başına alındığında ölümcül olması gerekmediğini kanıtlar. Bu ise kardiyologlarının yavaşlamaları konusundaki uyarılarına direnen işkolik Batılılar için iyi haberdir. İşe doğru tutum ile –düşmanlık ve rekabetçilik olmadan- yaklaşıldığı sürece koroner kalp hastalığı için çok az risk artışı vardır ya da hiç yoktur.

GİRİ’NİZİ BİLMEK

Japon işkolikliğini niteleyen denge ve zamansal esnekliğin kökeni *giri* ya da diğerlerine karşı yükümlülük ilkesine dayanır. Uygun sosyal davranışı yöneten kurallar sıkı bir koreografiye sahiptir. Hemen hemen her sosyal ilişki açıkça belirlenen görevler etrafında yapılandırılmıştır: Kişinin *giri*’si. Bazen bu beklentiler önemsiz de olabilir. Örneğin, insanlar Sevgililer Günü’nde “*girichoco*”dan –yani çikolata yükümlülükleri- bahseder. Aslında Japonya’da öylesine çok *giri* vardır ki, takas edilen bütün hediyelerin geri dönüşümüne adanmış ikinci el hediye mağazaları mevcuttur.

Ama *giri* kavramı hediye vermekten çok daha derine iner. Kişinin görevlerinin merkezinde o kişinin ailesi, şirketi ve ülkesine karşı yükümlülükleri ayrıntılı biçimde belirtilmiştir. Japon işkolikliğini tanımlayan topluluk ilgisini ateşleyen *giri* seviyesi işte budur.

Nagoya’da İngilizce öğreten Avustralyalı Allen Miller Japonların *giri*lerini başarılı biçimde yerine getirirken hissettikleri gururdan bahseder. Japonların nasıl her şeyi iyi planlanmış biçimde yapmayı sevdiklerine işaret eder. “Tanıştığım çoğu Japon bana karşı olan yükümlülüklerini tam olarak anladıklarında neredeyse seviniyorlardı” diyordu Miller, “Önemli olan ne kadar yükümlülükleri olduğu değil, kendilerinden ne beklendiğini tam olarak anlamalarıydı. Ondan sonra yükümlülüğü yerine getirmek üzere harekete geçerlerdi.”[86]

İş ahlaklarının ardındaki mekanizma Japonlara durumun gerektirdiği şekilde bir zamansal moddan diğerine geçmede ustalaşmalarını sağlar. Yüksek tempo gerektiğinde ise bunu hepsinden iyi yaparlar. Ama bazen işyerinde *giri* temponun yavaşlatılmasını gerektirir ve Japon işkolik genellikle bu ritimde eşit beceri ile performans gösterir.

Zamansal modların Japonlara özgü karışımı iş ve iş-dışı zamanın doğasına karşı temel tutumlarını yansıtır. Amerika Birleşik Devletleri’nde, iş zamanı ve oyun zamanı arasında keskin bir ayrım vardır. Kişinin şirkete olan yükümlülüğü, çoğunlukla dakikalarla belirlenen belli zamanlarda başlar ve biter. Çalışandan, açıkça tanımlanmış sınırlar içerisinde, dikkatini

yalnızca o günkü göreve odaklaması beklenir. İşveren, diğer taraftan, çalışanın iş-sonrası saatlerinin özel düzenlemeler yapılmadıkça, şirketin sınırları dışında olduğunu anlar.

Japon çalışanlar için –yine özellikle erkek çalışanlar için- çalışma zamanları ve sosyal yaşam arasında bulanık bir çizgi mevcuttur. Pek çok Japon erkek için iş arkadaşları ve dostları bir ve aynıdır. Japon çalışanın saatleri uzundur, ancak üretimleri Batılıların tahmin ettiği kadar yüksek değildir. Zamanlarının çoğunu meslektaşlarıyla konuşarak, toplantılara katılarak ve aylak aylak sohbet ederek geçirirler. İş günleri, diğer bir deyişle, sadece üretim-odaklı değildir. Kendi fakültesinde kıdemsiz üye olan Suguru Sato, yaptığı işin *giri*lerinden birinin, aslında, kıdemli meslektaşları kahvelerini alırken, öğle yemeklerini yerken ve hatta birbirleriyle masa oyunları oynarken –onun ilgisine muhtaç, bitirmek için fazla mesai yapması gerekecek bir başka işi olsa bile- orada hazır bulunmak olduğunu anlatır. Sosyal iş-dışı zaman, diye açıklıyor, çalışan ve meslektaşları ve genel olarak Japon toplumunun yüksek değer verdiği *wa* (uyum) için gereklidir. Bu nedenle, ABD'li bir profesörün zaman kaybı olarak düşüneceği bu şeyleri işinin çok önemli bir bölümü olarak algılar. "Bir şirket tarafından ömür boyu çalışmak üzere kiralanıyorsanız" diyor Sato, "uyum hayati öneme sahiptir."[87]

Fazlasıyla grup odaklı olan Japonlar, ABD'deki insanlara göre özel zamana daha az ihtiyaç duyarlar. Uzun bir iş gününün ardından bile, Sapporo Tıp Fakültesi'ndeki çalışanlar belki bira içmek ve iş arkadaşlarıyla maç izlemek üzere birkaç saat daha etrafta takılacaktır. Bu alışkanlıklar sosyal ilişkilerde istenen uyumu yaratmaya yardımcı olur. Ortaya çıkan *wa* Japon işgücünün verimliliğini güdüleyen kişisel sorumluluk ve içsel motivasyon duygusunu besler.

Kişinin *giri*sini kabul etmesi ve ne kadar çaba ya da zaman gerektirdiğine bakılmaksızın, sonraki beklentileri üstlenmeye gönüllü olması Japonların kendilerini şirketlerine adamalarının altında yatan esas nedendir. Herkes *giri*sinin önemli olduğunun, ailelerinin mutluluğu, şirketlerinin başarısı ve

Japonya’nın geleceğinin her bireyin işini yapmasıyla belirleneceğinin farkındadır. Bu durum kısmen, en sonunda lider olan kişinin çalışmaya şirketteki en bayağı işlerle başlamasına dayanan Japon kıdemlilik sisteminden de kaynaklanmaktadır. Bir otobüs şirketinin başkanı işe otobüs şoförlüğü yaparak başlamıştır. Restoran müdürü bir garson olarak işe girmiştir. Her çalışan aynı sürecin bir parçasıdır ve her biri de en-düşük mavi-yakalı işin operasyonun başarısı için elzem olduğunu anlar.

Allen Miller kendi sınıflarındaki bir durumu şöyle anlatıyor. “İnsanların ABD’de hastalanan bir çalışan aradıktan sonra, teşvik edici bir patronun nasıl ‘Merak etme. Sen dinlenmene bak. Sensiz de idare edebiliriz’ diyebildiğini anlamalarını sağlayamadım. Öğrenciler bunu anlamıyorlardı. Japonya’da, cevap ‘Ah, sensiz işi sürdürmek için elimizden geleni yapacağız, ama bu çok zor olacak’ gibi bir şeydi.”[88]

Giri ilkesi, Japonların kendilerini öldürmeden aşırı çalışma yeteneklerinin açıklanmasını sağlar. Çalışmaya uzun saatler harcayan Japonlar bunun kendilerinin *giri*si olduğunu düşünürler.. Bütün yükümlülükleri iyi düşünülmüştür ve bu yükümlülükler yerine getirildiği sürece, kıdemlilik ödülleri de beraberinde gelecektir. Pek çok Japon bu inancın -yaptıklarının önemli olduğuna, üstleri tarafından takdir edildiğine ve bunun grup çabasının bir parçası olduğuna dair inanç- strese karşı başlıca tampon olduğunu düşünür.

KAROŞİ VEYA AŞIRI ÇALIŞMA NEDENİYLE ÖLÜM

Bütün bunlar, Japon işkolikliğinin bir bedeli olmadığı anlamına gelmez. Aslında gün geçtikçe daha fazla Japon işyerine karşı saplantılı sorumluluğun aşırıya kaçmasından –bu durum artık ne kişi ne de topluluğun en fazla ilgi duyduğu konudur- korkmaktadır. Eleştirmenlere göre, aşırı çalışma bir bağımlılık haline gelmiş ve birçok kişiye ve aileye bunun bedelini sağlıklarıyla ödetmiştir.

Çok az kimse Karoşi Yardım Hattı’na başkanlık eden Hiroshi Kawahito’dan Japon-tarzı işkolikliğin bedelleri hakkında daha fazla

haberdardır. “Karoşi” kelimesi aşırı çalışma nedeniyle, genellikle de koroner kalp hastalığından ölmek anlamına gelir. Yardım Hattı yalnızca işle-ilgili hastalıklar yaşayan çalışanlardan telefon almakla kalmıyor, aynı zamanda kocalarını ya da babalarını şirketteki işinden dolayı kaybetmiş ailelere de danışmanlık yapıyor. 1988 yılında Osaka’da açılan ilk Karoşi Hattı, ilk operasyon gününde 309 telefon almış. Bir yıldan biraz daha uzun bir süre sonra ise yirmi sekiz vilayette Karoşi Hatları açılmış. Karoşi vakalarının sayısı, diyor Kawahito, artmaya devam ediyor. “İlk başta karoşi hatları yedi yerde vardı ama bazen Tokyo hattına Okinawa gibi çok uzak yerlerden telefonlar aldık, bu nedenle de yardım hattı bürolarının sayısını artırmamız gerektiğini düşündük” diyor. “Şimdi Karoşi Hattı’nın sayısını her vilayete bir tane düşecek şekilde kırk yedi merkeze çıkarmaya çabalıyorum.” Bizzat Kawahito’nun bile, ölümüne çalışan insanları korumak için günde on saat çalıştığını da belirtmemiz gerekir.[89]

Açıkçası, birçok Japon kendi işkolikliği nedeniyle bir bedel ödemektedir. Karoşi Hattı grubun psikolojik tampon olma görevinin birçok Japon çalışan için zayıfladığına dair bir işaret olabilir. Ekonomik baskıların kıdem sisteminin ve ömür boyu iş güvenliğinin önceleri dokunulmaz olan özünü tehdit etmeye başlamasıyla, strese bağlı sorunların gittikçe yaygın hale gelmesinden endişelenmek için nedenler vardır.

Yine de bir bütün olarak ele alındığında, Japon çalışanın psikolojik esnekliği konusunda kanıtlar güçlü olmayı sürdürüyor. Çoğu Japon sıkı çalışma rejimleri konusunda nispeten –en azından Batı’daki meslektaşlarıyla karşılaştırıldığında- rahat görünmektedir. Dışarıdan bakıldığında, Japon normu Batı kökenli işkoliklik etiketiyle epey rahat biçimde uyuşmaktadır. Ancak bu işkoliklikse, yine de çok farklı bir türüdür.

JAPONYA’DAN ÖĞRENİLECEKLER

Japonya’nın dünyanın geri kalanını gözlemlemek için ideal bir yer olduğu söylenir. İnsan bunun nedenini görebiliyor, çünkü Asya’nın bu en uç kısmına tüneyince kişi sanki dünyaya dışarıdan

bakıyormuş gibi hissediyor.

Ian Buruma, *Behind the Mask*

Japonya'da her zaman çelişki olduğu söylenir. Konu hız olduğunda Japonlar bütün ülkeleri geride bırakırlar, ancak bu durum onların saatlerin zulmüne uğradığı anlamına gelmez. Kyoto'da bir yıl kalan yazar Pico Iyer, Japonların zaman "erbabı" olduğunu gözlemlemiştir. Onlar "Zamanı dertop eder ve ardışık dakikaların iğreti kaosunu en az sanat kadar güzel bir mersiyeye çevirirler." Yavaşlık konusunda da en az hızda olduğu kadar üstündürler. "Japonların büyük kısmı" diye düşünür Iyer, "zamandan geri çekilecek, zamanın içinde kalacak ve onun dışına çıkabilecek şekilde kurulmuştur."[90]

Belki de Japonya'dan alınabilecek en önemli mesaj bize kendimiz hakkında öğrettikleridir. Batı'daki insanlar genellikle acelecilik ve boş zaman faaliyeti arasındaki tercihi bir yanda başarı, bir yanda stres arasında bir değiş tokuş olarak görür hale gelmiştir. Aslında çok çalışmanın genellikle çağdaş işçileri çetin bir bedele zorladığına şüphe yoktur, ancak Japonya deneyiminin de kanıtladığı gibi, bu ilişki evrensel değildir.

Güncel A Tipi araştırmacıları hızlı hareket, hızlı konuşma ve kişinin işe gömülmesi gibi davranışların, eğer çalışma-güdümlü rekabet ve düşmanlık içermiyorlarsa, mutlaka koroner sorunlara neden olmayacağını öne sürmüştür.[91] Bu sonuçların, pek çok A Tipi araştırmasının yürütüldüğü ABD'den elde edilen verilere dayandığı göz önüne alındığında bu konudaki en güçlü desteklerden bazılarının Asya'nın öbür ucundan gelmesi paradoksal bir durumdur. Bizim yaşam-hızı çalışmalarımızın sonuçları pek çok ülkede, özellikle de ABD ve Batı Avrupa'da, zaman aciliyetinin birçok günümüz A Tipi araştırmacısının inandığından çok daha fazla koroner kalp hastalığı ile ilişkilendirildiğini göstermesine karşın Japonya örneği bu ilişkinin kaçınılmaz olduğunu düşündürmektedir: Her saniyeyi hesaba katma, sıkı çalışma ve yüksek hızda hareket etme ihtiyacı kişinin sağlığı için mutlaka yıkıcı olmak zorunda değildir.

Zaman kullanımı, her ne kadar Japonların Batı kültüründen ödünç aldıkları birkaç cazip özellikten biri olsa da, onu daha derin bir düzeyde, kendi geleneksel değerlerine uyarlamışlardır. Son yıllarda, Batılı iş adamları artık kendilerinin Japon üretim tekniklerini öğrenme sıralarının geldiğini alçakgönüllülükle kabul etmiştir. Belki zamanı kontrol etme hakkında da onlardan dersler alabilirler.

63 Ocak ayının son tam haftasının pazartesi günü. Bu günün yılın en zor günü olduğu söylenir. (ç.n)

64 *Business* Week, 24 Mart 1986.

65 Özel görüşme, 15 Temmuz 1987.

66 Japoncada “yabancı” anlamında. (ç.n.)

67 Vacation Competently. *Asahi Evening News* (16 Temmuz 1987).

68 It’s official! vacations really aren’t un-Japanese. *The New York Times International Edition* (6 Ağustos 1988), 4.

69 Sanger, D. (7 Temmuz 1991). . . . As Japanese work even harder to relax. *New York Times*, 2.

70 a.g.e.

71 Alıntılayan: Sanger, D. E. (30 Mayıs 1993). The career and the kimono. *The New York Times Magazine*, 29.

72 Reynolds, G. (27 Nisan 1995). *Intercultural Network*’de e-posta gönderisi.

73 Japan in the mind of America / America in the mind of Japan. *Time* (10 Şubat 1992), 22.

74 *World health statistics annual*, 1980: *Vital statistics and causes of death*. Geneva: World Health Organization.

75 Marmot, M. G., and Syme, S. (1976). Acculturation and coronary heart disease in Japanese-Americans. *American Journal of Epidemiology* 104, 225–47.

76 Mishima, Y. Sun and Steel. Alıntılayan: Stokes, H. (1975). *The Life and Death of Yukio Mishima*, 160. Tokyo: Charles E. Tuttle.

77 Aktaran: Weisz, J. R., Rothbaum, F. M., and Blackburn, T. C. (1984). Standing out and standing in: The psychology of control in America and Japan. *American Psychologist* 39, 955–69.

78 Christopher, R. C. (1983). *The Japanese Mind: The Goliath Explained*, 70. Tokyo: Charles E. Tuttle. 15. a.g.e., s. 148.

79 a.g.e., s. 148.

80 Bu çalışmaların bazılarının bir değerlendirmesi için bkz.: Taylor, S. E. (1991). *Health Psychology* (2nd ed.). New York: McGraw-Hill.

81 Williams, R. (1992). Prognostic importance of social and economic resources among medically treated patients with angiographically documented coronary artery disease. *Journal of the American Medical Association* 267, 520–24.

82 Cohen, J. B., Syme, S. L., Jenkins, C. D., Kagan, A., and Zyzanski, S. J. (1975). The cultural context of Type A behavior and the risk of CHD. *American Journal of Epidemiology* 102, 434.

83 Appels, A. (1979). A psychosocial model of the pathogenesis of coronary heart disease. *Gedrag Ujdschrift Voor Psychologie*, 6–21.

84 Matta İncili 7:7 (ç.n.)

85 Bulgularımız, tek zehirli A Tipi bileşeninin “düşmanlık-öfke” olduğunu belirten pek çok A Tipi araştırmacısı ile tutarlıdır. Zaman aciliyetinin düşmanlık-öfke konusunda aşırılık gösteren kimselerin

-en azından ABD için- ortak bir özelliği olduğunu, fakat tek başına koroner kalp rahatsızlığına yol açmayacağını öne sürerler.

86 Özel Görüşme, 22 Temmuz 1987.

87 Sato, a.g.e.

88 a.g.e.

89 Lawyer laments death by overwork. *The Japan Times Weekly Overseas Edition* (7 Ekim 1989), 5.

90 Iyer, P. (1991). *The Lady and the Monk*. New York: Alfred Knopf.

91 Wood, C. (1986, Eylül). The hostile heart. *Psychology Today*, 10–12, 12.

3. BÖLÜM

HIZ DEĞİŞTİRMEK

IX

ZAMAN OKURYAZARLIĞI

Sessiz Dili Öğrenmek

> Bir davete icabet edildiğinde, kurallara uymak akıllıcadır. Dakiklik bir zorunluluktur, çünkü kokteyllerin bir zaman sınırı yoktur. Akşam yemeği daveti saat yedi içinse, ev sahibinin zilini tam yedide çalın. Birkaç dakika içinde de masadaki yerinizi almış olursunuz. Taksi sizi kapıya vaktinden erken getirirse, aşağıda bekleyin. Belki de diğer konuklar sizden önce gelip orada toplanmıştır. Ayrıca yakınlardaki katedralin saati yediyi vurana kadar da hareket etmeyin.

Lilly Loernzen, *Of Swedish Ways*

Tarihçi Lewis Mumford bir keresinde “her kültürün, diğer bütün zaman ve mekânların *kendisinin* içinde yaşadığı gerçek zaman ve mekânın benzer ya da çarpıtılmış hali olduğuna inandığını”[1] gözlemlemiştir. Ancak işin doğrusu, belli bir yaşam ritminin doğru ya da yanlışları yoktur. Sadece her biri kendi eksi ve artısını barındıran farklı yaşam tarzları vardır. Öyleyse bütün kültürlerin, diğerlerinin zamanla ilgili fikirlerinden öğreneceği bir şeyler vardır.

Ancak diğer kültürlerin zamansal kodlarına erişmek çaba gerektirir. Zamansal kalıplar kültürel özellikler ağının kesişme noktalarında yer alır. Japonya’daki durumun da bizlere gösterdiği gibi, bu zamansal kalıpların orada yaşayanlar için psikolojik olarak ne anlam ifade ettiği, söz konusu

geniş bağlamdan koparılarak anlaşılamaz. Bir kültürün zaman algısının anlaşılması için önce o kültürün temel değerleri anlaşılmalıdır. Bu sessiz dili kavramaya çalışırken yabancıların şaşkınlığa düşeceğine ise hiç şüphe yok.

Birçok durumda, zamansal cehalet tuhaf ve mahcup eden durumlara yol açar. Ancak diğer durumlarda bilgi eksikliği sosyal dışlanmaya neden olabilir. Bu durum, genellikle saat zamanıyla yaşamayan insanların ritmi yüksek kültürlerin standartlarına uymaları gerektiğinde ortaya çıkan bir sonuçtur. Refah düzeyi yüksek toplumlarda, ana akım kültürün saat-güdümlü yaşam hızına uyum sağlamadaki yetersizliklerinden dolayı marjinalleşen alt kültürler de vardır. Zamansal olarak dışlanmış alt gruplar özellikle çok uluslu ve çokkültürlü, hızlı sosyal değişim geçiren geniş topluluklarda ortaya çıkar. Bunların çoğunlukla zamansal bakış açısı şimdi ile sınırlıdır. Toplum eleştirmeni Jeremy Rifkin, zamansal yoksunluğun, aslında tüm gelişmiş toplumların yerleşik bir özelliği olduğunu savunur. “Endüstriyel kültürlerde, yoksullar zamansal açıdan yoksul olmalarının yanında maddi açıdan da yoksuldurlar” diyor Rifkin. “Gerçekten de, zamansal yoksunluk ve maddi yoksulluk birbirlerini belirler... şimdiye odaklı yaşayan insanlar başkalarının onlar için hazırladığı geleceği yaşarlar.”[2] Edward Banfield, kentsel yoksulluk hakkındaki kitabı *Unheavenly City*’de daha da ileri gider: “Gelir veya zenginlik eksikliği değil, aşırı şimdiye-odaklılık, ‘yoksulluğun kültürü’ anlamında yoksulluğun temel sebebidir.”[3]

Amerika’da bu iddiaları destekleyen pek çok somut kanıt vardır. Chicago Üniversitesi’nde Sosyal Hizmet Yönetimi profesörü Dolores Norton, on yıldan uzun bir süredir fakir Amerikan ailelerinin çocuklarındaki zihinsel gelişimi inceliyor. Araştırması son derece yüksek riskli bir sahada, Chicago’nun en çürümüş yoksul köşelerinde yaşayan ergenlik çağındaki dar gelirli siyahi annelerin çocuklarının deneyimlerine odaklanmıştır. Norton bu çocukların evdeki sosyal etkileşimini videoya kaydetmiş ve sonrasında bu bilgiyi okulda karşılaştıkları en zor engellerin gerçek nedenini bulmak için

kullanmıştır. Çocukların sorunlarının ne kadarının, egemen kültürün zamanı kullanım biçimlerine hazırlıksız oluşlarına bağlı olduğunu gören Dolores Norton, Rifkin ve Banfield'in zamansal yoksunluk kuramlarını destekleyen veriler elde etmiştir.

Bulgularına göre, zamansal çatışmalardan kaçınmak bu çocuklar için neredeyse imkansızdı, çünkü ev yaşantılarında dışarıdaki zamanı neredeyse hiç kullanmazlar. İşe gitmek ya da belli saatlerde yemek yemek gibi günlük rutinler, bu çocuklar tarafından nadiren deneyimlenir, çünkü ebeveynleri çocuklarını uyuşturucu ya da çete şiddetinden uzak tutmaya çalışırken aynı zamanda eve ekmek getirmek için uğraşırlar. Bu çocukların ebeveynlerinin çoğu nadiren "on birde başlayacak en sevdiğin televizyon programını izlemeden önce odanı güzelce temizle"[4] gibi talimatlar verir ya da "önce çoraplarını giy sonra ayakkabılarını" gibi basit sıralı yönlendirmelerde bulunurlar.

Çocuklar okula başladığında en çok da zamansal beklentiler nedeniyle şaşkınlık yaşarlar. Norton bu senaryoyu şöyle anlatır:

> Kendinizi, sizin dilinizde konuşan ancak onları memnun etmek istediğiniz halde tavırlarını anlamlandıramadığınız yetişkinlerle aynı sınıftaki bir çocuk olarak hayal edin. Çöl farelerini görmek için ayağa kalktığınızda size oturmanız, boyamayı bitirmeniz ve çöl faresi görmek için teneffüsü beklemeniz söyleniyor. Boyama için oturduğunuzda, kağıdınız daha boyamayı bitirmeden önünüzden alınır, çünkü saat on ve meyve suyu vaktidir. Meyve suyunuzu bitirmeden, "lazımlık vakti" gelir.[5]

Norton bu tip durumların, incelediği yoksul mahalle çocuklarının normları olduğunu keşfetmiştir. Saklambaç oyunu tam ortasında kesilir, çünkü atıştırma vakti gelmiştir, henüz atıştırma bitmeden de yeni bir ders başlamıştır bile. Zaman kavramları sınıfınkiyle ne kadar az uyumluysa, çocukların başarıları da o kadar düşmektedir. Çocukların kafa karışıklığı ve hayal kırıklığı onları çoğunlukla isyana veya içine kapanmaya itmektedir. Sorun çıkarıcı ya da kalın kafalı olarak etiketlenebilirler. Böylelikle sarmal

gittikçe daha çok sarpa sarar.

Başka bir kültürün sessiz diline hakim olmak, Norton'un cesaret kırıcı açıklamalarının da gösterdiği gibi, çetin ve alengirli bir kovalamacadır. Bir başka zaman algısına uymaktaki bu güçlükler elbette ki ekonomik açıdan yoksul alt-kültürlerle sınırlı değildir. Daha önceki bölümlerde uluslararası bazı kişilerin - politikacı ve krallardan kültürler arası incelemelerde bulunan psikologlara kadar - başka toplulukların zamansal kurallar konusunda nasıl çuvalladıklarını hızlı ve derin biçimde gördük. Ancak çoklu-zamansallıkları içeren başarı öyküleri de vardır.

Meksika'nın Tijuana bölgesinde her gün çalışmak için sınırın Kaliforniya tarafına geçmek zorunda olan binlerce insan zamansal esneklik konusunda son derece başarılıdır. Şu an kütüphane müdürü ve Merida'daki Meksika Mayab Üniversitesi İletişim Bölümü'nde öğretim görevlisi olan psikolog Vicente Lopez, kendisinin (en azından zamansal açıdan) bu topluluğun tipik örneklerinden biri olduğunu düşünür. Lopez beş yılını Tijuana'dan San Diego'ya gidip gelerek geçirmiştir. Sınırı her geçtiğinde içinde bir düğmeye basılmış gibi hissettiğini söyler. Amerika Birleşik Devletleri'ne girerken, tüm varlığının aniden saat-zamanına göre değiştiğini hissetmektedir: Daha hızlı yürüyecek, daha hızlı araba kullanacak, daha hızlı konuşacak ve işleri teslim tarihlerine yetiştirecektir. Eve dönünceyse, vücudu rahatlayacak ve Meksikalı gümrük memurunu gördüğü anda olay zamanına girerek yavaşlayacaktır. "Benim gibi zamanlar arasında gidip gelen büyük bir topluluk var" diyor Lopez. Ona göre, çoğu insan evlerinin düşük yaşam hızı nedeniyle Meksika tarafında kalmasında ısrar ediyor. "Meksika'da, bizler zamanın içerisindeyizdir. Zamanı kontrol etmeyiz. Zamanla *birlikte* yaşarız. Amerikalılara, 'Lütfen Meksika zamanına göre hareket etmeyi öğrenin' demek zorundayız. Meksikalılara ise 'Amerikalıların böyle olduğunu anlayın' demeliyiz. Ve böylece iki farklı zaman içinde geçiş yapabiliriz."[6] Lopez bu geçişin, kendisi de dahil Tijuana-San Diego arasında gidip gelen pek çok kişi için ikinci bir tabiat haline geldiğini söylüyor.

ZAMANI ÖĞRENMEK

Vicente Lopez tanıdık olmayan zaman kalıplarının öğrenilebileceğini kanıtlıyor. Elbette ki, kültürlerarası gezginlerin çoğu Lopez'in farklı zamanlara uyum konusundaki yetkinliğine ulaşana kadar katlandığı beş yıl kadar süren zor süreçten kaçınmayı tercih edecektir. Bu süreci kolaylaştırmak için, başka bir kültürün zaman algısının temellerini, tıpkı insanlara konuşma dilinin öğretildiği gibi öğretmek mümkün olabilir mi? Aslında Dolores Norton'un Chicago'daki toplulukla gerçekleştirmeye başladığı da tam olarak budur.

Onun zamanı öğretme programı benzersiz değil. İsrail'de –demografik farklılıklar bakımından ABD ile benzerlik gösteren belki de günümüzdeki tek ülke- psikologlar Ephraim Ben-Baruch ve Zipora Melitz, Negev Ben-Gurion Üniversitesi'ndeki meslektaşlarına, üçüncü dünya kültürlerinden çocukların İsrail'in genel yaşam hızına uyum sağlamaları için eğitmek üzere tasarlanan bir dizi ayrıntılı zaman-öğretme egzersizinin başarılı olduğunu bildirmiştir. Programları, zamanın sekiz temel kavramını öğreten yirmi dokuz geniş kapsamlı faaliyetten oluşmaktadır. Konuların çoğu Piagetçi zamansal gelişim anlayışındaki telafi dersleri biçiminde okunur. Örneğin, faaliyetlerden bir bölümü 'önce ve sonra' kavramını öğretir. Bu modülde çocuklar devam karnesinin nasıl hazırlanacağından ana akım kültürün geçmiş, şimdi ve gelecek kavramları arasında nasıl ayırım yaptığını anlamaya kadar uzanan geniş bir kavramlar ağını öğrenir. Başka bir modül, "gece ve gündüz", gün ve gecenin bölümlerinin (sabah, öğle, akşam, gece) ana akım kültür tarafından kabul edilen standartlarını ve bu zaman dilimlerinde ortaya çıkan faaliyet türlerinin sıralanışını öğretir. Üçüncü bir modül ise haftanın günlerini ve her günün farklı beklentilerini öğretir.

Diğer modüller daha soyut zamansal kavramlara odaklanır. Faaliyetlerin bir bölümünde, çocuklara süre kavramı verilir. Örneğin, çocuklar her gün gömleklerini ilikleme ve ayakkabılarını bağlama gibi faaliyetleri uygular ve sonrasında onlardan her bir faaliyetin ne kadar sürdüğü ve hangisinin daha

uzun olduğunu tahmin etmesi istenir. Daha sonra ise çocuklara daha uzun zamansal süreler verilir: Tohumların filizlenmesi ne kadar sürer? Peki ya, merdivenlerden yukarı çıkıp kaydıraktan kaymak? Büyümek ne kadar sürer? Sonraki egzersizler eşzamanlılık kavramını –bazı olaylar birbiri ardına ortaya çıkarken, diğerlerinin aynı anda olabileceğini- öğretir. Son üç modül zaman akışının farklı kalıplarına odaklanır: Döngüsel zaman, doğrusal zaman ve sınırlı bir varlık olarak zaman kavramını anlamak. Döngüsel zaman kavramını açıklamak için çocuklara, örneğin, tatilin ve doğanın döngüleri ve bu olayların nasıl tekrar tekrar aynı sırayla meydana geldiği anlatılır. Zamanın döngüsel olduğunu kavrayarak, aynı zamanda geriye dönebilir olduğunu da anlarlar: ilkbahar geri dönecektir, başka doğum günü partileri de olacaktır, yarın yeni bir gündür. Çocuklardan daha sonra daha az “doğal” olan doğrusal zamanı anlamaları istenir. Genellikle geleneksel Bedevi terbiyesiyle ya da başka bir çöl ya da köy kültürüyle yetiştirildikleri için bu onlar açısından anlaması daha zor bir kavramdır. Doğrusal zamanı anlamak için, tekrarlanmamaya meyilli, “tek yönlü akan” türde olayları incelediler. Doğrusal zaman kavramının başlangıçlar, süreçler ve bitişleri anlamayla nasıl bağlantılı olduğu öğretildi onlara. Egzersizlerin son modülünde çocuklar sınırlı bir varlık olarak zaman kavramını öğrendiler.[7]

Hem Norton hem de Ben-Baruch’un müfredatları çocuklara, ana akım kültürdeki pek çok görevin, tamamlanabilmeleri için bölüştürülmüş ve sınırlı zamanı olduğuna dair çirkin gerçekliği öğretiyor. Çocukları zaman sınırlamaları, zamanın değeri ve verimli çalışmanın arzulanabilirliliği gibi fikirlerle ilgilenmeye hazırlayarak, onlara yeni kültürlerinde saati yönetmekte başarısız olan birinin başarısız olarak adlandırılabileceğini de anlamalarına yardımcı olmaktadır.

SEKİZ DERS

Norton ve Ben-Baruch tarafından geliştirilen programlar daha hızlı kültürlerle karşılaşmaya hazırlanan olay zamanı insanlarını hedefliyor.

Ancak aksi yönde hareket ediyorsanız, yani hızlıdan yavaşa, zamansal eğitimden aynı derecede öğreneceğiniz şeyler de mevcut. Peki, ABD gibi "vakit nakittir" kültüründen gelen bir misafire Vincente Lopez'in Meksika'sına uyum sağlamaları konusunda ne gibi dersler verebiliriz? Peki ya, fiziksel olarak kendi kültürünüzü terk etmek gibi bir niyetiniz yoksa ve sadece zamansal repertuarınızı geliştirmek, daha tatmin edici bir yaşama yol açabilecek alternatif yaklaşımları öğrenmek istiyorsanız? Sessiz dile kelimeler atayabilir miyiz? İşte size, daha yavaş kültürlerin zamansal mantığını anlamayı isteyen saat zamancıları tarafından öğrenebilecek birkaç ders.[8]

Birinci Ders

Dakiklik: *Randevu vakitlerini tercüme etmeyi öğrenin*. Bir profesörle randevuya gitmek için uygun zaman nedir? Peki, bir devlet memuruyla? Bir parti için? Ortalıkta kimse yoksa diğerlerinin ne zaman gelmesini beklemelisiniz? Bir dersin saat 10.00'da başlaması planlanmışsa, öğretmen öğrencileri ne zamandan itibaren "geç kaldı" olarak işaretlemeye başlamalıdır? Geç kalmaya ne kadar önem atfedilmelidir? Geç kalanlardan ne tür özür ya da mazeretler beklenmeli ve hangileri kabul edilebilir olmalıdır? Ders en çabuk ne zaman bitmelidir? Geç kalmada (gerçek bir kahraman) ya da erken gelmede (silik kişi? Meksika'da alaycı biçimde söylendiği gibi, "temizliğe mi geldin?") toplumsal bir mesaj var mıdır? Ev sahiplerimizden geç kaldığımızda mı ya da erken geldiğimizde mi üzülmelerini beklemeliyiz? İnsanlardan gecikmelerinden ötürü sorumluluk hissetmeleri beklenmeli midir?

Bu kültürel kuralların çoğu öğretilebilir. Misafirler, karşılaşmaları muhtemel çeşitli durumlar için, çabukluğun beklenen ölçüsü hakkında rehberlik aramalıdır. *Hora* İngles'i *hora mexicano*, *hora Brasileiro*, Hint Zamanı, HKS ve lastik zamanı gibi zaman dilimlerine tercüme etmeyi öğrenebilirsiniz. Dakiklik kavramlarınızın arası ev sahibinizinkiyle açık olduğu zamanlarda meydana gelmesi muhtemel kritik durumlara önceden

hazırlanabilirsiniz. Örneğin, diyelim ki, Suudi Arabistan'da çalışmak üzere atandınız. İşin ilk günü oraya beklentilerle gidersiniz. Ancak ilk randevularınızın başlaması yarım saat gecikince sıkıntı basmaya başlar. Acaba red mi edildiniz? Eve dönmek üzere bavullarınızı toplamadan Suudi Arabistan'da otuz dakikanın memleketinizdekinden çok daha farklı anlama geldiğini fark etmek sizi pek çok sorundan kurtaracaktır. Amerika Birleşik Devletleri'nde, randevular için dakikliği ölçmenin zaman birimi genellikle beş dakika düzenindedir. Ancak geleneksel Arap kültürünü ziyaret ederken, bu düzene denk düşen zaman biriminin on beş dakika olduğunu bilmeniz gerekir. Bir Arap sizin saatinizle yarım saat geciktiyse, kendi standartlarına göre yalnızca on dakika gecikmiştir. Ev sahibiniz için yarım saat veya daha fazla beklemeye istekli olmalısınız, yoksa *o kişi* hakarete uğramış sayılır.[9]

Ayrıca bir kültürün randevulaşma ve randevuya sadık kalma konusundaki adetlerini de öğrenebilirsiniz. Buradaki temel kültürel çatışma çoğunlukla hangisinin daha önemli olduğu ile sonuçlanır: Doğru bilgi ve gerçekler mi, yoksa insanların duyguları mı? Kendi adıma ben bu derste iyi değildim ve bunun bedelini de ödedim. Brezilya'daki işimi kabul etmeden önce, örneğin, müstakbel işverenime, oraya gelmek isteyen bir dostum için de iş bulup bulamayacağını sormuştum. "*Nao temproblema*" diye yanıtlamıştı işverenim. Bu benim için tanıdık ancak anlamsız olmaya başlayan bir nakarattı. Oraya varışımızdan sonra arkadaşımın işini tekrar sordum. *Chefe*, bir telefon görüşmesi yaptı, bir isim ve adres karaladı ve ertesi gün sabah *en punto* (tam) dokuzda, şoförünün bizi görüşmeye götüreceği saatte binasının önünde olmamızı söyledi. Çok etkileyici, diye düşündük. Ancak sürücü asla gelmedi. Aynı sahne ertesi gün de tekrarlandı. *Chefe*'e öfkelenmiştik ama bizden özür bile dilemeyince öfkemiz büsbütün arttı. Dizginlerimizi elimize almaya karar vermiş halde, bağlantılarının iyi olduğunu sandığımız başka kişilere arkadaşıma iş bulup bulamayacaklarını sorduk. Her seferinde, hızla ve coşku içinde kiminle konuşmamız gerektiğini bildikleri konusunda bize güvence verdiler. *Nao tem problema*! İstisnasız hepsi, şoförlerinin bizi alıp oraya götüreceğini söyledi. Bu şoförlerden bir tanesi bile ortalıkta

görünmedi. Beşinci teklemeden sonra taktik değiştirdim. Ricama, olağan şoför teklifiyle birlikte “evet” aldığım bir sonraki sefer, ABD’ye has etkileyici bir doğruculukla yardımcı olamasalar da durumun “Tamam” olduğunu, ancak ertesi sabah boyunca ortalıkta gözükmeyecek bir şoförü beklemekten ziyade belirgin bir “hayır”ın çok daha nazik olacağını anlatmaya çalıştım. Meslektaşım rahatsız ve aşağılanmış görünüyordu. “Ama Dr. Levine” diye yanıtladı, “size, arkadaşınıza yardım edecek kişiyi bildiğimi söylüyorum.” Ardından, daha yakınlarda duymuş olduğum bitmek bilmez *Nao sumru problema* cümlelerinden birini söyleyiverdi. Ve sonra her zamanki durum: Sürücü yok, iş yok, özür yok.

Brezilyalı bir dostuma yaşadığımız hayal kırıklığını anlattığımızda, bana pek çok kez tekrarladığım *hatamı* söyledi: Nasıl “evet”in çoğunlukla “hayır” anlamına gelebildiğini ve yardımsever ve kibar görünmenin Brezilyalılar için, zaman vaatlerine uymaktan daha önemli olduğunu. Arkadaşım daha sonra meslektaşlarımı ne reddedebilecekleri ne de yerine getirebilecekleri bir istekle köşeye sıkıştırmamdan dolayı beni azarladı. Ricamı reddetmek hem kaba olacak hem de onların nüfuz sahibi olmadığını onaylamak anlamına gelecekti. Bir randevuyu kaçırmak gecikmenin bir kat daha şiddetlisiydi ve kabul gören, Brezilyalılara özgü bir davranıştı. Ayrıca Brezilya’da insanların duyguları doğru bilgiden daha önemliydi.

Richard Brislin bir Japon arkadaşı ile yaşadığı benzer bir deneyimi anlatıyor: “Çoğu kez bir ‘Evet’ sadece, ‘Gerçekten de iyi bir fikir’ demenin bir yoludur. Meslektaşlarımdan biri Japon vatandaşı... Ben [ona mesela şöyle derim]: ‘İş toplantısı, öğlen, Maple Garden Restaurant’ta. Uygun mu?’ O ise şöyle der, ‘Maple Garden, bir restoran için ne harika bir seçim.’ Peki, şimdi bu bir ‘Evet’ mi, yoksa ‘Hayır’ mı? Benim bakış açımdan bir ‘Evet.’ Ancak onun bakış açısından, restoran seçimleri konusunda ne kadar zevkli olduğumu söylüyor. Geleceğine dair bir vaat değil. Çoğu kez ‘evet’ anlamına gelen ‘hayır’ ve ‘hayır’ anlamına gelen ‘evet’ ilişki içerisinde pozitif bir akımın geçmesini sağlamaktır.”[10]

Birbirlerinin sessiz mesajlarını yanlış anlama, çoğunlukla iyi-niyetli

davranışların karakter zafiyetine dayandırıldığı kültürel çatışmalara yol açar. Batılı işadamları, örneğin, sıklıkla Japon meslektaşlarına güven olmayacağı, onların iki-yüzlü, sahtekar ve toplantı masasında vaatler verip daha sonra yerine getirmeyen güvenilmez kişiler olduğu sonucuna varmıştır. Japonlarsa, diğer taraftan, yalan söyledikleri yönündeki suçlamaları, Batılıların toplumsal duygusuzluklarının bir kanıtı olarak yorumlama eğilimindedir: Batılılar ya çok tembel ya da "hayır" ve "evet"in anlamını ve sosyal bağlamlar arasındaki sessizlikleri okumaktan aciz.

Bu sorunların çoğu önlenebilir. Hedef kültür hakkında bilgi sahibi olan kişi dakiklik ve randevulaşma konularındaki normlarını olabildiğince fazla koşul için planlayabilir ve içeriden biri, gözleriyle bu kuralların ardında yatan mantığı açıklamayı deneyebilir.

İkinci Ders

İş zamanı ve sosyal zaman arasındaki çizgiyi anlamak. Çalışma zamanı ve boş zaman arasındaki ilişki nedir? Bazı soruların cevabı basittir: Bir iş gününde kaç saat vardır? Ya çalışma haftası? İki günlük dinlenmenin ardından gelen beş gün müdür? Yoksa altıya-bir mi ya da dört-buçuğa iki buçuk mu ya da ne? Tatile kaç gün ayrılmış ve aralarındaki boşluk ne kadar?

Diğer soruları ise ele almak daha zordur. Örneğin, iş gününün ne kadarı işe harcanıyor ve sosyalleşmeye, sohbete ve eğlenceye ne kadar zaman harcanıyor? Büyük bir şehirde yaşayan Amerikalılar için, genel oran yaklaşık olarak seksene yirmi –iş zamanının yüzde sekseni işe ve yüzde yirmi kadarı arkadaşlık, dedikodu ve benzeri- şeklindedir. Ancak birçok ülke bu formülden keskin biçimde ayrılır. Hindistan ve Nepal gibi ülkelerde, örneğin, elliye elli oranına yakın bir dengeye hazır olun."[11]

Japonya'ya giderseniz, iş ve sosyal zaman arasındaki ayrım çoğunlukla anlamsız olabilir. İş gününde, epey fazla sosyal unsur mevcuttur ve sosyal zaman fazlasıyla işin bir parçasıdır. Bu iki zaman türüne de ağır basan hedef, çalışma grubunun *wa*'sıdır. Sonuç olarak, adanmış Japon işçiler,

yoğun bir günün ortasında meslektaşları ile çay içmenin ya da birkaç bira yuvarlamak ve bir müsabaka izlemek için fazla mesaiye kalmanın işlerinin vazgeçilmez ve verimli bir parçası olduğunu anlamaktadır. Birçok Amerikalının kişisel hakkı olduğuna inandığı özel zaman, Japonlar için bu derecede önemli değildir. İçten bir kahkaha mı duymak istiyorsunuz? Bir Japon şirketinde çalışan birine çağdaş Amerikalıların "özel günleri" için işe gelmeme garantisi taleplerini söyleyin.

Bir kültürün iş ve sosyal zaman arasındaki dengeyle ilgi normlarına aşina olmayan ya da bunlara uymak üzere hazırlanmamış olan yabancı, kendini birden soyutlanmış bulacaktır.

Üçüncü Ders

Bekleme oyununun kurallarını inceleyin. Yabancı bir kültüre girdiğinizde, bekleme oyununun onlara ait versiyonunun özellikleri hakkında mutlaka bilgi alın. Kuralları "vakit nakittir" ilkesine mi dayanmaktadır? Kimin kimi, hangi koşullar altında ve ne kadar süre beklemesi gerekiyor? Bazı oyuncular beklemekten muaf mı? Siddhartha hamlesi ne zaman ve nerede uygun bir alternatif? Sırada bekleyen kişi için protokol nedir? Düzenli bir prosedür mü, yoksa Hindistan'daki gibi, insanlar öne ilerlemek için kalabalığı yararak, önlerindeki insanları iterek mi yol almaktadır? Kişinin kendine önlerde bir yer satın alması veya bütünüyle kuyruğun dışında kalması için herhangi bir prosedür var mıdır? Kabul edilen kurallar ihlal edildiğinde ne gibi bir toplumsal mesaj gönderilmiş olur? Ya bu kuralları öğrenirsiniz ya da ev sahibinizin zamansal kırları içerisinde tıpkı yabancı bir manda gibi yolları yararak geçmeye mahkum olursunuz.

Dördüncü Ders

"Hiçbir şey yapmamayı" yeniden yorumlamayı öğrenin. Ev sahibiniz duraklamalarda, sessizliklerde ya da hiçbir şey yapılmadığı zamanlarda nasıl davranıyor? Durmaksızın meşgul görünmek takdir mi ediliyor, yoksa acıma ile mi karşılanıyor? Hiçbir şey yapmamak vakit kaybı mı? Sürekli

etkinlik halinde olmak daha da büyük bir vakit kaybı olarak mı görülüyor? Vakit kaybı için bir kelime ya da kavram var mı? Peki, hiçbir şey olmamasıyla ilgili? Ya hiçbir şey yapmamakla? Brunei gibi “Bugün ne olmayacak acaba?” diye sorarak güne başlayan bir ülkede yaşamak nasıl olmalı?

Sessizlik için bir arada, planlardan uzak, yalnızca olacakları bekleyerek oturmanın ve sonunda daima bir şeylerin olacağının güvenini kazanmanın tuhaf biçimde rahatlatıcı olduğunu keşfetme şansı yakalayabilirsiniz. Japonlardan, olaylar arasındaki boşlukların en az olaylar kadar önemli olduğunu öğrenebilirsiniz. Batı’daki insanlar çoğunlukla nesnelerin düzenine uyum sağlar. Japonya’da ise odak noktası boşlukların –*ma* ya da araların- düzenidir. *Ma* yol boyunca olan durakların en az nihai hedef kadar anlamlı olduğunu öğretir. Örneğin, geleneksel Japon bahçesi gözlemcinin durmasını ve aşağı bakmasını ve sonra tekrar yukarı bakmasını gerektiren atlama taşları ile tasarlanmıştır. Sonuç olarak, her bir adım farklı bir bakış açısı ortaya koyar.[12] Batılı Artur Schnabel’ın kendi sanatı hakkında söylediği gibi “notaların arasındaki esler, işte sanat burada yatar.”[13]

Tüm önemli eylemler bir kuluçka evresinden sonra meydana gelmez mi? Çin’e gidiyorsanız, bekleme süresinin doğru ana ulaşmak için katlanılabilir bir gecikmeden ibaret olmadığını görürsünüz. Bekleme süresi o anın başlıca yaratıcısı olarak saygı görür.

Beşinci Ders

Kabul gören sıralamalar hakkında bilgi edinin. Her kültür olay sıralamaları konusunda bir dizi kurallar koyar. Oyundan önce iş mi, yoksa tersi mi? İnsanlar tüm uykularını gece mi alıyorlar, yoksa öğleden sonra siesta var mı? Hummalı bir çalışmaya başlamadan önce kişiden kahve veya çay içmesi ve sosyalleşmesi bekleniyor mu ve eğer öyleyse bunun süresi ne kadar? Uzun vadeli sıralamalar konusunda da adetler mevcuttur: Örneğin, çocukluğun –ki şayet varsa- toplumsal açıdan kabul edilen süresi ne kadardır ve yetişkinliğin sorumluluklarını üstlenmenin vakti nedir?

Kabul edilen sıralamalar hakkında yanlış anlamalar ziyaretçi için ciddi sorunlar yaratabilir. Örneğin, aşk ve mahremiyet özellikle savunmasız ve değişken alanlardır. Kişinin kendi kültüründe bile mahremiyet döngüsünün içinden geçip gitmek zordur. Kültürel sınırları geçerken ise bu döngü tam bir mayın tarlasına dönüşür. Romantik bir sahneden diğerine geçiş ne zaman olmalıdır? Bir çift hangi noktada flört etmekten özel bir ilişkiye doğru adım atmalıdır? Genellikle ipuçları sınır ötesindekileri tercüme etmez. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde pek çok genç kadın, özel bir ilişki öncesi fiziksel birlikteliğin olması gerektiğine inanmaktadır. Olayın cinsel birleşme olması gerekmez, ama hiç değilse dokunma, el ele tutuşma ve hiç kuşkusuz uzun tutkulu öpüşmeler. Ancak pek çok diğer kültürde -Japonya, İsrail ve Tayvan, örneğin- fiziksel bir olay gerekli değildir. Sonuç olarak, bu ülkelerden birinde bir erkekle fiziksel olmayan bir ilişki süren genç bir Amerikalı kadın bunun sadece güzel bir platonik veya mesleki ilişki olduğunu varsaymaya eğilimlidir. Ancak bütün şehrin o ve erkek arkadaşı hakkında dedikodu yaptığını öğrenmek onu şaşırtacaktır. Onun düşüncesine göre fiziksel bir olay gerçekleşmediği için ilişkinin zamanı gelmiş olamaz. Ama başka kültürden biri için ilişkinin ilerlediği yorumunu yapmak için fiziksel olay gerekli değildir.[14]

Uzun-süreli ciddi bir ilişki yaşayacaksanız, olayların beklenen sırasının sorun yaratabileceğinin farkında olun. Amerika Birleşik Devletleri'nde, insanların büyük çoğunluğu romantik aşkın –"gerçek" aşkın, elbette- evlilik için önemli bir ön koşul olduğuna inanır. Ama dünya çapındaki durum nadiren böyledir. Yapılan yeni bir çalışmada, meslektaşlarım ve ben on bir ülkeden katılımcıya sorular sorduk: "Bir erkek [kadın] istediğiniz bütün özelliklere sahip olsa, ona aşık olmasanız bile onunla evlenir miydiniz?" Amerika Birleşik Devletleri'nde, hem erkekler hem de kadınların yaklaşık yüzde sekseni bu soruya "hayır" cevabını yapıştırdı. Ancak aşk olmayan evliliği kabul etmeyen kişilerin yüzdesi diğer ülkelerde daha düşüktü: Örneğin, Hindistan'da sadece yüzde yirmi dört, Tayland'da yüzde otuz dört ve Pakistan'da yüzde otuz dokuz. Bir bütün olarak on bir ülkeye

bakıldığında, bireyci (toplulukçu karşıtı) kültürlerden gelen insanların evlilik öncesinde romantik aşkın gerektiğine inanmasının daha muhtemel olduğunu gördük. Bu aynı zamanda ekonomik anlamda iyi durumda olan ülkeler için de geçerlidir. Bu iki özelliğin -bireycilik ve ekonomik canlılık- otuz bir ülkelik çalışmamızdaki yüksek yaşam hızı ile bağlantılı olması tesadüf olamaz.[15]

Pek çok kültür romantik aşka inanır. Ancak çoğu durumda aşkın, diğer durumdan ziyade evlilik yemininden *sonra* gelişen bir şey olduğu kabul edilir. Sonuçta, bir insanın nasıl yaşadığını öğrenmeden onu gerçekten nasıl sevebilirsiniz ki? Ayrıca duygusal bir tepkiye dayanarak, yaşam boyu sürecek bir uzlaşma yapmak biraz saçma değil mi? Aşkın evlilikten sonra geldiği varsayımı, geleneksel olarak aileler arasındaki ekonomik uzlaşmalara göre evlilik kararının verildiği kültürlerde yaygındır: Yani dünyadaki kültürlerin büyük çoğunluğunda. 850 farklı toplumun evlilik biçimlerini inceleyen bir çalışmada antropolog Erika Bourguignon ve Lenora Greenbaum[16] bu toplulukların yüzde yetmişinden fazlasında gelin-fiyatı veya çeyiz veya diğer tür bir maddi takasın var olduğunu bulmuştur. (Birçok ülkede bu düzenlemeler daha pahalı hale gelmiştir. Örneğin, Libya’da babalar, kızlarını evlendirmenin karşılığında yaklaşık üç bin beş yüz dolar nakdin yanında deve, koyun ve buna ilave olarak birkaç altın sikke talep eder. Ancak Libya’da petrolün yarattığı patlama ile birlikte damadın ailesinin, bazı kesimler pek çok Libyalı kadının evlilik piyasasının çok üstünde fiyatlandırıldığına dair artan kaygılar duyarak, otuz beş bin dolar veya daha fazlası tutarında hediyeleri masaya koyması şimdilerde çok da anormal karşılanmıyor.)

Peki, evlenmenin vakti ne zamandır? Ya aşık olmanın? Bu nerede olduğunuza göre değişir. Kesin olansa akıllı ziyaretçi için fazla derinlere gitmeden bazı soruların cevaplarını öğrenmesinin en iyisi olmasıdır. “… vakti ne zaman?” dersinden ayrılmadan önce, bir diğer kültürel yanlış anlamadan söz etmek gerekir: Dıştaki-topluluktan içteki-topluluğun durumuna geçmenin ne kadar zaman aldığına. Ne kadar süre bir yabancı

olarak kalmayı beklemelisiniz? Kendinizi, yeterince iyi davranılırken, ancak yine de ev sahiplerinizin sizinle daha fazla yakınlaşma isteksizliği dolayısıyla hayal kırıklığına uğramış bulabilirsiniz. Bu derste en önemli olan, kültürlerde gruba kabul için tipik zamanın kültürden kültüre değişiklik gösterdiğini anlamaktır. ABD'nin fazla göç alan bazı bölgelerinde bekleme süresi, pek çok yabancının, dışarıdan gelen kişinin konumunun değişmez biçimde kalıcı olduğunu algıladığı Japonya gibi birbirine kenetlenmiş kültürlere göre çok daha az olacaktır (Yabancı için Japonca, "*gaijin*" kelimesinin tam karşılığı "dışarıdan gelen"dir. Yasal açıdan da herhangi bir göçmenin –birkaç ünlü sumo güreşçisi haricindekiler- Japon vatandaşlığına hak kazanmaları neredeyse imkansızdır.) Hangi zaman dilimine göre beklentiye girmeniz konusunda hazırlıklı olun.

Altıncı Ders

İnsanlar saat zamanında mı, yoksa olay zamanında mı? Bu belki de tüm dersler arasında en güvenilmez ders olabilir. İlk beş derste, bir kültüre ait kuralların nispeten somut tercümesi yapılabilen yönleri vardı: Belli bir durum için dakikliğin kabul aralığı, sosyalleşme için harcanan iş gününün yüzdesi, kimin kimi beklemesi gerekiyor, "hayır" anlamına gelen bir "evet"ten önce katlanılması gereken sessizliğin uzunluğu ve hatta bir yabancıya bir şeyin olma zamanının geldiğini işaret eden ipuçlarının çoğu. Ama saat zamanından olay zamanına doğru geçiş bütünsel bir bilinç değişimini gerektirir. Sanayi toplumunun zamansal altın kuralının askıya alınmasını gerektirir: Vakit nakittir. Bu formülle sosyalleşen çoğumuz için bu değişim önemli bir sıçrayışı gerekli kılar.

Bununla birlikte, yabancılar olay zamanı kültürlerinden beklenebilen bazı davranışları öğrenebilir. Örneğin, Richard Brislin, ziyaretçi profesörlerin karşılaştığı yaygın bir senaryodan bahseder: "Ödevlerini daima zamanında teslim eden son derece güvenilir bir öğrenci ile saat 11.30'da randevunuz olduğunu ve bu öğrencinin de üniversitede okuduğunu düşünün. Bu tür öğrenciler zamanında gelecektir. Buna karşın bir tez konusu hakkında son

derece yavaş davranan ve yüksek lisans programında bile B ve C gibi berbat notlar alan bir başka öğrenci de var... Bu öğrenci 11.25’te geliyor ve diyor ki, ‘Profesör, nihayet aklıma bir fikir geldi, potansiyel bir tez konusu buldum.’ Hangisinin bizim zamanımız üzerinde hakkı vardır, 11.30’da randevusu olan mı, yoksa 11.25’de çıkıp gelenin mi? Hangisi vaktimiz üzerinde hak iddia edebilir?”

Amerika Birleşik Devletleri gibi saat zamanı kültürlerinde öncelik kesin olarak randevusu olan öğrenciye verilecektir. Ama kendinizi bir olay zamanı kültüründe bulursanız, zamansal geçiş hakkının kendisine verileceğini umarak yapılan bir ziyarete hazırlıklı olun. “Olay zamanı kültürlerinde çalışmaktan çok mutluyum” diyor Brislin. “Sadece birinin bana (olay mı, yoksa saat zamanı mı) hangisinde olduğumuzu söyleyeceğini umuyorum. Onlardan istediğim sadece bu.”[17]

Tek bir faaliyetin tek bir zaman için programlandığı monokronik kültürlerden, insanların bir faaliyetten diğerine geçiş yapmayı tercih ettiği polikronik kültürlere taşınırken de aynı türde dersler beklentilerinizi içerir. Polikronik bir kültürde, ev sahiplerinizin sizinle birlikte yaptıkları işlerde kafası karışmış gibi davranmalarından dolayı kendinizi hakarete uğramış hissetmeyin. Konuşan yalnızca kültürel beklentilerdir. Kişisel değildir. Polikronik kültür mensupları için, aslında beklenmedik kişi uğradığında dikkatlerinin yönünü *değiştirmemek* kabalık olacaktır. Ayrıca sizden de, polikronik esneklik uygulamanız yoksa görgüsüz biri, zayıf bir takım oyuncusu ya da verimsiz bir işçi olarak suçlanmayı ummanız beklenir.

Yedinci Ders

Uygulama. Zamansal normların akılla kavranması başlı başına başarılı bir geçişi garanti etmez. Başka insanların zaman hakkındaki bütün kurallarını istediğiniz kadar ezberleseniz bile gerçekle karşılaştığınızda öylece kalakalıyor olabilirsiniz. Şehirde söyledikleri gibi: “Konuşmasına konuşuyor da, yapmaya gelince yapabiliyor mu?” İyi hazırlanmış ziyaretçi pratikte ona yarar sağlayacak ev ödevleri arayıp bulmalıdır. Yenilikçi

öğretmenler daha ziyade ayrıntılı uygulama koşulları hazırlamakla bilinirler. Örneğin, East-West Center'dan antropolog Greg Trifonovich, bir simülasyon köyü oluşturarak kırsal Pasifik toplumlarındaki koşulları için Barış Gönüllüleri ve öğretmenler hazırlatırdı. Trifonovich'in öğrettiği davranışlardan biri saat zamanı olmadan yaşamaktı. Örneğin, öğrencilere güneşi ve gelgitleri gözlemleyerek zamanı söyleyebilmeyi göstermişti.[18] Tekniğiniz ne olursa olsun, zamanın diline hakim olmanın prova ve hata yapmayı gerektirdiğinin farkına varın.

Ancak bu çabaya fazlasıyla değeceğine de emin olabilirsiniz. Kültürlerarası eğitim, geniş yelpazede pozitif beceriler kazandırır. Örneğin, araştırmalar kültürlerarası karşılaşmalar için iyi hazırlanan kişilerin karışmış kültürlerden gelen kişilerle daha iyi çalışma ilişkileri kurduğunu, diğer kültürlerde gerçekçi hedefler belirleme ve o hedef doğrultusunda çalışma konusunda, karşılaştıkları sorunları anlama ve çözmede daha iyi ve diğer kültürlerdeki mesleklerinde daha başarılı olduğunu göstermiştir. Aynı zamanda ev sahipleriyle, hem iş zamanı hem de boş zamanlarında daha zevkli vakitler geçirdikleri, kültürlerarası ortamlarda daha rahat oldukları ve yurtdışı atamalarından hoşlanmalarının daha muhtemel olduğu da bildirilmiştir. Kültürlerarası öğrencilerin en zekileri aynı zamanda farklı ülkelerdeki yaşam ve olaylar hakkında genel bir ilgi ve merak –buna genel "dünyalılık bilinci"[19] denir- da geliştirir.[20]

Sekizinci Ders

Anlamadığımız şeyi eleştirmeyin. Son olarak, genel anlamda kültürleri gözlemlemek hakkında bir kılavuz: Bir kültür öğrencisinin uzak durması ya da kaçması gereken en zorlu tuzak, anlamdan çıkarımlar yapmakla ilgilidir. Neredeyse tanım gereği, kültürel davranışlar o kültürün mensuplarına ziyaretçilerden çok daha farklı şeyler ifade eder. Bizler bir Brezilyalının ağır hareketlerini sorumsuzluğuna ya da bir Faslının değişken dikkatini odaklanma eksikliğine bağlarsak, hem dikkatsiz hem de etnosentrik anlamda sığ-görüşlü oluruz. Bu yanlış yorumlamalar sosyal psikologların

temel atıf hatası -*başkalarının* davranışlarını açıklarken durumun etkilerini hafife alıp, diğerlerinin kişisel özelliklerini fazla abartmaya yönelik yaygın eğilim- dediği şeyin örnekleridir. Örneğin, yabancıların sinirlendiğini duyduğumda, onların kızgın insanlar olduğu sonucunu çıkarıyorum. Kendim sinirlendiğimde ise suçu duruma –belki de diğeri rahatsız ediciydi ya da durum sinir bozucuydu- atıyorum. Sonuçta, ben nadiren öfkelendiğimi biliyorum, öyleyse beni çığırımdan çıkaran benzersiz bir şeyler olmalı.

Temel atıf hatasının önemli bir bileşeni de yargıladığınız kişi hakkında ne kadar bilgi sahibi olduğunuzdur. Başkalarını ne kadar az tanırsanız, öbür kişide olup bitenlerle ilgili açıklamalara başvurmanız daha muhtemeldir. Farklı çevrelere girdiğimizde –özünde size yabancı- temel atıf hatası, olmayı bekleyen bir kaza gibidir.

Dikkatli bir gözlemci, Clifford Geertz'in önerisine katılacak kadar akıllıca davranacaktır: "Kültürel analiz, anlamları tahmin etmek, tahminleri değerlendirmek ve en iyi tahminler arasından açıklayıcı sonuçlar çıkarmaktır (ya da olmalıdır)." Kültürel bir bağlamı bütünüyle anlamadan, o kültürün insanlarının dürtülerini yanlış yorumlamamız da muhtemeldir. Sonuç ise, kaçınılmaz biçimde çatışmadır.

ZAMANSAL HALİÇ

Bir başka yaşam hızının, hangi yönde olursa olsun, bilincine ayak uydurmanın ödülleri de vardır. Olay zamanı insanları, saat-güdümlü yaşam hızına göre hızlanmayı öğrendiklerinde, diğer türlü ulaşılmaz zenginlik ve başarılara da kapı açmış olurlar. Ayrıca saat zamanı insanları daha yavaş kültürlere uyum sağladıklarında –kişisel ilişkilerin başarıdan önce geldiği, olayların kendi gidişatında seyretmesine izin verildiği, kişinin zamana zaman tanıdığı bir bilince girmekten daha sancılı ne olabilir?- güç kazandırıcı bir deneyimdir. Yabancı kültürlerin zamansal kavramlarına hakim olmak başlı başına onun ödülüdür.

Bir zamanlar Güney Hindistan'da Barış Gönüllüsü olarak çalışan New

Yorklu psikanalist Neil Altman bunun dokunaklı bir örneğidir. Altman, Hindistan'a ilk ayak bastığında deneyimlediği yaşamın yavaşlığını, zamanın sanki durduğu hissini anlatıyor. “Kalküta Havaalanı'nda uçaktan indiğimde, küçük bir binaya, aslında hiç kimsenin hareket etmediği terminale girdim. Ellerinde ufak süpürgelerle orada öylece duran, iri siyah gözlü hademeler, uçaktan inip terminale yaklaşırken bize bakıyorlardı. Tavan fanları nemli havada uyuşukça dönüyordu. Zamanın dışına adım atmışız gibi bir duygu vardı. Zaman sanki kımıldamadan duruyordu. Hiçbir şey anbean değişmeden duruyormuş gibi görünmekle kalmıyordu, aynı zamanda düşük yaşam hızı ve makinelerin yokluğu nedeniyle içimde oluşan diğer zamanlarla bir devamlılık duygusu da mevcuttu. İçinde hiçbir yere gitmediğiniz bir zamanın duygusuydu bu.”

Tam bir yıl boyunca yaşam hızının durgunluğunun ona oldukça zor geldiğini hatırlıyor Altman:

> Başlarda çok stresliydi, çünkü kendinizi güvensiz hissettiren aşina olmadığınız bir durumdasınız. Amerikan kültürünün getirdiği sürekli bir şeyler olmalı duygusundan kurtulmam bir yılımı aldı. Hindistan'daki ilk yıl, gün ortasında güneşin altında çalışanlar yalnızca onlar olduğundan “mad dogs and Englishmen”in saflarına katıldım, çünkü herkes uyuyorken bisiklet üzerinde yapılacak işler konusunda kararlı arayışımı sürdürüyordum. Bir Amerikalı ve nispeten saplantılı bir Amerikalı olarak, ilk stratejim bir şeyler yaparak, bir şeyler başarmak suretiyle kendimi faydalı hissederek güvenli bir ortam sağlamaktı. Zamanım, bu amaç doğrultusunda doldurulması gereken bir şeydi. Ama sizden farklı bir tür zamanda olan kişilerle karşılaşmak tedirginlik uyandırıyordu. Örneğin, “Peki, sebze yetiştirme hakkında konuşmak için tarlanızda ne zaman buluşalım?” diye soruyordunuz. Onlarsa şöyle diyordu: “Saat dörtte.” Sonra saat dörtte oraya gittiğinizde orada olmuyorlardı, çünkü randevuyu kelimesi kelimesine düşünmüyorlardı. Sonra tedirgin oluyordunuz, çünkü bir şeyler becermeye çalışıyordunuz, ancak onlar sizinle işbirliği yapmıyordu.

Ancak ilk yılından sonra, Altman ev sahiplerinin zaman algısına teslim olmakla kalmamış bundan zevk almaya da başlamıştır:

> İkinci yıl, rahatlamış ve bir kişinin Hint köyünde nasıl yaşaması gerektiğini bütünüyle kavramıştım. Hiçbir yerde telefon olmadığı için, sık sık sabahları kalkıp, diyelim ki, bir çiftçiyle görüşmek için bisikletimle beş kilometre giderdim. Oraya vardığımda, çiftçinin dışarıda olması ya da yakında geleceğinin umulması -ki bu yakınlık, bir sonraki gün de olabilirdi- sıradan şeyler olarak görülürdü. İkinci yıl, bu türde bir olayı hayal kırıklığı olarak hissetmekten vazgeçmiştim, çünkü artık, gerçekten de ilk etapta bir şeyler başarma beklentisine girmiyordum. Aslında başarmak üzere yola çıktığınız şeyi gerçek anlamda başarmayı düşünmek neredeyse gülünç gibiydi. Bunun yerine, sadece gidip yerel çay dükkanında oturuyor ve yalnızca yeni insanlarla tanışıyor ya da hayvanlara, çocuklara ve diğer gelip geçenlere bakıyordum. Daha sonra, belki yapmayı planladıklarımdan farklı şeyler olabilirdi. Ya da olmazdı. Halledilmesi gereken her ne varsa, nasılsa bana gelirdi. İkinci yıl Hint zamanı içime yerleşmişti.

İronik biçimde, Altman psikanalist olarak çalışma alanının çoğunlukla Hintlilerle yaşadığı zamansal tecrübe sebebiyle değişim gösterdiğinin farkına vardı.

> İçselleştirilmiş Hintli benliğimi çoğunlukla bir psikanalizci olarak kullandım. Benim durumumda psikanalitik seansın, Hintli bir köyün kültürünü anımsatan kendine ait bir kültürü vardır. Kişi bir seansa beklenmeyene karşı açık olarak girmelidir. Hasta ve analistin beklentileri, beklenmedik sonuçlara açık olmak ve kendini seansa bırakmaktır. Önemli olansa, o anki olaydan başka bir olaya geçmenin arzusuyla, “şimdi ve burada olmak”, sakinlik içinde seansın akışına kapılarak olabildiğince ileri gidebilmektir. Bunun ilginç biçimde Hindistan’da doğan psikanalist Wilfred Bion’un, her seansa bellek ve arzu olmadan girmeyi savunduğunda kastettiği şey olduğuna inanıyorum. Bana göre tedavide önceden belirlenmiş

hedeflerin olması en az Hindistan'da bir şeyler yapmayı planlamak kadar beyhude. Bir terapist olarak akıl sağlığını korumanız için belli bir dizi plan ya da programa göre bir insanın değiştirme iddiasına mizah duygusu ile bakmanız gerekir. Hindistan zamanı ile yaşamak beni bu yolla daha iyi bir terapist yapmıştır. Altman'in hikâyesi iki-kültürlü bir zaman algısının faydalarını etkili bir biçimde anlatmaktadır. Yine de, bu bölümü bitirmeden önce bir başka kültürün zaman sisteminde okuryazarlık elde etmenin aynı zamanda çift-zamansal esnekliğin ötesine geçen bir bilince yol açtığı da unutulmamalıdır. Vincente Lopez, Chicano'da önceki evden-işe-işten-eve kültürünü anlatırken, zaman gezgini arkadaşlarının iki kültürün zamanına da hakim olmaktan fazlasını yaptığını iddia etmiştir. Alt kültürlere has kendi zaman algılarını –Lopez buna "haliç" kültürü der- geliştirmişlerdir. Doğada haliç, gelgit dalgalarının aktığı bir nehrin geniş ağzıdır, yani nehrin tatlı suyunun ve denizin tuzlu suyunun karıştığı bölgedir. "Bir haliçte" der Lopez, "doğa, bir tarafa ya da diğerine ait olmayan, bütünüyle farklı bir dizi organizma yaratır, ancak tamamen farklıdır. Aynı şekilde, Tijuana sınırında yaşayan insanların da bu tür bir haliç zamanı vardır. Meksika zamanı değildir bu. Amerikan zamanı da değildir. Farklı bir zamandır. Chicanolar Amerikalı ve Meksikalı değildir. Kendilerine ait bir dizi kuralla yaşarlar ve kendine özgü değerleri ve zamanları ve yaşam hızları vardır."[21]

Nasıl bundan farklı olabilir ki? Oswald Spengler'in bir keresinde yazdığı gibi: "Bir kültürü diğerinden ayıran, sezgisel olarak zamana yüklediği anlamdır."[22] Yeni bir kültür doğduğunda, aynı zamanda benzersiz bir zaman algısı da doğar.

1 Mumford, L. (1963). *Technics and Civilization*, 18. New York: Harcourt, Brace, and World.

2 Rifkin, J. *Time Wars*, p.166.

3 Banfield, E. C. (1968). *The Unheavenly City: The Nature and Future of Our Urban Crisis*, 125–26. Boston: Little Brown.

4 Time is not on their side. *Time* (1989, Şubat 27), 74.

5 Norton, D. G. (1990, Nisan). Understanding the early experience of black children in high risk

environments: Culturally and ecoogically relevant research as a guide to support for families. *Zero to Three* 10, 1–7; and: Norton, D. G. (1993). Diversity, early socialization, and temporal development: The dual perspective revisited. *Social Work* 38, 82–90.

6 Lopez, V. Özel Görüşme, Haziran 6, 1995.

7 Bu aktivitelerin bütünlüklü bir programı şurada tasvir edilmektedir: Melitz, Z., Ben-Baruch, E., Hendelmen, S., and Friedman, L. (1993). *Time in the world of kindergarten children (experimental edition)*. Beersheva: University of Ben-Gurion in the Negev. (Materyeller ilk iki yazarın her ikisinde de mevcuttur).

8 Bu kategorilerin birçoğu Richard Brislin'in bir konuşmasından uyarlanmıştır. Bu konuşma şu sempozyumun parçasıydı: Symposium on Time and Culture presented at the Annual Meeting of the Western Psychological Association, Kona, Hawaii, Nisan, 1994.

9 Bu örnek şuradan uyarlanmıştır: Brislin, R., Cushner, K., Cherrie, C., and Yong, M. (1986). *Intercultural Interactions: A Practical Guide*. Beverly Hills: Sage. Bu kitapta birçok başka önemli vaka da tasvir edilmiştir. Bir başka önemli inceleme için: Brislin, R., and Yoshida, T. (1994). *Intercultural Communication Training: An Introduction*. Thousand Oaks, Calif.: Sage.

10 Brislin, Symposium on Time and Culture.

11 a.g.e.

12 Hall, E. T. (1983). *The Dance of Life*. New York: Anchor Press.

13 Alıntılayan: Jackson, P., and Delehanty, H. (1995). *Sacred Hoops*, 169. New York: Hyperion.

14 a.g.e.

15 Levine, R., Sato., S., Hashimoto, T., and Verma, J. (1995). Love and marriage in eleven cultures. *Journal of Cross-Cultural Psychology* 26, 554–71.

16 Bourguignon, E., and Greenbaum, L. (1973). *Diversity and Homogeneity in World Societies*. New Haven: HRAF Press.

17 a.g.e.

18 Trifonovich, G. (1977). On cross-cultural orientation techniques. In R. Brislin (ed.), Culture Learning: Concepts, Applications and Research, 213–22. Honolulu: University Press of Hawaii.

19 Özgün metinde "World-mindedness" (ç.n.)

20 Brislin, R., and Yoshida, T. (1994). *Intercultural Communication Training: An Introduction*. Thousand Oaks, Calif.: Sage.

21 Bu yorumlar 30 Ocak 1995'te yapılmış bir kişisel görüşmedendir. Altman yorumlarının bazılarını şurada tekrarladı: Altman, N. (1995). *The Analyst in the Inner City*, 110–11. Hillsdale, N.J.: The Analytic Press.

22 Spengler, O. (1926). *The Decline of the West*, *Volume* 1. New York: Knopf.

X

ZAMANINIZI DÜŞÜNMEK, DÜŞÜNCENİZİ ZAMANLAMAK

> Zamanı sımsıkı tutun! Onu koruyun, kollayın, her saatini, her dakikasını! İhmal ederseniz, bir kertenkele, bir hilekar, bir kaypak, bir vefasız gibi sıvışıp gider. Her anı kutsal sayın. Her ana şeffaflık ve anlam, her birine kendi farkındalığınızı, her birine onun doğru ve uygun karşılığını verin.
>
> Thomas Mann, *Lotte in Weimar: The Beloved Returns*

Kendi kültürünüz hakkında sorulara esin kaynağı olmak için diğer kültürleri incelemek gibisi yoktur.[23] Tuhaf bir şekilde, Tocquevilleci yabancı anlayışında, dışarıdakinin bakış açısı, insanın yurdunu yeni bir tarafsızlık ve iç görü ile görmesini sağlar. (Ayrıca de Tocqueville'in Amerikalıların zaman algısı ile ilgili yaptığı en çarpıcı yorum da "her zaman aceleleri var" idi.) Kültürlerarası incelemeler psikoloğu Craig Storti de şöyle söyler: "Bir turist dahi olsa yurtdışında yaşayan ortalama bir insan ülkesine, kendi ülkesi hakkında, daha yeni ziyaret etmiş olan birinden çok daha fazla şey bilerek döner."[24]

Çoğu zaman-gezgini için kültürlerarası bilginin daimi katkısı onun, kendi ülkesindeki yaşamına eklediği şeylerdir. Kişi bir kez alternatif zamanların olduğunu anlayınca, yeni bir seçenek yelpazesi ortaya çıkar. Bir etkinliğin zamanını değiştirmenin daha yararlı olacağı durumlar var mı? Her zaman meşgul olmak zorunda mıyım? Hiçbir şey yapmamaktan ne zaman fayda sağlayabilirim? Bu son bölümde birkaç tavsiyede bulunacağım.

ZAMANA HİZMET EDİN

Yahudi köklerimden zamana dikkat ve özen gösterilmesinin önemini vurgulayan bir felsefe miras almışımdır. Yahudilik daha çok bir zaman dinidir. Tarih ve olayları – Mısır'dan göç, Tevrat'ın indirilişi gibi – eşyalardan daha çok dikkate alır. Örneğin, peygamberler Tanrı'nın gününün, Tanrı'nın evinden daha kutsal olduğunu öğretir. Kutsal Yahudi metinlerin çerçevesini, uzamsal ögelerden çok zamansal ögeler oluşturur. Talmud "Ne zaman", Tevrat ise "Başlangıçta" ile başlar.

Kurallara uyan bir Yahudi, zaman kısıtlaması olan bir sürü ritüele göre davranır. Tüm gün dua zamanlarına göre düzenlenir. Erkek bebeğin *brit*'i (sünnet ritüeli) yaşamının sekizinci gününde gerçekleşir. Bat mitzvah ve bar mitzvah[25] on üç yaşında gerçekleşir. Geleneksel yas yılı da oldukça iyi planlanmıştır: İlk yedi günün (shiva) gereksinimleri ilk ayınkinden (shloshim), o da sonraki on bir ayınkinden farklıdır. Yahudi yılı sekiz gün Hanuka mumları yakılmasını, altı gün oruç tutulmasını, sekiz gün ise sadece mayasız ekmek yenilmesini emreder. "Saymak bizim farkına varma yolumuzdur" der Letty Pogrebin kendi Yahudiliği hakkında. "Bize bir günün sayılıp sayılmaması gerektiğini hatırlatır. Saymak anlam yükler. Kişi, değeri olmayanı saymaz."[26] Takvimler bile kanıksanmışlığa karşı direnir. Modern Yahudi iki farklı tarihe göre yaşar. Bunları Gregoryen takvimine göre 1997 yılında yazıyorum, ancak zamanın İbrani ay takvimine göre hesaplandığı yerel sinagoguma gittiğimde 5757 yılında oluyorum.

Yahudilikte Şabat günü, zamanın farkındalığının esasıdır. *Tekvin Kitabı*'nda "Ve Tanrı yedinci günü kutsadı. Onu kutsal bir gün olarak belirledi" yazar. Tanrı yeri ve göğü altı günde yaratmıştır. Yedinci gün iş bitmiştir – kutsal bir yerin yapılmasıyla değil de kutsal bir zamanın yaratılmasıyla. Her ne kadar dünya ilk altı gün yaratılmış olsa da, varlığını sürdürmesi yedinci günün kutsallığına bağlıdır. "Yedinci günde ne yaratılmıştır? Sükunet, dinginlik, huzur ve istirahat." Şabat günü hakkında oldukça kolay anlaşılabilir biçimde yazan Musevi filozof Abraham Herschel şöyle söyler: "Haftanın altı günü dünyaya, yedinci gün ise

kendimize hakim olmaya çalışırız… Zaman ve çalışmanın fırtınalı denizinde, insanın bir limana sığınıp itibarını geri kazandığı sükunet adaları vardır. İşte bu ada, yedinci gün, Şabat, nesnelerden, araç gereçlerden ve uygulamalı işlerden uzaklaşma ve ruha bağlılık günüdür."

Şabat iş arasındaki bir ara dönem değil, hayatın zirvesidir. Musevi geleneğine göre yedinci gün zamandaki bir saraydır. O inşa ettiğimiz bir mabettir – bir zaman mabedi. Herschel Şabat'ı Tanrı'nın zaman armağanı olarak adlandırır. ("Bana ait olan bir şey verdim sana. Peki, nedir o? Bir gün.") Bu saf zamandır; insanın zamanın içinde yaşadığı gündür. Şabat dikkat dağıtıcılardan bağımsız olarak zamanın efendisi olma fırsatımızdır. "Çalışmak bir hünerdir" diye ifade eder Herschel, "ancak tam istirahat bir sanattır. Zaman, Tanrı'nın dünyadaki varlığıdır."[27]

Şabat ritüeli aynı zamanda daha uzun zaman periyotlarına ulaşır. Tevrat her yedinci yılın Şabat yılı olduğunu söyler. Kitab-ı Mukaddes anlatılarına göre Şabat tüm tarım faaliyetlerinin durması (hem de ödenmemiş borçların iptali) anlamına gelir.. Bugün, bilhassa da kuramsal dünyada psikolojik dinlenme ve canlanma anlamına gelir. Ayrıca Levililer kitabı, yedi kere Şabat döngüsünden sonraki her ellinci yılın[28] kutsal Jubilee (jübile) yılı olduğunu söyler. Tarihi açıdan Jubilee çeşitli faaliyetlerin durdurulmasını emreder: Toprağın asıl sahiplerine veya torunlarına[29] geri döndürülmesi gerekir; borçlarına karşılık köle olarak satılan tüm İsraillilerin serbest bırakılması gerekir; her Şabat yılında olduğu gibi toprak dinlenecektir. Ne yazık ki Jubilee düşüncesi artık eskisi gibi rağbet görmez. Belki ellinci doğum gününün bir simgesi olarak onu yeniden hatırlayabiliriz. Jubilee'yi, üretmeyi bıraktığımız, durup da nereden gelip nereye gittiğimiz üzerine düşündüğümüz ve en önemlisi zamanın dinamiklerine ve getirebileceklerine kendimizi bıraktığımız bir yıl olarak belirleyebiliriz. Onun da "büyük-elli"[30] gibi çınlayacağına şüphe yok.

Musevilik elbette zamana önem veren tek gelenek değildir. En sevdiğim zaman kültürlerinden biri de, Guatemala'da dağlık köylerde yaşayan Quiche yerlilerininkidir. Quicheler, muazzam bir saatçilik geleneğini miras

aldıkları Mayaların soyundan gelir. Maya takvimi, İspanyolların Latin Amerika'yı fethettiğinde dünyadaki en ileri takvimlerdendi. Çoğu durumda aslında Mayalar Avrupalı fetihlerinden çok daha kesin zaman kaydedicilerdi. Ancak Mayalar Avrupalılardan farklı olarak, zamanın niceliği ile niteliğinden -bilhassa da insan yaşamı için ne anlama geldiğinden- daha az ilgilenmiştir.

Quiche zamanının bilhassa ilgi çekici olan yönü, her günün eşsizliğine gösterdikleri özendir. Günün sadece özel değil, aynı zamanda kutsal da bir ismi vardır. Quicheler, sıklıkla yaptıkları gibi doğrudan bir günden bahsederlerken, isminin başına saygı göstergesi olan "ajaw" sözcüğünü eklerler. Bu ise "Selamlar Perşembe Hazretleri" demekle aynıdır. Quicheler her günün, olayların gidişatını her insan için farklı biçimde yönlendiren kendi "yüzü", mizacı ve karakteri olduğuna inanır. Bu mizaç, takvimin yorumlanmasıyla anlaşılabilir. Ancak doğru okuyabilmek için uzmanlık gerekir. Quicheler, biri 365 günlük devlet takvimi, diğeri de 260 günlük dini takvim olmak üzere, iki takvim ile yaşarlar. Dini takvimleri, bir başlangıcı ve sonu olmayan bir çark biçimindedir. Çarktaki her günün, farklı bağlamlarda değişen bir ismi, karakteri ve sayısı vardır. Bu karmaşık sistemden kesin tahminlerde bulunabilmek için Quicheler uzmanlara güvenir, bunlar "gün gözcüsü" anlamına gelen "ajk'ij" denilen kahinlerdir." Günü gözlemek Quicheler arasında kutsal bir görev olarak görülür. Ajk'ijler hem rahip hem şamanlar olarak saygı görür. Doğrudan tanrılarla iletişim kurarlar ve rahip sınıfından olmayan insanların, günlere nasıl yaklaşacaklarına karar vermelerine yardımcı olurlar.

Bu gün gözcülüğünün, tıpkı bilimsel olmayan astrolojik tahminler gibi, kulağa rahatsız edici gelen bir yönü de vardır. Doğru olup olmadığı ve bu eleştiriye değip değmeyeceği tartışmalıdır. Ancak Quichelerden alacağımız en önemli ders, her gün üzerine daha derin ve dikkatle düşündükleridir. "Yine bir Pazartesi" diye bir şey söz konusu değildir. Tipik Anglo-Avrupalılar için çoğu günün zamansal zorlamaları her anı verimli kılmak içindir. Quichenin görevi ise – her anın nasıl yaşanması gerektiğini çözmek

– daha hassastır.[31]

Kudüs profesörü Debbie Weissman'a göre "Tevrat'ın başlıca etkisi, yeryüzündeki kısıtlı zamanımızı nasıl akıllıca kullanabileceğimizi öğretmektir."[32] Bu, Quichelerin zaman felsefesi için de söylenebilir.

ORTA ZAMANDA YAŞAMAK

İster turist, ister kültürlerarası incelemeler psikoloğu olun, seyahat etmek insana orta zamanın dengesini – hızlı ve yavaş, olay saati ile saat zamanı, çalışma zamanı ile istirahat zamanı arasındaki dengeyi bulmayı – öğretir. Zaman aciliyetine sahip işkolikler rahat kültürleri ziyaret edip eve döndüklerinde kendi saat-güdümlü yaşamlarının idaresini yavaşlatmakta kararlı olurlar. Yazar Eva Hoffman, ılımlılık için bu çırpınışlarını Polonya'daki çocukluktan Kanada'daki ergenliğe ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki yetişkinliğe adaptasyonunu anlatırken ele almıştır:

> Psikolojik zevk de, sanırım fiziksel acı ya da tatminin sinir yolları boyunca akışı gibi zaman içinde kanallar açar. Zaman sıkıştığında ve kısaldığında, hazzı da boğar; bu amaçsızlık içine yayıldığında, benlik seyrelerek etkisiz bir uyuşukluğa girer. Haz orta zamanda, yani ne çok hızlanmış, ne de çok yavaşlamış zamanda var olur.[33]

Sosyal psikologlar Jonathan Freedman ve Donald Edwards tarafından yapılan deneyler Hoffman'ın gözlemini doğrular niteliktedir. Freedman ve Edwards haz ve zaman baskısı arasındaki ilişkinin ters "U"ya karşılık geldiğini bulmuştur. En büyük haz orta düzey bir baskıda tecrübe edilir. Çok fazla zamansal yük stres verici olabilir ve çok azı da can sıkıntısına yol açar. Ayrıca zaman baskısı ve insanların ne kadar iyi performans gösterdiği arasında da ters U-biçimli bir ilişki bulmuşlardır. Bir kez daha, en iyi çalışma orta düzey bir zaman baskısında ortaya çıkmaktadır.[34]

Psikolog Mihaly Csikszentmihalyi, en azından Amerikalılar için, en mutsuz insanların üzerlerinde hiçbir zaman baskısı bulunmayan kişiler olduğunu tespit etmiştir: Çalışmalarımızdaki kendi geçimlerini sağlayan ve kiliseye gitmeyen kişiler için, Pazar sabahları haftanın en karamsar

günüdür, çünkü ilgilerini çeken hiçbir şey olmamasından dolayı ne yapacaklarına karar veremezler. Haftanın geri kalanında ruhsal enerjileri dışarıdaki rutinlere yönelmiştir: İş, alışveriş, sevilen TV programları vb. Ancak Pazar kahvaltıdan, gazetelere göz gezdirdikten sonra kişi ne yapacaktır? Birçokları için bu saatlerdeki plan eksikliğinin yıkıcı bir etkisi vardır.[35]

İnsanların önceki bölümde açıklanan "akış" adındaki tecrübeye dahil olduğu yer, çok fazla ve çok az baskı arasındaki orta alandır. Csikszentmihalyi insanların üzerine çağrı cihazı takarak onları etiketleyip, sık aralıklarla neyle meşgul olduklarını ve kendilerini ne kadar iyi hissettiklerini sorarken, en olumlu bildirimleri insanlar yeteneklerini meşgul eden orta zorlayıcılıktaki faaliyetlerdeyken almıştır. Tek seferde çok fazla şey yapan kişiler aşırı strese eğilimliydi. Ama hiçbir şey yapmayanların akış algısı çok az ve aldıkları haz da çok düşüktü. Birçok çağdaş psikolog akış deneyiminin mutlu ve tatmin edici bir yaşam için önemli olduğuna inanmaktadır. Çalışmalar, akış deneyimlerinin yalnızca heyecan verici değil, aynı zamanda güçlendirici olduğunu da göstermiştir: Özgüveni, yetkinliği ve kişinin genel anlamda esenlik duygusunu artırır.[36]

Gördüğümüz gibi, benim kendi çalışmalarım da yüksek bir yaşam hızının karmaşık sonuçlarına işaret etmektedir. Hızlı ortamlardaki kişiler, yüksek koroner kalp hastalığı oranlarının da kanıtladığı gibi potansiyel olarak strese daha yatkındır. Ancak aynı zamanda rahat bir yaşam standardı ve bu nedenle de, en azından kısmen, hayatlarından bir bütün olarak daha memnundurlar. Freedman ve Edwards'ın ve Csikszentmihalyi'nin çalışmaları psikolojik memnuniyetin farklı bir alanına yönelir. Onlar, yaptıkları işte, tam o işi yaptıkları sırada karşılaştıkları haz ve stres hakkında yazarken, bizim çalışmalarımız insanların bir bütün olarak hayatları hakkında nasıl hissettiği ile ilgilidir. Ama onların sonuçlarının da, bizimkiler gibi zaman baskısının hem iyi hem de kötü etkisini ortaya koyması önemlidir. Saate karşı çalışmak ne her zaman için streslidir ne de zaman baskısının yokluğu doğal olarak rahatlatıcıdır. Zaman baskısı doğru

dozda verildiğinde enerji verici ve canlandırıcı olabilir.

Çift yönlü sonuç tartışmasının etkisini, işteyken daimi bir zaman baskısı altında olduğunu bildiren ebeveynlerle ilgili güncel bir çalışmanın sonuçları artırmaktadır. Irvine'daki Kaliforniya Üniversitesi'nde, Ellen Greenberger ve arkadaşları, beş ila yedi yaşında çocuklara sahip, çalışan 188 anne ve babanın ebeveynlik davranışlarını gözlemlemiştir. Greenberger, zaman baskısı altındaki ebeveynlerin evle ilgili taleplere nasıl tepki verdikleri ile ilgili büyük farklılıklar buldu. Birçoğu eve bitkin dönme ve sevdiklerine sert davranma şeklinde tipik bir model izledi. Ancak zahmetli ve aynı zamanda karmaşık, zorlayıcı ve uyarıcı işlerde çalışanların evde aslında daha ılımlı, duyarlı ve esnek olması daha muhtemeldi.[37] Bu bulgular aynı zamanda bizim araştırmamızdan elde edilen sonuçları da doğrular nitelikte: İş hayatı hızınız ile hayatınızın geri kalanı arasında bir denge oluşturmak, psikolojik ve fiziksel sağlık için aşırı stresli ya da az stresli bir işte çalışmanızdan daha önemli olabilir.[38]

Orta zaman için elbette ki tek bir formül yoktur. Zor görev –gerçekten de yaşamanın güzel sanatlarından biri- her kişi ve faaliyet için en uygun baskı derecesini keşfetmektir. Kişisel olarak bulduğum, orta zamanın sınırları içinde kalmak için yararlı olan stratejilerden biri zaman yöneticileri oluşturmaktır: en uygun hız aralığımın dışına çıktığımda bana işaret veren geribildirim alarmları. Bazen bu sinyaller beklenmedik kaynaklardan çıkar. Kendi özel durumumda, en belirgin ve en güvenilir yöneticilerin eski, nahoş konuşma özrüm, yani çok hızlı konuşurken kekeleme eğilimim olduğunu söyleyebilirim. Kimseye de kekelemeyi bir beceri gibi görerek öğrenmeye çalışmasını kesinlikle önermem (Aman diyeyim!) ama rahatsızlığım bana bu eşsiz psikolojik cevheri vermiştir: Çoğu zaman konuşma ritmimin aşırı hızlanmasını önler ve ritmimin, ötesine geçtiğinde nahoş ve verimsiz hissettireceği son noktaya geleceği anda birden söner. Daha gençken, kekelemeyi önlemek için düşüncelerimi yavaşlatmayı öğrenmiştim. Şimdiyse, çoğunlukla düşüncelerimi yavaşlatmak için kekelememi kullanıyorum. Neyse ki, bu yönetme kabiliyetimin hassas ayarlı bir ölçü

aygıtı olduğu ortaya çıktı. Onun izin verdiği hız alanı benim düşünce hızımla gayet iyi uyuyordu.

İngiliz editör ve yazar Robert McCrum son zamanlarda hayatına zorla giren çok daha gaddar bir zaman yöneticisinden bahseder. 1995 yazında, hiçbir belirti olmadan ciddi fiziksel hasarlar bırakan bir inme geçirmişti. “Eski ve Yeni Hayatım” başlıklı bir denemede, bunun hayatında neden olduğu yavaşlamadan duyduğu ilk hayal kırıklığını anlatır:

> Geçmişte, çok hızlı bir gözlem yeteneğimin olmasıyla bazı şeylerin üstesinden gelebildiğim konusunda ün salmıştım. İlk başta, eski halimle karşılaştırıldığında sonuçlar büyük bir hüsran yaratıyordu. Sabırlı olmayı öğrenmek zorundaydım. İngilizcede “sabrın” sıfat ve isim anlamı Latince “acı çekmek” ve “katlanmak” kelimelerinden gelir –patienttia. Yalın anlamıyla “sabır”, “uzun vadeli-acı çekmek” anlamındadır.

McCrum’u iyileşmenin kriz sonrası aşaması için hazırlarken, doktorlarından biri vücudunun bu haliyle, karşılaşacağı yeni dünyayı nasıl hızlı algılayabileceği konusunda uyarmış, şöyle bir öngörüde bulunmuştu: “Çabukların arasına gitmek üzeresin.” Ama inmeden bir yıl sonra, McCrum zamansal yaşam değişikliğinin farkına varmıştı. “Yavaşlıkla” diyordu, “hem bir fikir hem de yaşam tarzı olarak dost oldum.”[39]

Thoreau’nun da gözlemlediği gibi, kendi ritmimizi tutturmalıyız. Birine sıkıcı gelen bir şey bir başkası için aşırı heyecanlandırıcı olabilir. Sık sık kentlilerin, sanki tüm şehir sakinleri tarafından paylaşılan bir duyguymuş gibi “keşmekeşin dışına çıkmak”tan bahsettiğini duysak da, küçük-kasaba ergenleri de aklı başında her insanın daha fazla heyecan için “kırsaldan göçme”yi isteyeceğini iddia eder. Ama bir çevrenin hızı kişileri farklı etkiler. Yaşam-hızı kişilik ölçekleri, hem yavaş hem de hızlı ortamlarda hem hızlı hem de yavaş mizaçlı insanların bulunabildiğini göstermiştir. Bu ise sanatların en can alıcısına neden olur; kendiniz ile çevre arasında sağlıklı bir uyum elde etme.

KİŞİ-ÇEVRE UYUMU

Kişi-çevre uyumu kişilerin boş vakit, sosyal hayat ve iş hayatlarından yaşadıkları şehir ya da ülkeye kadar ne kadar zevk aldıkları ile ilişkilidir. Yüksek bir aktivite düzeyine eğilimliyseniz ve hızlı ortamları tercih ediyorsanız, sizin için en iyi seçenek zaman-baskılı meslekler ve daha hızlı yerlerdir. Eğer tercihleriniz daha düşük bir yaşam-hızıysa telaşlı işler ve şehirler sizde (belki de gerçek anlamıyla) bir ölüm öpücüğü etkisi yapabilir.

Robert Caplan, John French ve Michigan Üniversitesi Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'ndeki meslektaşları tarafından yapılan klasik bir çalışma, kişi-çevre uyumunun bazı kapsamlı sonuçlarını göstermektedir. Caplan ve arkadaşları stres derecesi ölçülen ve yirmi üç farklı beyaz ve mavi-yakalı heterojen meslek karışımından iki bin erkek tarafından deneyimlenen stres ve gerilimin derecesini ölçmüştür. İş stresinin açık ara en iyi belirleyicisinin, işçilerin kişisel mizaçları ve mesleklerinin özellikleri arasındaki uyumla alakalı olduğu ortaya çıkmıştır. Uyumun derecesi, tek başına insanların meslekleri ya da kendi kişilik özelliklerinden ziyade psikolojik stresle daha yakından bağlantılıdır. Diğer bir deyişle uyum, işin nesnel stres düzeyinden daha önemlidir. Aslında kişi-çevre uyumu hesaba katıldıktan sonra, işçilerin yirmi üç farklı meslekte deneyimledikleri stresin miktarı bakımından neredeyse hiç fark yoktur. KÇ uyumu iş memnuniyeti, iş yükü memnuniyeti, can sıkıntısı, depresyon, endişe ve gerginlik ile sıkı bir ilişki içindedir. Bu bulgular özellikle dikkat çekicidir, çünkü iş memnuniyetini artırma konusunda uygulanabilir talimatlar önermektedir: İşverenler genellikle belirli işlerin özellikleri üzerinde çok az kontrole sahiptir, ancak hangi görevi hangi işçinin yapacağına o kişinin mizacına bağlı olarak karar verebilirler.[40]

Yaşam hızı ve koroner kalp hastalığı arasındaki bağlantı da aynı şekilde KÇ uyumunun bir sonucu olarak anlaşılabilir. Hem yüksek yaşam-hızına sahip yerlerin hem de yüksek-hızlı kişilerin daha yüksek koroner ölüm oranları olduğu için, A Tipi kültürlerde yaşayan A Tipi kişiler için en kötüsünü bekleyebiliriz. Ama tüm bireylerin kendi kültürlerinin

alışkanlıklarını takip ettiğini –bu tipe kültürlerarası incelemeler yapan psikologlar ekolojik yanılgı diyor- söylemek fazla genelleyici olur. A Tipi çevreleri insanları farklı etkiler. A Tipi kavramının yaratıcılarından ve savunucularından olan Ray Rosenman bile, koroner kalp hastalığı hakkında öngörüde bulunurken hem kişinin hem de çevrenin hesaba katılması gerektiğini ileri sürmüştür. Ona göre, A Tipi kişilerinin B Tipi çevrelerinde ve B Tipi kişilerinin de A Tipi çevrelerinde sıkıntıları en yüksek seviyeye ulaşacaktır.[41]

Örneğin, Michigan Üniversitesi'nin çalışmasında A Tipi kişilik ölçeğinde en yüksek puan alan meslek, akademik yöneticiler olmuştu. Çoğu üniversitede, bu yöneticiler profesörler arasından seçilir. Akademik yöneticilerin iş hayatı genellikle yüksek-hızlı ve teslim tarihi-güdümlüyken, profesörler kendi vakitleri üzerinde daha fazla kontrole sahiptir. Ama Michigan çalışması, yöneticilerin işleri dolayısıyla profesör rütbesinde kalan meslektaşlarından mutlaka daha stresli olması gerekmediğini ortaya koymuştur. Bu ise, A Tipi yöneticilik görevlerini cazip bulan profesörlerin genellikle A Tipi mizacına sahip olduğu gerçeğiyle açıklanabilir. Ayrıca bu kişilerin tam da bu işlerin zamansal taleplerini karşılaması muhtemeldir. Aynı şekilde, Wall Street'in uğultusuna düşkün olan New Yorklu o işte kalarak zenginliğini artırabilir.

Koroner kalp hastalığı ABD'de ölümün en büyük nedenidir. Geleneksel (A Tipi olmayan) diyet, sigara ve esansiyel hipertansiyon gibi risk faktörleri, hastalığın nedenlerinin yalnızca yüzde ellisini oluşturur.[42] Görüldüğü kadarıyla, kişilerin çevrelere zamansal uyumu geri kalan yüzde ellilik kısmın önemli bölümünü de içine alırsa, bu uyumların işe yaraması gösterilen çabaya değmektedir.

Kişi-çevre uyumunu anlamak için kışkırtıcı paradigmalardan biri de Illinois Üniversitesi'nden psikolog Joseph McGrath ve arkadaşları tarafından yürütülen sosyal katılım üzerine araştırmadır. Biyolojiden ödünç alınan *entrainment* kavramı, bir zamansal ritmin bir diğeri tarafından ele geçirilip değiştirilmesi sürecine verilen addır. Örneğin, bir kuş topluluğu

katılım yoluyla bir sürüye dönüşür: Her bir üye çevresel işaretleri saptamak ve onlara uyum sağlamak üzere hassas ayarlı duyusal bir mekanizma kullanır. Benzer şekilde, güdülen hayvanlar ritimlerini birbirlerine senkronize ederek bir sürü haline gelirler. İnsan yapımı yollarda, motorlu araç sürücüleri karşılıklı katılım yoluyla (çoğunlukla) birbirlerine çarpmadan uzun mesafeler boyunca yüksek hızda seyahat etmeyi başarabilirler. McGrath ve arkadaşları deneylerinde katılımın insanların çalışma hızlarından, diğer sosyal temaslarının temposuna dek uzanan geniş bir yelpazedeki durumları ortaya çıkardığını göstermiştir.[43]

Katılım olasılığı bir dizi soruyu da ortaya çıkarır. İnsanlar zamansal açıdan nahoş buldukları koşullara kendilerini ne kadar uzun süre adapte edebilir ya da tam tersi? Hangi koşullarda katılımın ortaya çıkması muhtemeldir ve en başarılı olduğu zaman hangisidir? Hangi tür insan zamansal adaptasyona en uygudur? Kişilerin tercih edilen ritimlerine kendilerini uydurabilen çevreler tasarlayabilir miyiz?

Katılım olasılığı, kendi ritmimizi çevremize göre ayarlamanın önemini vurgulamaktadır. Carl Jung'un eşzamanlılık dediği şeyi kendimize amaç edineceksek, kişi-çevre denkleminin her iki tarafında da zamansal esneklik olması gerekir.

ÇOKLU-ZAMANSALLIK

Kişisel psikolojide, psikolojik androjenlik olarak bilinen ilginç bir kavram vardır. Psikolojik cinsiyet farklılıkları üzerine yapılan geleneksel araştırmalar erkeklik ve kadınlığa kutupsal zıtlık olarak bakar. İlk çalışmalar şaşırtıcı olmayan tipik “eril” tiplerin atılganlık gibi nitelikler gerektiren durumlarda daha başarılı olduğuna, buna karşın “dişil” tiplerinse anaçlık ve duygusal ifade gibi özellikleri gerektiren durumlarda daha iyi olduğuna dair şaşırtıcı olmayan bulgular sunmuştur. Mesleki başarı geleneksel anlamda eril yeteneklerle bir tutulduğundan, bu klişenin bir sonucu da uzun kariyer yolu boyunca kadınların dişilikleriyle ilgili şüphelerle karşılaşmalarıdır. Onlar daha başarılı oldukça, kendilerine bir

kadından çok bir erkek gibi bakıldığını daha fazla hissederler.

Ama –liderleri Sandra Bern ve Janet Spence vb. olan- yeni nesil (kadın) sosyal psikologlar, kadınların geleneksel olarak eril görülen uğraşılarla rekabet etme yeteneklerinin onların kadınsı yönlerinden ödün verdikleri anlamına geldikleri varsayımına meydan okumuşlardır. Psikolojik androjenlik fikrini geliştiren de onlardır. Psikolojik androjen insanlar kişilik repertuarında hem geleneksel erkeksi özellikleri (örneğin, atılganlık gibi) hem de kadınsı özellikleri (örneğin, anaçlık gibi) birleştirir. Androjen kişi aşırı erkeklik ve kadınlık arasında orta yolda bulunan nötr biri değil, elinde hem güçlü eril hem de dişil özellikler bulunan kişidir.

Çok sayıda çalışma psikolojik androjenliğin değerini kanıtlamıştır. Eril tipler geleneksel “erkek” koşullarında daha iyi işler yaparken ve dişil tipler “kadınsı” durumlarda daha üstünken, deneyler androjen kişilerin –hem kadın hem de erkek- hem eril hem de dişil görevlerde başarı kazanmasının muhtemel olduğunu göstermiştir. Örneğin, eril ve androjen kişiliklerin topluluk baskısına direnmeye daha uyumlu olduğunu, dişil ve androjen insanlarınsa sorunları olan bir öğrenciye danışmanlık gibi görevleri daha iyi yaptığı kanıtlanmıştır.[44] Androjen ve dişil eşlerin –hem kocalar hem de kadınlar- daha mutlu evlilikler yapma eğilimi de vardır.[45] Androjen kişi, diğer bir deyişle, her iki dünyaya da en iyi biçimde erişebilmektedir.

Yaşam hızı da benzer bir model ile hareket eder. “Mesele sadece binanın hangi katında yaşadığınızla ilgili değil” der transpersonel psikolog[46] Ken Wilber, “hayat yolunuzda ilerlerken kaç tane kata ulaşabildiğinizle ilgilidir.”[47] Pek çok durumun beklentisini en iyi şekilde karşılayan, yüksek bir yaşam-hızı gerektiren zamansal yaklaşımlardır: Hız, saate olan ilgi, gelecek yönelimi, zamanı para olarak değerlendirme yeteneği. Hayatın diğer alanları –dinlenme, boş vakit, fikirlerin kuluçka dönemi, sosyal ilişkiler- zamana karşı daha rahat bir tutumla daha yeterli biçimde karşılanacaktır. Her ikisini de zamansal bir repertuar içerisinde birleştiren –veya pek çok modu da kullanabilen- kişi ya da kültürlerin tüm durumların üstesinden gelebilmesi muhtemeldir. Jeremy Rifkin zamansal gettoların

tehlikelerinden bahseder. Kendilerini değişmez ve sığ zaman şeritleri ile sınırlayan kişiler geleceklerini ve siyasi kaderlerini belirleme konusunda hazırlıksızdır.[48] Çoklu-zamansallık bu zamansal gettoların dışına çıkış biletidir. Gerektiğinde hızla dışarı çıkabilme, baskı sona erdiğinde kendini bırakabilme ve grinin pek çok zamansal tonunu anlayabilme kabiliyeti "Hangi yaşam hızı en iyisidir?" sorusuna gerçek bir cevap olabilir. Lewis Mumford'un yazdığı gibi:

Zamansal dış baskıya ilk tepkimiz her ne kadar mutlaka yavaşlama şeklini alıyor da olsa, özgürleşmenin nihai sonuçları her insan faaliyeti için doğru tempo ve ölçüyü bulmak olacaktır. Kısacası, hayatta da tıpkı müzikte yaptığımız gibi, metronomun mekanik vuruşuna itaat ederek değil –bu yalnızca yeni başlayanlar için bir cihazdır- geçişten geçişe uygun ritmleri bularak tempo tutmalı, hızı insan ihtiyaç ve amaçlarına göre ayarlamalıyız.[49]

Psikolojik androjen gibi, gerçek anlamda çoklu-zamansal kişi ve kültür ortalama bir aralıkta yer almaz, ancak gerektiği kadar hızlı ya da yavaş hareket etme yeteneğine sahiptir. Hiç de şaşırtıcı olmayacak şekilde, Michigan Üniversitesi çalışmasının bir diğer önemli sonucu, kişisel esnekliğin (sertliğin zıddı) kişinin mesleği ne olursa olsun, stres ve iş memnuniyetsizliğine karşı etkili bir tampon olmasıdır. Başarısının meyvelerini toplamak için yeterince çok çalışan ancak *La Dolce Vita*'nın keyfini sürmek üzere yavaşlayan bir Avrupalı bu çoklu-zamansallığın bir unsuruna sahiptir. Hem hızda hem de yavaşlıkta üstün olan Japon bir işçi de bu beceriyi anlamış demektir. Bu hiç de tüm Avrupalı ve Japon çalışanların çoklu-zamansallığa hakim olduğu anlamına gelmez. Aslında veriler bu ülkelerdeki çoğu kişinin yaşam-hızının bedelini ödediğini vurgulamaktadır. Batı Avrupa'daki koroner kalp hastalığı oranlarının dünyadaki en yüksek oranlardan olması ve Japonya'da intihar oranlarının ciddi bir sorun oluşturması tesadüf değildir. Ancak bu kültürlerdeki geleneksel değerler dikkatli bireylerin kendi zamanlarının kontrolünü ellerine alabilecekleri yolları aydınlatan potansiyel şablonlar – sözde reçeteler – sunmaktadır.

Joyce Carol Oates şöyle yazar, "Zaman, içinde var olduğumuz unsurdur... Bizler ya onun tarafından taşınıp götürülüyoruz ya da onun içinde boğuluyoruz." Yeterince verimli çalışırken, bir taraftan da rahatlamak, bu başarının üzerine kurulu olduğu zamansal stresi en aza indirmek ve ilişkileri yürütmek ve medeni bir toplum için aynı anda zaman yaratmanın nasıl gerçekleşeceği çoklu-zamansallığın meydan okumasıdır.

KONTROLÜ ELE GEÇİRMEK

Ve tüm keşfin sonu başladığımız yere dönmekle olacak
Ve o yeri ilk defa tanımakla
T. S. Eliot, *The Four Quartets*

Son bir hikâye. Dünyanın etrafında on iki ay süren seyahatimin neye dönüşeceğini planlarken, yolculuk esnasında karşılaştığım her deneyimli ve/veya hüsrana uğramış insanın sanki bana tavsiye için birkaç sözü var gibiydi. Bu tavsiyeler mutlaka ziyaret etmem/uzak durmam gereken yerlerin listelerinden, şayet o sudan içmeyi düşünürsem bile vücuduma neler olabileceğine dair grafik açıklamalara kadar uzanıyordu. Ama en kâhince bilgelik hiç beklenmedik bir kaynaktan geldi. Epey uhrevi bir diş hekiminin koltuğunda, ağzım o bildik nahoş nesnelerle doluyken, aramızda geçen en uzun, diş ile ilgisiz konuşmayı yaptı: "Bir keresinde başka bir ülkeye gittim. Kendin hakkında çok fazla şey öğreniyorsun."

Tam üstüne basmıştı. Üç kıtada, yirmi kadar ülkede bir yıl boyunca avarelik ettikten, Çin Seddi'nden Kudüs'teki Ağlama Duvarı'na kadar olan turlama mesafesindeki her mucizeyi ziyaret ettikten, şimdiye kadarki mesleki araştırmamın odağı haline gelecek çalışma üzerine çok uluslu veriler elde ettikten sonra, kendimle birlikte eve geri getirdiğim şey yeni bir bakış açısı olmuştu.

Hayatımı nasıl yaşadığım konusunda farklılık yaratmayı sürdüren benim en kalıcı anlayışlarım, her zaman için zaman meselesiyle alakalı gibidir. İnsanlar uzun süreli yolculuklar yaptıklarında, geçicilik bilincine doğru

değişim göstermelerinde bir anlam olmalıdır. Bu geçicilik hakkında sorular sorduğum pek çok gezgin o kritik kesilmenin bazen üç ay boyunca sürdüğünü bildirmektedir. Bundan sonra ise, haftanın günleri ve hatta yılın ayları –özellikle de ılık havaları takip etmek gibi bir akıllılık gösterenler için- birbirine karışır. Beklentiler ve gelecekle ilgili planlar bodur kalır ya da önemsizleşir.

Uzun süreli yolculuğun kumaşını oluşturan sık, çabuk ve çoğunlukla da dramatik değişimlerle ilgili -kahvaltının ortasında, otelden ayrılış süresinden önce eşyalarını toplayıp bir başka ülkeye gitmek üzere karar vermek, partnerlerden biri doğuya gitmeyi düşünürken diğeri batıya gitmeyi istediği için görünüşte yakın olan bir ilişkiyi bitirmek gibi- genellikle günübirlik yaşamaktan başka alternatif bırakmayan bir durum vardır. Bu güç öylesine etkilidir ki iradeli bir seçimden çok daha bedensel hissedilir. Kişisel olarak şunu biliyorum ki, her uzun gezinin sonunda, fiziksel olarak düşüncelerimi geçmişe ya da geleceğe sabitleyemiyormuşum gibi gelir. Bu benim zamanı aşmış ve sadece an'ın donukluğuna sıkışmış bir Zen Budisti olduğum anlamına gelmez. Çoğu kez psikolojide de söylediğimiz gibi, "aklı bir karış havada" idim. Zamansal bir araftaydım. O zamana kadarki hayatımı gelecek odaklı -çoğunlukla başkalarının beklentileriyle tanımlanan bir gelecek- geçirecek biri olarak aklımın yarın olacaklara, bu aylar öncesinden beklediğim Piramitleri ilk ziyaretim gibi bir olay bile olsa, odaklanamadığımı gözlemlemek neredeyse komikti. Ama bunlar kesinlikle benim kendi saatimin vuruşlarıydı. Filozof Johann Herder'in bir keresinde yazdığı gibi, "geçici her şeyin kendi içinde bir zaman ölçüsü vardır."

Böylece bir üniversite profesörü olarak rolümü kaldığım yerden devam ettirmek üzere yurda döndüğüm zaman bir serseri duyarlılığı içerisindeydim. Aklım geçici olarak kullanılamaz haldeydi ve kültür şokunun pek çok olağan unsuru nedeniyle kafam allak bullaktı. Pek çok uzun süreli gezgin eve dönüş şokunun evden ayrılışa göre çok daha sarsıcı olduğunu söyleyecektir. Ben bunun, eve dönmenin nihayet durmaya, daimi değişimle başa çıkmanın zorlu görevini bırakmanın hoş görülebilir bulunduğu yanılgısıyla geri dönmemizden dolayı olduğunu düşünüyorum.

(“Travel”[50] kelimesinin Fransızca çok çalışma ve kefaret anlamına gelen “travail” kelimesi ile bağlantılı olması boşuna değildir.) Ama sosyal psikologlar size insanların tam da “yenilmezlik yanılsaması” içindeyken en hassas hedef haline geldiklerini söyleyecektir.

Mr. Chips gibi görünmek için elimden geleni yaparak ancak daha çok Rip Van Winkle gibi hissederek üniversitedeki ofisime doğru yürüdüm. Ürkmüştüm, yeniden eve gitmeye korkuyordum. Ama bu Thomas Wolfe’nin kastettiği anlamda değildi, benden beklenen mesleki rolü yeniden yürürlüğe koyamayacağımdan korkuyordum. Daha sonra olanlar ise beni şaşırtmıştı. Aniden, sanki bir kol aşağı indirilmiş gibi beynimin sanki ucuz bir film görüntüsüymüşçesine, yirmi ay önce tam da bu noktada duran zaman-güdümlü ruha dönüşmesini hissettim. Sanki “Profesör Levine”den beklenen her görev bir anda aceleyle geri gelmişti. Yapmam gerek şeyi ve onu nerede ve ne zaman yapmam gerektiğini biliyordum. Tam bir yıl boyunca üniversitem ben olmadan sadece “iyiyim, teşekkür ederim”lerle yetinmeyi bilmişti. Şimdi ise korkutucu bir ivedilikle, geleceğim bir kez daha “yapılacaklar” ve “yapılması gerekenler”in bereketli yardımlarıyla doluyordu. Programım tıka basa doldurulmuştu.

Bir yanım planları ve normalliği iyi karşılıyordu. Ama içimden daha yüksek bir ses de eve dönmenin kurunun yanında yaşı da yakmak deyimindeki anlama gelmediğini söyleyip itiraz ediyordu. Geçirdiğim bütün değişimleri baskılamak zorunda mıydım? O ender içsel bilgelik anlarından birinde, içimdeki o daha yüksek ses, olayları enine boyuna düşünmem için binayı terk etmemi buyurdu.

Uzaktaki bir banka oturup içinde bulunduğum durumu düşündüğümde, yaşadığım kültür şokunun yalnızca bir belirsizlik durumu, hayatın iki modu arasındaki bir köprü olduğu sonucuna varmıştım: Bir yanda uzun süreli yolculukların günden güne spontanlığı ve diğer yanda mesleki yaşamımın program odaklı varlığı. Aslında inceleme yaptığım zamansal güçler arasında sıkışmış durumdaydım. Belki de sadece bazı iyi sindirilmemiş Nepal körisi yüzündendi ama kendimi ölüm öncesi, ölüm ve yeniden doğuş

süreçlerinin bilinçli biçimde nasıl kontrol edileceğini öğreten kutsal Budist metni *Tibet Ölüler Kitabı*'nı düşünürken bulmuştum. Ölüm, diye anlatıyordu kitap, yaşam ve kişinin kaçınılmaz (birkaç üstün Buda-türü dışında) yeryüzündeki reenkarnasyonu arasında yer alan bir evredir. Ölüm-sonrası geçiş özen ve hassasiyetle ele alınmalıdır, çünkü sonraki hayatın kişiliğini bilinçli olarak şekillendirmek için yegâne şansı sunar:

Büyük fırsatını boşa harcayarak tedbirsizlik ediyorsun.

Gerçekten yanlış anlamış olacaksın amacını eğer bu hayattan eli boş dönersen.

Tibet Ölüler Kitabı[51]

Ben de sanki enkarnasyonlar arasında geçişler yaşıyor gibi hissediyordum. Şimdiki görevim yaklaşmakta olduğum hayatı güçlendirmek üzere terk ettiğim hayattan neler alıkoyabileceğimi keşfetmekti ve o anda bana hayatımı iyileştiren basit bir kavrayış sunuldu: Değersiz alışkanlık ve takıntıların döngüsünü kırmak için bulunmaz bir fırsatım olduğunu anladım. Kendimi her yolculuk-öncesi faaliyete -bu, bir öğrenciyle görüşmek, bir sınıfa ders vermek ya da bir araştırma kaleme almak gibi mesleki bir görev; bir meslektaşımla öğle yemeğine çıkmaktan, bir meslektaşla karşılıklı iltifatlaşmadan, telefona bakmaya kadar herhangi bir sosyal faaliyet olabiliyordu- yeniden dahil olurken, gördüğümde reflekslerimi durdurma konusunda uyanık olmaya karar vermiştim. Ayrıca biraz duraksayacaktım; sonra iki soru soracaktım. İlki, bu benim mutlaka yapmam gereken bir şey mi? Ve ikincisi, yapmayı tercih edeceğim bir şey mi? Bu sorulardan birinin cevabı “evet” olmadıkça, çabalayarak vakit kaybetmeyecektim.

Sonraki birkaç haftada, sorularımı takıntılı biçimde sorup durdum. “Yapmam gerekir mi?” sorusunun genellikle “hayır” olarak yanıtlandığını keşfettim. Elbette ki, beklediğimden çok daha fazla negatif durum vardı. Benim “hayır” bölümümün çoğu insanınkinden çok daha yüksek olduğunun tabii ki farkındaydım. Sonuçta, zorlayıcı ölçüde kişisel kontrole izin veren

bir meslekle kutsanmıştım. O zamanlar, evlilik ya da çocuk gibi sorumluluklarım da yoktu. Ama yine de, meslektaşlarım ve arkadaşlarımın genellikle benim katılımım olmadan bu denli sancısız biçimde hayatta kalmaları şaşırtıcıydı. Bu kalıcı "hayır" cevabı tercihlerimi çoğunlukla ikinci ölçüte göre değerlendirmeme yol açıyordu. Ayrıca burada da "evet" yanıtlarımın sayısında dolayı şaşırıyordum. En beklenmedik olanıysa, nispeten sıradan faaliyetlerle meşgul olmayı tercih etme sıklığıydı.

Her şey söylenip yapıldığında, geçiş periyodum geride kaldığında, daha önce hiç olmadığı kadar hayatımın kontrolünü ellerimde hissettim ve bu duygu bu güne kadar da benimle birlikte kaldı. Zamanımın gerçekten de benim zamanım olduğunu anlıyorum ve her ne kadar yaşamımın hızı, diğer herkes gibi etrafımdaki dünya tarafından yönetiliyor olsa da, insanların ritimleri üzerindeki kontrolleri sandıklarından daha fazla. Ayrıca bir başka temel gerçeği de görebilmiştim: Zamanımız bizim zamanımızdır. Miles Davis'in de söylediği gibi: "Aslolan zamandır. Tek o vardır."[52] Zamanımızı nasıl oluşturduğumuz ve kullandığımız, sonunda varlığımızın doğasını ve kalitesini tanımlar. Kişinin kendi zamanının yapısı üzerindeki kontrolü eline alması, tıpkı *Tibet Ölüler Kitabı*'nda söylendiği gibi, "kendinizi bu hayatın yararsız işlerine adamaktan" kaçınmaya dair benim kendi tanımımdır.

Ayrıca bu, her şeyden çok, diğer kültürlerin zaman algısı üzerine çalışmalardan edindiklerimdir. Russell Banks'in, Hawthorne'un *Wakefield* öyküsü üzerine yaptığı yorumdan yeniden alıntı yapmamız gerekirse: Evimden taşınmıştım ve "orada neyin doğru olduğunu"[53] görmek için dönüp baktığımda görünen buydu. Yalnızca bu. Tibet Budistlerin ahiretin girişinde gözledikleri "ilksel berrak ışık"ın eline su dökemiyor olabilir. Ancak şunu biliyorum ki o zamandan beri hayatım biraz daha bana aittir.

23 Başlık şuradan alınmıştır: Michon, J. A. (1989). Timing your mind and minding your time. In Fraser, J. T. (ed.), *Time and Mind: Interdisciplinary Issues*, 17–39. Madison, Conn.: International Universities Press.

24 Storti, C. (1990). *The Art of Crossing Cultures*, 94–95. Yarmouth, Me.: Intercultural Press.

25 Bat mitzvah Yahudi kız çocuklarının, bar mitzvah ise erkek çocuklarının yetişkin olarak kabul edilmeleri ve dolayısıyla dini sorumluluklarının başlaması olayıdır. Mecburi olmasa da genellikle bir tören ile kutlanır. (ç.n.)

26 Pogrebin, L. C. (1996, Mayıs/Haziran). Time is all there is. *Tikkun* 11, 43–47, 46.

27 Bakınız: Heschel, A. (1959). *Between God and Man: An Interpretation of Judaism*. New York: The Free Press. And: Heschel, A. (1960). The Sabbath—a day of armistice. In Greenberg, S., *A Modern Treasury of Jewish Thoughts*, 129. New York: Thomas Yoseloff.

28 Bazı yorumlara göre her doksan dört yılda bir.

29 Duvarlarla çevrili şehirler hariç (Levi kabilesinden bir kimse tarafından satın alınmadıkça).

30 “The Big Five-Oh”: Amerika’da ellinci yaşı kutlamak için yapılan özel doğum günü partisi geleneği. (ç.n.)

31 Quiché zaman algısı üzerine daha fazla tartışma için, bkz.: Tedlock, B. (1992). Time and the Highland Maya (Revised Edition). Albuquerque, N.M.: University of New Mexico Press. The Quiché are also discussed in: Hall, E. (1983). *The Dance of Life*. Garden City: Anchor Press.

32 Alıntılayan: Pogrebin, L. (1996, Mayıs/Haziran). Time is all there is. *Tikkun* 11, 46.

33 Hoffman, E. (1989). *Lost in Translation*, 279. New York: Penguin.

34 Freedman, J., and Edwards, D. (1988). Time pressure, task performance, and enjoyment. In J. E. McGrath (ed.), *The Social Psychology of Time: New Perspectives*, 113–33. Newbury Park, Calif.: Sage.

35 Alıntılayan: Myers, D. (1992). *The Pursuit of Happiness*, 137. New York: Avon.

36 Bunlar ve diğer ilgili kaynaklar için bkz. a.g.e.

37 Greenberger, E., O’Neil, R., and Nagel, S. (1994). Linking workplace and homeplace: Relations between the nature of adults’ work and their parenting behaviors. *Developmental Psychology* 30, 990–1002.

38 Levine, R., and Conover, L. (1992, Temmuz). The pace of life scale: Development of a measure of individual differences in the pace of life. The International Society for the Study of Time’a (Normandy, France) sunulmuş tebliğ; ve: Soles, J. R., Eyssell, K., Norenzayan, A., and Levine, R. (1994, Nisan). Personality correlates of the pace of life. Western Psychological Association’ın Kona, Hawaii’deki toplantılarında sunulmuş tebliğ.

39 McCrum, Robert (1996, Mayıs 27). My old and new lives. *The New Yorker*, 112–19, 118.

40 French, J. R., Jr., Caplan, R. D., and Harrison, W. (1982). *The Mechanisms of Job Stress and Strain*. New York: John Wiley; and: Caplan, R. D., Cobb, S., French, J. R., Jr., Harrison, R. V., and Pinneau, S. R., Jr. (1980). *Job Demands and Worker Health: Main Effects and Occupational Differences*. Ann Arbor, Mich.: Institute for Social Research.

41 Rosenman, R. (1987). The impact of anxiety and non-anxiety in cardiovascular disorders. Paper presented at a conference on Applications of Individual Differences in Stress and Health Psychology, Winnipeg, Manitoba, Canada.

42 Wright, L. (1988). The Type A behavior pattern and coronary artery disease. *American Psychologist* 43 (1), 2–14.

43 Örneğin, bkz.: Kelly, J. R. (1988). Entrainment in individual and group behavior. In McGrath, J. E. (ed.), *The Social Psychology of Time: New Perspectives*, 89–110. Newbury Park, Calif.: Sage; and: McGrath, J. (1989, Haziran). The place of time in social psychology: Nine steps toward a social psychology of time. The International Society for the Study of Time’ın Glacier Park, Montana’daki toplantılarında sunulmuş tebliğ.

44 Bem, S. L., Martyna, W., and Watson, C. (1976). Sex typing and androgyny: Further explorations of the expressive domain. *Journal of Personality and Social Psychology* 43, 1016–23.

45 Bradbury, T. N., and Fincham, F. D. (1988). Individual difference variables in close relationships: A contextual model of marriage as an integrative framework. *Journal of Personality and Social Psychology* 54, 713–21.

46 Transpersonel (benötesi) psikoloji, insan zihninin aşkın veya ruhsal yönleri üzerinde araştırmalar yapan bir psikoloji okuludur. (ç.n.)

47 Alıntılayan: Schwartz, T. (1995). *What Really Matters*, 367. New York: Bantam.

48 Rifkin, J. (1987). *Time Wars*. New York: Henry Holt.

49 Alıntılayan: Keyes, R. (1991). *Timelock*, 192. New York: Ballantine.

50 İngilizcede "seyahat" anlamında. (ç.n.)

51 Alıntılayan: Govinda, Lama Anagarika. Introductory forward, lii- lxiv. In: Evans-Wentz, W. Y. (1960). *The Tibetan Book of the Dead*, lx. New York: Oxford University Press.

52 Pinker, S. (1994). *The Language Instinct*, 209. New York: William Morrow; Mark Aultman tarafından ISSTL@PSUVM.PSU.EDU'ya gönderilen bir e-postada alıntılanmıştır, Şubat 26, 1996.

53 Itchy feet and pencils: A symposium (1991, Ağustos 18). *The New York Times Book Review*, 3, 23.